

Arx – oppidum – civitas
A VÁRTÓL A VÁROSIG

Tata évszázadai

ANNALES TATAIENSES IV.

Arx – oppidum – civitas
A vártól a városig
Tata évszázadai

Sorozatszerkesztők:

Fatuska János
Fülöp Éva Mária
ifj. Gyüszí László

Szerkesztő:

Kisné Cseh Julianna

Borítóterv és arculat:

Görözdí Géza

Német fordítás:

Prohászka Péter

Angol fordítás:

Tóth Katalin

ISSN 1418-4532

A könyv megjelenését támogatta:

a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma
a Nemzeti Évfordulók Titkársága
Tata Város Önkormányzata
Mecénás Közalapítvány, Tata

NEMZETI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG
MINISZTERIUMA

Kiadja:

Tata Város Önkormányzata – Mecénás Közalapítvány

Felelős kiadó: Fülöp Éva Mária

Nyomda:

Alfadat-Press Kft., Tatabánya

Felelős vezető:

W. Csoma Éva

Példányszám: 500

Arx – oppidum – civitas

A vártól a városig

Tata évszázadai

ANNALES TATAIENSES IV.
TATA 2004

Tartalom

Tartalom	5
Bevezető	7
Kisné Cseh Julianna – Petényi Sándor: Római- és középkori lelőhelyek Tátán	9
Szatmári Sarolta: Tata a magyarországi érett középkor településhálózatában	33
Prohászka Péter: Tata a reformkorban	49
Kiss Vendel: Adatok Tata szabadságharc alatti történetéhez	61
Fülöp Éva: Adatok Tóváros oppidum 18. századi közigazgatás-történetéhez	73
Kemecsi Lajos: Hagyatéki leltárak Tatáról, a 19. század elejéről	83
P. Tóth Enikő: Schwaiger Antal szobrász szoborművei a tatai Esterházy-uradalom területén	97
Sylvester Edina: Tata a kertek és a vizek városa	151
G. Miklós Márta: Adatok a tatai céhek vallási szokásaihoz	181
Cserey Éva: „M. A. FISCHER UND SOHN” Fejezetek Fischer Mózes Áron családjá történetéből	199
Ifj. Gyüzi László: Tata az ország-leírások és útikönyvek tükrében	209
Körmendi Géza: Tata-Tóváros, mint kedvelt fürdő- és üdülőhely (1773–1939)	233

Bevezető

Tata 50 éve város – a tatai évkönyvek negyedik kötete így ismét jelentős várostörténeti évfordulóhoz kapcsolódva lát napvilágot. A 2004-ben rendezett konferencia előadásai a település jelenkori várossá nyilvánítása 50. évfordulója előtt tisztelegtek, de a városi fejlődés előzményei évszázadokkal korábbra nyúlnak vissza Tata történetében.

Tata a történelmi Komárom vármegye ősi települése. A település-szervező erőt a korai hűbériség időszakában, a 11. században a Szent Péterről és Pálról nevezett bencés monostor jelentette, amelynek első írásos említései az 1083-1095 közötti időből maradtak fenn, amikor is a pannonthalmi bencés apátság birtokai között szerepelt a Szent László-féle összeírásban. A tatárjárás, azaz 1241 után, az apátság segítséget kért a hatalmaskodó Csákok ellen, s ebben a kérelemben a szokásos oklevélformuláknak megfelelően sorolják fel a gazdálkodás területeit: szántók, kaszálók /rétek/, mezők, hegyek, szőlők, vizek, malmok. A monostor köré a középkor második felére mezővárosi rangot elérő település fejlődött ki: 1221-ben már „újfalú” (nova villa) is létezett, „Tota villa” mellett. A tatai út és vásárvámok általában egyházi kézen voltak. Az itteni vásár, mint további fontos település-szervező erő egyre jelentősebbé válására utal, hogy 1300-ban országbírói kihirdetés helyszíne volt. Bár az áruterhelés és a kereskedelem fejlődésének jeleként 1305-ben már oppidumként említik a települést, 1357-ben még változatlanul „villa”, azaz falu jogállással jegyzik egy egyházi per tanúsága szerint. Harminc évvel később kelt az a feljegyzés, amely a település két templomáról (Szent Kelemen, illetve Keresztelő Szent Jánosról nevezett plébániák) tudósít. Az 1387-ben kelt irat polgárokat (cives) és vendégeket (hospes, ami jogállást jelez) említ. Utóbbiak a földesúr által letelepített, iparral és kereskedelemmel foglalkozó szabad polgárok, jelenlétük a mezővárosi élet fontos bizonyítéka. Így a mezővárosi jogok megszerzését az 1357-1387 közötti időszakra tehetjük. Ezt az időszakot valószínűsíti a városnak egy 15. század végi oklevélről ismert címere is, amely formájában és szerkezetében egyaránt az Anjou-korra utal. A település ekkor a Lackfi család egyik birtokközpontja, s támogatásuk jelentős mértékben hozzájárult a település mezővárossá fejlődéséhez.

E fejlődés alapján nem csodálható az 1388-ból származó „civitas”, azaz (címeres) város minősítés Zsigmond királynak a tatai monostor kiváltságait megerősítő oklevelében Tata településsel kapcsolatban. Az oklevél Tata civitas mellett Alsófalú (Tóváros) és Felsőfalú (valószínűleg Szent Iván hegye), s két további falu nevét említi a település közvetlen szomszédságában. Tata plébániatemplomának védőszentje Szent Kelemen, az egyik említett falu templomát pedig Keresztelő Szent János tiszteletére szentelték. Valójában azonban a civitas, a királyi városokra használt közigazgatási fogalom inkább a királyi birtoklásnak, illetve jelenlétnek tudható be, Tata oppidum, azaz mezőváros volt és maradt a történelem további folyamán.

Tata történetében a harmadik tényező a település-szervező erők sorában a vár, amely a Lackfi család birtokközpontjaként a 14. század derekán épülhetett. A vár szerepét tekintve kétféle funkciót töltött be: katonai (erődítmény), és uradalmi székhely (gazdasági, közigazgatási, jogszolgáltató központ) is volt egyben. A középkori Magyarországon csak királyi engedéllyel lehetett várat építeni, a magánföldesúri építkezések a 13. század közepétől indultak meg. Tata fejlődésében – Zsigmond és Mátyás királyok

általi birtoklása után – joggal tekinthetjük második fénykornak a 18. századot. A királyi birtok a török háborúk időszakát követően magánföldesúri kézbe került. A város története 1727-től összekapcsolódott az Esterházy családdal: ekkor vásárolta meg gróf Eszterházy József országbíró /1682-1748/ a tatai domíniumot. A horvátországi részek-től Pozsony vármegyéig terjedő birtokoegyüttese gazdasági-igazgatási központja Tatán épült ki. Tata és a gyakran Váraljával együtt említett Tóváros oppidumok ekkori, jelentős gazdasági fejlődésében nagy szerepe volt a város virágzó céheinek.

II. József közigazgatási reformjaiban megyeszékhely szerepet szántak Tatának, az egyesítendő Komárom és Esztergom vármegyék élén, a győri kerületben. (Említést érdemel, hogy az 1763. évi komáromi földrengést követően, a megrongálódott vármegyeházából a megyei levéltárat is Tatára költöztették). Tata történelme során azonban valóban nem csak uradalmi, de közigazgatási központ is volt: a tatai járás székhelye.

Az 1918-at követő politikai és területi változások szükségessé tették az új országhatárokat okozta „csonka vármegyék” egyesítését, amelyek közé a Duna bal parti részeit elvesztett Komárom és Esztergom vármegyék is tartoztak. 1923-ban a kormány lépéseket tett az egybeépült községek egyesítésére is, s ennek nyomán Tatán is foglalkoztak már e kérdéssel. A vármegyékkel szemben azonban a kormány nem hozott kötelező érvényű rendeletet a községek összevonása tekintetében, s így a tatai közgyűlés egyelőre elvetette az egyesítést. 1929/30-ban létrejött Tata és Tóváros első közös „*városfejlesztő bizottsága*”. Fő céljuk az idegenforgalom fejlesztése, elősegítése volt, hiszen már akkor is ez látszott a két volt mezőváros elsőszámú fejlesztési lehetőségének. A bizottság közelebb hozta egymáshoz a két városrészt, amelyek közösen próbálták érdekeiket érvényesíteni a jelentős magánterületeket kezében tartó uradalommal szemben. Tata és Tóváros egycsítés végül 1938-ban történt meg, először Tatatóváros, majd Tata néven egyesítve a községeket. Az egyesítés mellett szólt a külön-külön közigazgatási szervezet fenntartásának indokolatlan költsége, s az érdekképviselet erősítése. A lakosságon belül azonban voltak ellenzői is e közigazgatási szempontból és a két városrész lendületesebb fejlődése kívánalmából logikus lépésnek: a katolikus, elsősorban földműves Tata és a református, iparosodottabb Tóváros legnagyobb adófizetői, azaz legtehetősebb polgárai féltették befolyásukat az egyesített településen. Tartottak az egyesítés anyagi terheitől is, holott, amint ezt már jeleztük, ez a lépés éppen a közigazgatás költségeit csökkentette. Természetesen maga az uradalom is a két község különállásának fenntartását szerette volna megtartani. Az egyesítés támaszául és segítőjéül a kiváló közigazgatási szakember, Magyar Zoltán tevékenysége szolgált. A vármegye is az egyesítést támogatta, hivatkozva a vármegyei számvetőség próba-költségvetésére, amely pénzügyileg megokolta az egyesítést, amelyet a M. Kir. Belügyminisztérium a vármegyei kisgyűlés felterjesztése nyomán, a 177.300/1924. B. M. számú körrendelet 1. paragrafusa alapján rendelt el.

A II. világháborút követően, a Minisztertanács 1006/1954. (I. 28.) számú határozatával városi rangra emelte Tatát. 1985. január 1-jétől hozzácsatolták a századunk folyamán mintegy ötszáz fő körüli lakossággal rendelkező Agostyán községet, amely egykor ugyancsak a tata-gesztesi Eszterházy-uradalom tartozéka volt.

A szerkesztők

Római- és középkori lelőhelyek Tatán

Kisné Cseh Julianna – Petényi Sándor
(Kuny Domokos Megyei Múzeum, Tata)

Tata kedvező természetföldrajzi környezetének köszönhetően az őskortól lakott település. A víz, mint elsődleges települési tényező nemcsak ideális körülményeket nyújtott – ivóvíz, élelemforrás, védelem –, de napjainkig meg is határozza, s nem egy esetben korlátozza a települések helyét, kiterjedését (I. tábla).

Ezeknek a „korlátoknak” köszönhetően rendkívül nehéz a város régészeti topográfiájának összeállítása, hiszen a természet nyújtotta körülmények alapvetően meghatározzák a megtelepedésre alkalmas területeket, s ennek köszönhetően a „későbbi korok” lakosai megbolygatják/elpusztítják a korábbi megtelepülők hagyatékát.

A várostörténeti konferenciasorozat keretein belül 1999-ben került sor a „*Régészeti adatok Tata történetéhez I.*” című konferencia megrendezésére, ahol az őskortól a római korig terjedő időszak régészeti emlékeit mutattuk be. 1979. – a „*Tata története I.*”¹ című kiadvány megjelenése – óta ez volt az első kísérlet a város területének történetére vonatkozó újabb kutatási eredmények közlésére, amik ha nem is alapjaiban, de jelentősen módosították, illetve bővítették a város őskori régészeti topográfiájáról, múltjáról tudottakat.²

Jelen tanulmányban a már ismert, de nem egy esetben publikálatlan adatok (Bíró Endre, Szatmári Sarolta, V. Vadász Éva és Vékony Gábor ásatásai, leletmentései és terepbejárásai) összefoglalása mellett az újabb eredmények ismeretében teszünk kísérletet a római- és középkori település kiterjedésének meghatározására (II – IV. tábla).

KUTATÁSTÖRTÉNET

Az első tudósítások Tata helytörténeti kutatóitól származnak, akik már akkor felfigyeltek arra, hogy a környék római kori történetére vonatkozóan milyen kevés régészeti emlékre bukkantak.

„*Már az ősemlék is szívesen telepedett le e lankás helyen, mert a környező vizekben kitűnő védelmet talált, gazdag állat- és növényvilága pedig megélhetést biztosított számukra. A kő, valamint a bronzkorszak kultúrájának nyomaival elég gyakran találkozunk nemcsak a környéken, de magában Tatában is. Érdekes, hogy az őslakossággal szemben viszont a rómaiak nem találták elegendő alkalmasnak a tavakkal, mocsarakkal, patakokkal körülvett tatai emelkedést letelepedésükre, ...*”³

Rédey (Rohrbacher) Miklós nevéhez fűződik Tata első várostörténeti monográfiájának megírása, s így a terület római- illetve középkorára vonatkozó első összegzés is.⁴ A jogász végzettségű, fővárosi rendőrkapitány-helyettesnek nemcsak szakmai, de számos helytörténeti tanulmánya is megjelent helyi folyóiratokban, így a Tata-Tóvárosi Híradóban is. Történelmi érdeklődése vezette a helytörténeti kutatások felé, számos munkájával igyekezett kiegészíteni a már említett tatai monográfiáját is, de a bővített kiadásra már nem kerülhetett sor.⁵

Újabb kísérletet a város történeti emlékeinek felkutatására/feldolgozására a múzeum alapító, Dornyay Béla munkái jelentettek. A földrajz-természettudományi szakos, majd geológiából bölcsészdoktori fokozatot nyert piarista tanár Tata múltjának (is) fáradhatatlan kutatója volt. A tervezett várostörténeti monográfiát ugyan nem sikerült megírnia, de széleskörű érdeklődésének köszönhetően saját kutatási területén, a geológián kívül számos, a régészetet, történettudományt, irodalom- és művészettörténetet érintő cikke, tanulmánya jelent meg a helyi folyóiratokban vagy adott ki különlenyomatokban. Alap kutatásokat végzett, cikkei, tanulmányai mellett a Kuny Domokos Múzeumba került hagyatéka is (levelek, jegyzetek, különlenyomat-gyűjtemények) a mai napig a helytörténeti kutatás alapvető forrásai közé tartoznak.⁶ A két helytörténeti kutató munkáját a következőkben foglalhatjuk össze.

Tata római- és középkori történetére vonatkozóan a következőket ismerhetjük meg:

„A kelták ittélét a várban és az Angolkertben található kelta eredetű és nevű, romanizált sírkő támasztja alá. A kelták után illetve velük részben elvegyülve rómaiak települtek le Tata vidékén is, de hogy Tatát „ad lacum felicem”-nek tavát pedig „Lacus Felix”-nek hívták volna, nincs eldöntve, sőt Náczy János tagadja, hogy a Lo Preszti-féle vagy újabb nevén Apáca-kerti forrás vizét már a rómaiak elvezették Oszónyba (Brigetio), azt Marsigli, Romer, Berkovics-Borota, Gyulai és Rédey művéből jól ismerjük: ... hogy ezen nagy forrásvíz mellől előkerült az első, eledig egyetlen biztos tatai római feliratos kő NYMPH (is) – ACIV – FEC felirat-törredékkel. A kő akkor a grófi Vármúzeumban volt.”⁷

A Lo Preszti forrás hajdani tulajdonosáról, Lo Preszti báróról kapta elnevezését, majd a telek gróf Esterházy Miklós révén került az irgalmas nővérek birtokába, akik 1875-ben itt építették fel zárdájukat.⁸ A területet – mint azt a későbbiekben bővebben fogjuk ismertetni – az egykori bencés apátság területével azonosították, s hagyományosan a forráshoz kötötték a brigetioi vízvezeték víznyelő helyét. Dornyay Béla a bencések tevékenységéhez köti a Barátfürdő létesítését, melyet véleménye szerint a rómaiak fürdője vagy a nimfáknak szentelt forrásépület romjaiból építhettek újjá az alatta fekvő „Öregkirályné fürdőjével együtt”. E két fürdőt a törökök csak újjáépíthették, ezért is nevezik az utóbbit Tatán (azaz az egykori Menich-ház ún. Grófi fürdőjét) „Törökfürdő” néven.⁹

A két kutató munkáiban természetesen felhasználta az addig ismert eredményeket, amik közül Szaiff János munkáját emeljük ki. Szaiff János szintén erre a területre helyezte (Dornyay szerint feltehetőleg Ortelius rajza alapján) az egykori bencés apátság helyét.¹⁰

Dornyay a következőket írja a 16. századi Tatáról: a Török temetőtől nyugatra, mintegy jó 200 lépésnyire 2 fürdő van egymástól nem nagy távolságban, ezek egyike feltehetőleg az, ahol jelenleg az urad. orvos, Menich János lakik (tehát az „Öreg királyné fürdője”, vagyis a Török fürdő, vagy újabb nevén Grófi fürdő a Wagner-féle ház alatt), a másik pedig a báró Lo-Preszti-féle házban (Apáca-kerti forrás). „Ezen fürdő közelében magas romok láthatók, hihetőleg a volt monostor falai (Dornyay szerint ezt Márton mester és neje Margit, 1492-ből való és 1912-ben megaltált vörösmárvány sírköve határozottan igazolta).¹¹ A két fürdő közt délnek terjedt el a keresztények temetkezési helye, i. e. azon tér, mely mai napig is Ó-temetőnek nevezetlik.”¹² Az 1888-ban is Ó-temetőnek nevezett tér az

Erzsébet-tér, a takarékpénztár és a járásbíróház épületei között helyezkedett el. Sírhajók többször is megbolygatták, többször kerültek elő embercsontok, régi magyar ruházat-maradványok, hajtűk, fésűk és egyéb ékszerek, legutóbb az 1913. évi építkezéskor és parkírozásnál.¹³

A leletanyag folyamatos gyarapodása ellenére újabb összefoglalásra csak 1979-ben került sor. Tata története szempontjából kiemelkedik ezek közül Bíró Endre Tata – Tangazdaság területén végzett 1957-58. évi (II., IV. tábla 3. lelőhely),¹⁴ 1956-57-ben pedig Kiss Ákos Kálváriaán végzett leletmentése (15-16. századi temető feltárása; II-III. tábla 4. lelőhely), majd pedig a múzeum első tervásatásaként Szatmári Sarolta vezetésével 1965 és 1972 között a tatái vár feltárása. A már említett kötet nyújtott újabb lehetőséget Tata római és középkori településtörténetének összefoglalására. Annak ellenére, hogy Bíró Endre a tangazdaság területén egy gazdag, a 4. századra datálható későrómai temető részletét tárta fel, továbbra is a következő eredményre jutott:

„Tata területén jelentősnek mondható bennszülött települést sem a kutatás, sem a véletlen nem hozott felszínre. A jelenlegi város területén továbbra sem várható, hogy újabb, az eddigi eredményeket nagyban megcáfoló lelőhelyre bukkanhatnánk. Úgy látszik, hogy a tó mocsaras, meleg forrásokban gazdag területét nagyobb település kialakítására nem tartották alkalmasnak.”

„... Bár sírjaik a IV. századi római szokásoknak megfelelően gazdag melléklettel voltak ellátva (cserép- és üvegedények, kések, vasnyársak), jelentős települést itt nem alakíthattak ki és valószínűleg csak egy kisebb csoport létét jelzik a megtalált sírok.”¹⁵

Kutatási eredményeit összegezve sem a korai, sem pedig a késő római időszakra vonatkozóan nem számolt jelentősebb római településsel a város közigazgatási határain belül. A környéken előkerült sírkövek (Szomód, Dunaszentmiklós, Tata/?) feliratai alapján az asalus törzs Tata környéki megtelepedésére következtetett. A 2. században kiépített felszín feletti, pilléreként álló vízvezeték víznyelő helye bizonytalan: helyét vagy a barátfürdő, vagy pedig a Cseke-tó napjainkra kiszáradt forrásaihoz lokalizálta. A Brigetiot a környei belső erőddel összekötő út egy szakaszát 1975-ben, a Fürdő u. 16. számú ház kertjében tárták fel (az út nyoma a naszályi szőlőkben – Látóhegy – is megtalálható), s feltételezhető, hogy a vízvezeték is ezt az utat követte. Jelentősebb római kori településsel a Látóhegyen lehet számolni, ahol a 2. század végén és a 3. században gazdag majorságok és villák alakulhattak ki (innen származik a műromba befalazott márvány sírkő is). Cáfolja Tata „*Ad Lacum Felicis*” elnevezéssel történő azonosítást, az itteni települést egyenlőre még egyetlen korabeli névvel sem lehet kapcsolatba hozni.¹⁶

ÚJABB ADATOK TATA RÓMAI- ÉS KÖZÉPKORI TOPOGRÁFIÁJÁHOZ

Annak ellenére, hogy tervásatásra vagy nagyobb volumenű feltárással 1979-et követően a tárgyalt időszakra vonatkozóan Tata területén nem került sor, elsősorban a terepbejárásoknak, leletmentéseknek és helyszíni szemléknek köszönhetően örvendően megnövekedett a korszakhoz tartozó lelőhelyek száma, az emléktárgyak mennyisége.

Lelőhely-bejelentést követő helyszíni szemlék, terepbejárások során váltak ismertté a Tata – Asszony- és Városi-tó környékén fekvő római kori lelőhelyek (II., IV. tábla

1-2/1998. lelőhelyek).¹⁷ 2002-ben, a Tatai Agrárker munkatársainak (Villám Szilveszter és Károlyi István) lelet-bejelentésére vált ismertté egy újabb lelőhely (II., IV. tábla 1/2002. lelőhely). A Városi-tó melletti területen szántás közben egy szarkofágot bolygattak meg. A másodlagos helyzetben fekvő szarkofágfedő alatt – 50 – 66 cm mélyen került elő a már eredetileg is kirabolt sírláda. Bontása során a szarkofág déli oldala mellett két vaskés és kerámiatöredékek, nyugati oldala mellett bronzrögök, a szarkofágban pedig egy vasszög és üvegpohár apró töredéke került elő. A kisméretű, 104 x 60 cm nagyságú sírláda díszítetlen, északi hosszanti oldalán felirat. A sírláda tetejével egy szintben előkerült nagyobb kőtömbök, kövek (egy részüket a szántás eredeti helyzetükből már elmozdította) alapján a sírt nagyobb földhalommal fedhették le. A sír egy 3. századi gyereksír lehetett (III. tábla).¹⁸ A temető minden bizonnyal a Városi-tótól északnyugatra fekvő, a már említett terepbejárások során megismert római kori lelőhelyekhez tartozik.

Tata Város Önkormányzata felkérésére és a Kulturális Örökségvédelmi Hivatal anyagi támogatásával került sor 2001-ben a tervezett ipari park területének és közvetlen környékének a terepbejárására (II. IV., tábla 1/2001-IX/2001. lelőhelyek). A terepbejárás során 9 lelőhelyet sikerült feltérképeznünk. A lelőhelyek nagy része Árpád- és középkori, szórványosan római kori kerámiatöredékekkel (I-V. lelőhely; VIII. lelőhely 10-11 századi hullámvonalalköteggel díszített fazék nyaktöredékével és IX. lelőhely) illetve római kori (VI. lelőhely, szórványosan Árpád- és középkori kerámiatöredékekkel és VII. lelőhely római épület nyomaival). Őskori leletanyag csak szórványosan került elő (korai bronzkori Makó kultúra; IV-V. lelőhely).¹⁹

Annak ellenére, hogy a fenti lelőhelyek anyagának komplex feldolgozására még nem került sor, annyi már biztosan megállapítható, hogy Tatától nyugatra a Tata-Grébicsi patak mentén hosszan elnyúlva római- és középkori lelőhelyek sorakoznak (II., IV. tábla). Az Asszony- és Városi tó melletti telepek temetőjének részlete is előkerült (kiterjedése ismeretlen), a Tangazdaság temetőhöz tartozó települése pedig a tőle keletre fekvő VII/2001., a késő római korba átnyúló település lehetett.

Tata korai középkori történetére vonatkozó adatokat itt nem látjuk szükségesnek összefoglalni, hiszen a *Tata történetét I.* kötetben megjelent dolgozat óta,²⁰ jelen kötetben, Szatmári Sarolta tanulmánya foglalkozik ezzel a korszakkal. Itt csak az újabb időszak feltárási eredményeit szeretnénk röviden bemutatni.

SZONDÁZÓ ÁSATÁS A KOSSUTH TÉREN

A tatai Önkormányzat felkérésére 1994. május 10. és 31. között szondázó ásatást folytattunk a tatai Kossuth téren abból a célból, hogy meghatározzuk Tata középkori plébániatemplomának, a Szent Balázs templomnak pontos helyét. A korábbi irodalmi megállapítások²¹ alapján az volt az általánosan elterjedt nézet, hogy a templomot a tér centrális helyére építették, majd amikor a 18. században az új templom megépült, a középkorit elbontották, de apszisának helyét a ma is látható Immaculata szoborral megjelölték.

A szondázó ásatás eredményei az alábbiakban összegezhetők: a tér átvizsgálható részén 8 kutatóárkot húztunk. Közülük hétnek az iránya – a helyi adottságoktól füg-

gően – észak-déli, egynek pedig kelet-nyugati volt. Három árokkal (1., 3. és 5. árok) a teret észak-déli irányban csaknem teljesen átvágtuk, három árkot pedig az Immaculata keleti (4. árok) és nyugati (2. és 8. árok) oldala mellé húztunk, a szoborhoz olyan közel, amennyire azt az odatelepített dísnövényzet engedte. Egy árokkal megvizsgáltuk a tér északnyugati sarkát is. Az árkokban a sárga altalaj már 160-180 cm mélyen jelentkezett, a 4. árokban még ennél is feljebb, 100-120 cm-en.

Az 1. árokban, az Immaculatahoz közel eső 2. árokban, valamint a 3.-ban a sárga altalaj felett egy ugyancsak homogén barna földréteg – nem kultúrréteg – volt található, melynek felső szélét 80-100 cm mélyen értük el. Ezek felett pedig újkori feltöltést, omladékot lehetett csak megfigyelni. Az 1-2. árkokban talált kőomladék között föld volt, a kövek nem voltak egymással kötésben. Nem találtunk sem középkori falakat, sem olyan jellegű beásásokat, amelyek arra utaltak volna, hogy korábban a mai Kossuth téren a későbbi korokban kiszedett középkorú falak lettek volna.

A 4. és 7. árokban talált épület belvilága 290 cm, falainak vastagsága mindössze 40-60 cm volt. Ezek a méretek azonban nem felelnek meg egy középkori templom méreteinek.

A térről az 5. árok rétegviszonyaiból lehetett a legtöbbet megtudni. Az itt talált viszonylag vastag darabos vörösköves réteg, melynek teteje 100 cm-re volt a felszíntől, a Fellner-félc építkezés utáni területrendezéssel hozható összefüggésbe. (Ugyanílyen viszonylag hosszú réteg volt megfigyelhető az 1. árokban is.) A planírozással elpusztították az itt lévő újkori téglasír sírgödrének felső részét. A sírt újkori téglából építették, kötőanyaga mész volt. Mivel a sírgödör teteje nem metszette át a vörösköves réteget, a temetkezés a Fellner építkezés előtt történt. A sírgödör ásásakor viszont elmesztettek egy középkori járósínt. Az 1,2-2 m vastag, keményre taposott sárréteget a felszíntől 154 cm-re találtuk meg, egyébként ez volt az egyetlen, a tér középkorára utaló többé-kevésbé biztos adat. A temetkezés tehát a középkor után, de a mai plébániatemplom építése előtt történt. Mivel a 2. árokban talált 3 koporsós temetkezés is újkori, azt lehet valószínűsíteni, hogy a mai Kossuth tér középső és déli részén az újkorban, de még a Fellner-templom építése előtt egy temető volt. A 4. és 7. árkokkal megtalált kisméretű épület teljes feltárása nem történt meg, nem ismert a falak teljes hossza és az épület nyugati végének lezárása, így funkcióját sem lehet biztosan meghatározni. A viszonylag keskeny belvilág és a falak közelében talált temetkezések azt valószínűsítik, hogy temetőkápolna lehetett.

Végezetül arra szeretném felhívni a figyelmet, hogy a középkori plébánia templomokhoz mindig tartozott temető is. A téren nemcsak templomnak, de a hozzá tartozó temetőnek sem találtuk nyomát.

A FÜRDŐ UTCAI LELETMENTÉS

1999. tavaszán az önkormányzati tulajdonban álló Fürdő út 24. szám alatti épületet eladták. Mivel erről a helyről korábban középkori kőfaragványok kerültek elő, s a helyi hagyomány úgy tartotta, hogy ezen a helyen állt a 11. században alapított bencés monostor,²² a tatai önkormányzat lehetőséget biztosított a kutatásra. Az épület udvarát

és pincéjét 1999. április 7. és 28. között vizsgáltuk meg, melynek eredményét az alábbiakban foglalhatjuk össze.

Az épület járószintjétől 42 cm mélyen sziklát találtunk, így itt nem tudtuk tovább folytatni a munkát. Az udvart egy kelet-nyugat irányú árokkal teljes szélességében átvágtuk, melynek mélyítésc során a keleti részen 198 cm mélyen szintén sziklába ütköztünk. Ez felett végig újkori feltöltési rétegek voltak, amelyben nemhogy középkori falak, de még középkori kerámiatöredékek sem kerültek elő. Az árok nyugati végében 310 cm mélyen ugyan még nem találtunk sziklát, de az újkori feltöltésben továbbra sem jött felszínre középkori anyag, a nagy mélység és a laza, bcomló feltöltés miatt mélyíteni pedig már nem volt módunk, ezért itt abba kellett hagynunk a munkát (285 cm mélyen még el lehetett a sziklát érni). Így azt lehet valószínűsíteni, hogy az innen származó középkori kőfaragványok másodlagos helyzetben kerülhettek elő egykoron, a feltöltési réteggel valamivel távolabbról hozhatták őket.

Egy másik árkot is húztunk a volt a böcsödétől északnyugatra, a Fürdő utca 26. szám kerítése előtt, az utca melletti közterületen, melynek ásása során újkori feltöltésben újkori alapokat találtunk, lejjebb pedig szürke, porhanyós földet, amelyben már semmilyen anyag nem volt, így 240 cm-es mélységben itt is abbahagytuk a munkát.

Megvizsgáltuk a Fürdő utca 24. számmal szembeni telket is (a KHT asztalosműhelyének udvarát). A 11 m hosszú 80 cm széles árok délkeleti részén, a 107 cm mélységben előkerült sárga agyagon gödör feltja rajzolódott ki, melynek bontása során a fekete, faszenes betöltésből 18-19. századi mázas cserepek, állatesontok és egy újkori csontfésű került elő. Az árok északnyugati végében téglából készített újkori építményt (valószínűleg ülepítő lehetett) bontottunk ki. Miután az árok többi részén az újkori rétegek alatt mindenhol – 107-110 cm mélyen – előkerült a homályos agyag, ez az árok is üresnek bizonyult, abból a szempontból, hogy itt középkori falakat vagy bármilyen középkori anyagot találunk.

ÖSSZEFOGLALÁS

Az újabb időszak munkáinak eredményeképpen bővültek a város római- és középkori régészeti topográfiájára vonatkozó adatok. Nagyobb római településeket és temető-részletet sikerült feltérképezni a már ismert Látóhegyi, feltételezett Kálváriadombi és a Fürdő utcai lelőhelyek mellett a Naszály-Grébicsi patak mentén és az attól délre fekvő területen.

Annak ellenére, hogy a Fürdő utcai és a Kossuth-téri szondázó ásatások a várakozások ellenére negatív eredménnyel jártak, a Fürdő utcai böcsöde előtti csatorna-árokból egy kora Árpád-kori földbeásott épület maradványait tudtunk megfigyelni (Katalógus 13. lelőhely). A Kálvária, a Kossuth tér, Fürdő u. és a Nagykert utcai leletmentések mellett napjainkig is az egyik legkorábbi Árpád-kori leletanyagot a – sajnos az autópályával megbolygatott – VIII/2001. lelőhelyen előkerült, 10-11. századra datálható apró fazéktöredék jelenti. A korai középkori megtelepedés a már ismerteken kívül szintén a Naszály-Grébicsi vízfolyás partján, Tatától nyugatra figyelhető meg.

Nem győzzük eléggé hangsúlyozni, hogy az a – elsősorban az Által-érnek és mocsarainak, illetve a gazdag forrástevékenységnek köszönhető – kedvező természetföldrajzi környezet, aminek köszönhetően Tata területe már a középső paleolitikum időszakától

lakott terület volt, egyben gátja is napjaink régészeti kutatásainak. Gátja abban az értelemben, hogy a megélhetésre alkalmas területek – a vízből és egyben védelmet is nyújtó mocsárvilágból – kiemelkedő dombhátak – egykori településeit a későbbi korok telepesei építkezéseikkel vagy más földmunkákkal nem egy esetben elpusztították.

Lelőhelykataszter²³

1. *Tata – Nagykert u. 34-36.*: Szatmári Sarolta leletmentése, 1979.

Árpád-kori, 11-12. századi és középkori, 15. századi temető részletének (80 sír) és 16-17. századi település részletének feltárása.²⁴

KDM Régészeti Adattár: 161-80.

2. *Tata – Halgazdaság, Réti tavak*:

A tatái halgazdaság réti tavak tápcsatornájának 0+42-46 m pontjai között 1954-ben Cs. Sós ágnes vezetésével avar temető részlete (9 sír) került feltárássra.

KDM Régészeti Adattár: 93-73.

3. *Tata – Tangazdaság*: Bíró Endre feltárása, 1957-58.

A tangazdaság területén, az M1-es autópálya mellett, a gazdaság területéről Kocs irányába vezető földút nyugati oldalán későrómai temető részlete került feltárássra. A 35 sír tájolása általában DK-i, kora a 4. század közepére, második felére datálható.²⁵

4. *Tata – Kálváriadomb*: Kiss Ákos leletmentése 1956-57.

Kralovánszky Alán leletmentése, 1957.

Szatmári Sarolta – Petényi Sándor feltárása, 1998-99.

15-16. századi temető és gótikus templom részletének feltárása.

KDM Régészeti Adattár: 94-73., 223-98.

5. *Tata – Lóversenypálya*: Szatmári Sarolta helyszíni szemléje, 1982.

Tatán, a lóversenypályától délre kőépület nyomai kerültek elő, Szatmári Sarolta meghatározása szerint török kori erőd részlete lehet.

KDM Régészeti Adattár: 174-82.

6. *Tata – Tőfarak, Derítő*: V. Vadász Éva és Vékony Gábor leletmentése, 1968.

1968-ban V. Vadász Éva és Vékony Gábor több szelvénnel és kutatóárokka leletmentést végzett a területen, ahol a korai bronzkori Makó kultúra sírlelete mellett neolitik (újkőkori) Kottafejes Edények kultúrája, a középső bronzkori Mészbetétes Edények kultúrája és a korai vaskori Hallstatt kultúra megtelepedésének nyomai, a környéken szórványosan középkori kerámiatöredékek is előkerültek.²⁶

A Tata-Remetesépgusztai bekötőtű építésekor egy nagyobb urna töredékei kerültek elő.²⁷

KDM Régészeti Adattár: 100-73.

7. *Tata – Angolpark*: V. Vadász Éva és Antoni Judit leletmentése, helyszíni szemléje

Az angolparkban, a Pálma szálló parkolója mellett vízvezeték fektetésekor őskori leletek (rézkor: Bádeni kultúra, bronzkor) kerültek elő. Szintén a park területén, az Angyal-forrás tisztításakor a neolitikumtól a korai vaskorig terjedő időszak emlékanyagát tárták fel, illetve hasonló leletek kerültek elő a Kiskastély melletti területekről is.²⁸

KDM Régészeti Adattár: 98-73, 99-73.

8. *Tata – Öregtő*: V. Vadász Éva és Vékony Gábor helyszíni szemléje
Az Öreg-tó kotrásakor számos régészeti kultúra (rézkor, bronzkor, vaskor, római- és Árpád-kori leletek) kerültek napvilágra.
KDM Régészeti Adattár: 153-79.

9. *Tata – Réti malom*: V. Vadász Éva helyszíni szemléje 1980.
A naszályi úton, a Réti malom mellett, a Látó-hegy keleti lejtőjén korai vaskori (Hallsratt kultúra) halomsír került elő.²⁹
KDM Régészeti Adattár: 165-81.

10. *Tata – Kocsi u. 11.*: Szatmári Sarolta helyszíni szemléje, 1974.
Tatán, a Kocsi u. 11. sz. házban a szociális otthon bővítéséhez, a telek végében fekvő kertben vízvezeték árok ásása közben germán leletanyag (edény) került elő. A munkások elmondása alapján csontokat is találtak, de azokat visszatemették.³⁰
KDM Régészeti Adattár: 146-78.

11. *Tata – Újhegyi szőlők*
A határban, az Új-hegyi szőlőkben talált Niertil Vilmos egy mészbetétes díszítésű fűles csészét, amit a MNM-nak ajándékozott. Valószínűleg urnatemetőből származnak azok a szépen díszített edények, amelyek Tata-Tóvárosból kerültek a MNM-ba. A 20. század elején, a lelőhelyen történt rigóírozás során kerültek elő újabb sírok.³¹

12. *Tata – Kossuth tér*: Szatmári Sarolta leletmentése, 1974.
Petényi Sándor szondázó ásatása, 1994.
Tata – Kossuth tér 12. sz. házban hűsüzlet létesítése során vízvezeték- és csatorna fektetés közben Árpád-kori edény került elő. A leletmentés során „egy nagyméretű, rendkívül furcsa teknő formájú építményeken került elő két edény”³² Az udvarból már korábban is kerültek elő Árpád-kori edények. A lelőhely a 12-13. századra datálható, feltehetőleg az Árpád-kori falu egyik háza állhatott itt.

Petényi Sándor szondázó ásatása során nem került elő a korábban ide lokalizált, középkori Szent Balázs templom nyoma.
KDM Régészeti Adattár: 145-78, 210-95.

13. *Tata – Fürdő utca*: Lenhardt György helyszíni szemléje 1964.
Szatmári Sarolta leletmentése, 1976.
Kisné Cseh Julianna helyszíni szemléje, 1994.
Petényi Sándor szondázó ásatása, 1999.

Mind a néphagyomány, mind pedig az első helytörténeti kutatók erre a területre, a Fürdő u. 24. számú épület és udvara területére lokalizálták a 11. századi bencés monostort. 1912-ben történt pinceszásnál falakat, faragott köveket és egy 11. századi, bizánci ereklyetartó mellkeresztet találtak.³³

A Wagner-fürdő területén Szatmári Sarolta leletmentése során nem került elő középkori épületre utaló nyom. A Fürdő u. 16. számú ház kertjében végzett kutatás során egy széles római út maradványai kerültek elő, ami iránya alapján a Környét Brigctioval összekötő út egy szakasza lehet.

A középkori megtelpedés nyoma egy ép, szájnýílásával lefelé helyezett 15. századi kis edény, benne kismacska csontvázával. A Katona utcai kutatásnál is nagy mennyiségű középkori kerámiatöredék került elő.

1994-ben a Fürdő utcában vezették fektetés közben a volt bölcsöde előtti területen Árpád-kori földbe mélyített lakóház maradványai kerültek elő.

Petényi Sándor 1999. évi szondázó ásatása során nem került elő az apátság épületeinek nyoma.

KDM Régészeti Adattár: 97-73, 134-77.

14. *Tata – Porhanyóbánya*: Kormos Tivadar (1911), Vértess László (1954, 1958),

Kisné Cseh Julianna – T. Dobosi Viola feltárása, 1995-2001.

A lelőhelyen a neandervölgyi ősember települése került feltárássra.³⁴ Tata legkorábban megismert régészeti lelőhelye, első tudósítása a 18. századból (1793) származik.³⁵

KDM Régészeti Adattár: 243, 249, 253, 254-2002.

15. *Tata – Újhegyi szőlők – 1/1968. lelőhely*: V. Vadász Éva és Vékony Gábor terepbejárása, 1968.

Terepbejárás során vált ismertté az 1/1968. sz. lelőhely, szintén az Újhegyen, az Akasztófa-hegy északi tövében, az Árendás-patakba ömlő kisebb patak/ér partján, a déli oldalon emelkedő homokos lankán, a pataktól délre haladó dűlőút közvetlen délnyugati oldalán a szőlőparcellák között kisebb területen rézkori lelőhely található.

KDM Régészeti Adattár: 121-73.

16. *Tata – Asszony-tó, 2/1968. lelőhely*: V. Vadász Éva – Vékony Gábor terepbejárása, 1968.

A Mocsá-tatai földúttól délre, az Asszony-tó északnyugati végénél a tóba ágazó mélyedés két oldalán igen szórványosan őskori és középkori településre utaló kerámiatöredékek kerültek elő.

KDM Régészeti Adattár: 121-73.

17. *Tata – Nagy Sándor u. 2., 1/1991. lelőhely*: lelet-beszolgáltatás, Kisné Cseh Julianna helyszíni szemléje

1991-ben a Nagy Sándor u. 2. sz. ház lépcsőalapozásakor egy eredetileg sem ép edényben került elő a mintegy 193 db-ból álló középső bronzkori (Mészbetétes Edények kultúrája) ékszerlelet. A lelet-együttesben a következő tárgyak találhatók: 1 db nyakperec, 2 db karperec, 2 db keresztbordás csüngő, 3 db korongos csüngő, 9 db fecskefarok alakú csüngő, 19 db szívalakú csüngő, 3 db szívalakú poncolt díszítésű csüngő, 61 db bronzpityke, 44 db spirálcsovecske, 3 db kettős bronzcsövecske és bronzpitykék töredékei.³⁶

18. *Tata – 1/1998. lelőhely:* Kisé Cseh Julianna helyszíni szemléje, 1998.

Szintén Sándor Lajos bejelentése által vált ismertté a lelőhely. A kocsai úttól északra, az új temetőt közvetlenül nyugatra övező szántóföldön a későbronzkori Urnamezős kultúra településnyomai kerültek elő.

19. *Tata, 2/1998. lelőhely:* Kisé Cseh Julianna helyszíni szemléje, 1998.

Sándor Lajos bejelentése nyomán vált ismertté a lelőhely. Területe a kocsai úttól 1 km-re északra vezető földút melletti 4. és 5. travers között, az új temetőtől É-nyugatra fekvő szántóföldön található. A földúttól kb. 30-40 méterre nyúlik be a szántóföldre, az úttól nyugatra pedig a tőig terjed. Kora római kor, 2-3. század.

20. *Tata, 3/1998. lelőhely:* Kisé Cseh Julianna helyszíni szemléje, 1998.

Sándor Lajos bejelentése nyomán vált ismertté a lelőhely. A helyszíni szemle során a lelőhelyben említett földút a tótól északra nyugati irányban elkanyarodik. É – D-i irányú vízmosástól keletre és nyugatra húzódik a nagy kiterjedésű lelőhely. A földúttól északra mintegy 150-200 m-re a vízmosás nyugati partját kísérő magaslaton, a szigeten és a keleti oldalon, a tótól északra, végig a domboldalon mintegy 800 m hosszan római kori település húzódik. Kora: 2-4. század.

21. *Tata – 4/1998. lelőhely:* Kisé Cseh Julianna helyszíni szemléje, 1998.

Tatától nyugatra, az M1-es autópálya mellett, az autópálya aluljáróján átvezető földúttól (Nefelejcs u. előtt halad, az utca végén fordul nyugatra) nyugatra, a földutat átszelő ÉNy-DK-i irányú vízfolyástól délre fekvő dombon római kori település található. Kora: 2-4. század.

22. *Tata – 5/1998. lelőhely:* Kisé Cseh Julianna helyszíni szemléje, 1998.

A lelőhely a kömlődi útról levezető földút keleti oldalán, a Naszály – Grébics patak kettétágazása között s attól északkeletre, az erdősávtól északra húzódó dombvonulat nyugati felén húzódik. A szigeten húzódó dombvonulat tetejéig, s annak keleti oldalán római kori település található, kora 2-4. század. A szétágazástól délkeletre mintegy 200 m-re kezdődően a lelőhely a dombvonulat nyugati oldalán a patak keleti részén húzódik mintegy 400 m hosszan, átnyúlik a patakot kísérő domb keleti felére, hasonló hosszúságban: kora 2-5. század. A római területtől nyugatra és keletre Árpád-kori lelőhely fekszik.

23. *Tata – Ipari park, I/2001. lelőhely:* Kisé Cseh Julianna – Petényi Sándor terepbejárása, 2001.

A lelőhely a bábolnai úttól délre fekvő lapos dombhát nyugati oldalán fekszik, a területen Árpád- és középkori település maradványai, elszórta pedig római kori emlékek kerültek elő.

24. *Tata – Ipari park, II/2001. lelőhely:* Kisé Cseh Julianna – Petényi Sándor terepbejárása, 2001.

A lelőhely: a bábolnai úttól a patak mentén délre induló földút (0255/12) keleti

oldalán fekvő dombhát nyugati részén fekszik. A lelőhelytől keletre szintén került elő néhány szórvány a domb tetején. A területen Árpád- és középkori telep, illetve szórványosan római kori emléksanyag került elő.

25. *Tata – Ipari park, III/2001. lelőhely:* Kisné Cseh Julianna – Petényi Sándor terepbejárása, 2001.

A bábolnai útról a patak mentén délre vezető földút keleti oldalán fekvő dombhát délnyugati részén, a II/2001. lelőhelytől délre fekszik az Árpád- és középkori telep.

26. *Tata – Ipari park, IV/2001. lelőhely:* Kisné Cseh Julianna – Petényi Sándor terepbejárása, 2001.

A bábolnai úttól délre, a kettéágazó, É-D-i irányú patak nyugati oldalán fekvő dombháton már az úttól 10-15 méterre került elő Árpád- és középkori leletanyag. A lelőhely kiterjed az egész, a patakot kísérő dombra. A már említett, az előző lelőhelyeknél jóval gazdagabb lelőhelyen néhány őskori töredék is előkerült. A lelőhely kiterjedése egészen a patak meder mélyebb részéig tartott.

27. *Tata – Ipari park, V/2001. lelőhely:* Kisné Cseh Julianna – Petényi Sándor terepbejárása, 2001.

A bábolnai úttól délre, a szérágazó patak két ága közti dombháton is, az egész dombra kiterjedő lelőhelyen szintén Árpád- és középkori leletanyagot gyűjtöttünk a területről, néhány őskori (bronzkor) töredék is előkerült.

28. *Tata – Ipari park, VI/2001. lelőhely:* Kisné Cseh Julianna – Petényi Sándor terepbejárása, 2001.

Az V/2001. lelőhelytől délre fekvő szántóföldön, a szántó középső részén fekvő fás „sziget”-ig két összetartozó lelőhely került elő. A lelőhely az M1-es autópálya déli oldalán, a taliga és a kömlődi út közötti területen a patak nyugati ágától nyugatra fekvő dombháton terül el. A dombhát alsó részén római-, Árpád- és középkori leletek, az ettől D-re fekvő, a szántóföld közepe táján található dombon kevesebb római- és középkori töredéket találtunk.

29. *Tata – Ipari park, VII/2001. lelőhely:* Kisné Cseh Julianna – Petényi Sándor terepbejárása, 2001.

Az M1-es autópályától délre, a Taliga út déli oldalán, a Taliga út és a kömlődi út között, a patak két ága közötti dombháton nagy kiterjedésű római kori telep került elő, gazdag leletanyaggal (szürke kerámiák, sávos kerámiák töredékei, stb.). A lelőhely a patak Ny-i és keleti oldalán emelkedő dombháton fekszik. A gazdag leletanyag mellett (terra sigillata töredékek, szürke fedők, perem- és oldaltöredékek, sávos és piros festésű kerámiatöredékek s barna mázas késő római díszített oldaltöredék, stb.) két házfoltot (vagy összetartozó épületnyomot) szétszántott téglákkal, cserpekkal, kövekkel, gazdag kerámiaanyaggal sikerült megfigyelni és bemérni. A nyomok alapján a területet fémkeresőkkel rendszeresen járják.

A két (vagy összetartozó) római épületmaradvány közül a nagyobb megközelítőleg 30x30 m-es nagyságú.

30. *Tata – Ipari park, VIII/2001. lelőhely:* Kisné Cseh Julianna – Petényi Sándor terepbejárása, 2001.

Az M1-es autópályától északra, a tatai Állami gazdaságtól vezető földút keleti oldalán, és a patakmedertől délre lezárt háromszögben fekvő lapos dombháton Árpád-kori település fekszik. A leletanyag között egy korai, 10-11. századi hullámvonalköteggel díszített kerámiatöredék is előkerült. A kora Árpád-kori telepet vagy egy részét az autópálya építésével pusztíthatták el.

31. *Tata – Ipari park, IX/2001. lelőhely:* Kisné Cseh Julianna – Petényi Sándor terepbejárása, 2001.

Az M1-es autópálya északi, s a Taliga út déli oldalán fekvő területen, az Állami gazdaságból vezető földúttól délkeletre, a pataktól északra fekvő dombhát alján Árpád- és középkori település maradványai mellett római kori emléktárgy (terra sigillata töredék) is előkerült.

32. *Tata – Városi tó, I/2002. lelőhely:* Kisné Cseh Julianna – Petényi Sándor leletmentése, 2002.

A Városi tótól keletre fekvő dombháton 2002. május 6-9. egy római kori gyereksarkofág leletmentését végeztük el.

KDM Régészeti Adattár: 260-2002.

Tata – Vár: Kraloványsky Alán leletmentése, 1957.

Szatmári Sarolta tervábratása 1965-72.

A közismert lelőhelyet a térképen nem jelöltük külön. Az előkerült leletanyag a 14. század második felétől a legújabb korig követi nyomon a vár történetét, az előkerült emléktárgy csak részlete publikált.³⁷

KDM Régészeti Adattár: 95-73, 1-12/73.

Jegyzet

- ¹ BÍRÓ 1979.
- ² Régészeti adatok Tata történetéhez I. Annales Tataienses 3. Tata 2003.
- ³ RÉVIELYI 1938, 1-12.
- ⁴ RÉDEY 1888.
- ⁵ KÖVESDY 2002, 734.
- ⁶ KÖVESDI 2002.
- ⁷ DORNYAY 1913, 147.; DORNYAY 1925, 4-5.; a római feliratos kőről ld. még: RÉDEY 1888, 9.
- ⁸ DORNYAY 1925, 29., 29-30. jegyzet.
- ⁹ DORNYAY 1925, 9., 28.; RÉDEY 1888.
- ¹⁰ DORNYAY 1925, 29., 1. jegyzet.; A sírkő jelenleg is a Vármúzeum állandó kiállításán látható.
- ¹¹ Uo.
- ¹² SZAIFF 1856.
- ¹³ DORNYAY 1925, 29.; 1994-ben, kábelfektetés miatti árkok helyszíni szemléi során mi is több újkori temetkezést figyeltünk meg a jelzett területen.
- ¹⁴ BÍRÓ 1979a, 105.
- ¹⁵ BÍRÓ 1979a, 105.
- ¹⁶ BÍRÓ 1979a, 101-110.
- ¹⁷ A lelőhelyekre Sándor Lajos hívta fel a figyelmemet, aki önzetlen segítségét ezúton is köszönöm.
- ¹⁸ Ezúton is szeretnénk megköszönni a Tatai Agrárker munkatársainak és Farkas Dénes Elnök Úrnak az önzetlen segítséget.
- ¹⁹ A terepbejárásán részt vett: A. Pál Gabriella, Kulcsárné Berzsényi Brigitta, Kulcsár Mihály, László János régészek, Jóbóru Babet és Horváth Károly, akik segítségét ezúton is köszönöm.
- ²⁰ SZATMÁRI 1975a.
- ²¹ MOHL 1909, 23-26.; „... a Balázs-templom három hajós, gót iszlám, közepes nagyságú csarnoktemplom lehetett, melynek tágas kriptájában plébánosok s a hitközség előkelői még a török világ után is temetkeztek. A következő (18.) században, mikor a kath. Lakosság rohamosan fűszaporodott, a szűk lett s különben is már megviselt templomot 1780-ban egyszerűen lebontatták. A piaci „Immaculata”-szobor azt a helyet jelöli meg, a hol a Balázs-templom földtára állott.” (Uo. 24-25.).
- ²² MOHL 1909, 14-15.: „Ugyanis Fuxhoffer Damián, b. r. áldozópap, 1803-ban kiadta a magyarországi kolostoroknak történetét. Megelőzőleg Tatán is járt, hogy az itteni monostorra vonatkozó helybeli adatokat összegyűjtse. A tataiak az irgalmas nénék jelenlegi telkét és ennek tájkát jelölték meg, mint a régi apátság egykori helyét. Öregebb emberek említették, hogy a megelőző század vége felé még a romok is láthatóak voltak, melyeket azonban a szomszédok széthordtak, a faragott köveket pedig az uradalom hordatta el különféle építkezésekre.”
- ²³ A lelőhelykaraszterben az eddig ismert régészeti lelőhelyek felsorolását adjuk, a II. tábla térképen használt jelöléseknek megfelelően.
- ²⁴ RégFüz 1980. A lelőhely ismertetését lásd a jelen kötetben: SZATMÁRI 2004.
- ²⁵ BÍRÓ 1979, 105.
- ²⁶ RégFüz. 1969, 22-23.; VADÁSZ – VÉKONY 1979, 55., 59-60.
- ²⁷ VÉKONY-VADÁSZ 1979, 63., 112. jegyzet.; CSEH 1998, 49.
- ²⁸ VADÁSZ – VÉKONY 1979, 57.
- ²⁹ RégFüz 1981.; VADÁSZ 2003.
- ³⁰ SZATMÁRI 1979, 115.
- ³¹ VADÁSZ – VÉKONY 1979, 63.; CSEH 1998, 49.
- ³² SZATMÁRI 1979, 149-150.
- ³³ SZATMÁRI 1979, 138-140.
- ³⁴ KORMOS 1912.; VÉRTES 1964.; VÉRTES 1965.; DOBOSI 1979, 29-32.;
- ³⁵ TOWNSON 1797.
- ³⁶ CSEH 1997, 93-128.; CSEH 1998, 49.
- ³⁷ SZATMÁRI 1974, 45-53.; SZATMÁRI 1979, 140-149.

Irodalom

BÍRÓ 1979

Bíró Endre (szerk.): Tata története I. Tata 1979.

BÍRÓ 1979a

Bíró Endre: Tata a római korban. In: Bíró Endre (szerk.): Tata története I. Tata 1979, 101-110.

CSEH 1997

Kisné Cseh Julianna: Bronzkori ékszerlelet Tatáról – Bronzezeitliche Schmuckfunde aus Tata. KEMMK 5 (1997) 93-128.

CSEH 1998

Kisné Cseh Julianna: A mészbetétes edények kultúrája lelőhelyei Komárom-Esztergom megyéből – Die Fundorte der inkrustierten Keramik im Komitat Komárom-Esztergom. KEMMK 6. (1998) 23-88.

DOBOSI 1979

T. Dobosi Viola: Őskőkori lelőhelyek Tatán és környékén. In: Bíró Endre (szerk.): Tata története I. Tata 1979, 25-46.

DORNYAY 1913

Dornay Béla: A tатаi Hadnagykút római feliratos köve. „Komárom” I. évf. 1913. 147.

DORNYAY 1925

Dornay Béla: Tata-Tóváros hőforrásai és közgazdasági jövőjük. Tata 1925.

KORMOS 1912

Kormos Tivadar: A tатаi őskori telep – Die Paläolithische Ansiedlung bei Tata. FöldtIntÉvk XX (1912).

KÖVESDI 2002

Kövesdi M.: Dornay Béla. In: Magyar Múzeumi Arcképcsarnok. (Főszerk.: Bodó S. – Viga Gy.) Bp. 2002.

MOHL 1909

Mohl Adolf: Tata plébánia története. Győr 1909.

RÉDEY 1888

Rédey Rohrbacher Miklós: Tata története. Tata 1888.

RÉVHELYI 1938

Révhelyi Elemér: A tатаi piarista rendház és gyűjteményei. Tata 1938.

SZAIFF 1856

Szaiff János: Tata mint volt és van. Gymn. Ért. 1856.

SZATMÁRI 1974

Szatmári Sarolta: Előzetes jelentés a tатаi vár ásatásáról. ArchÉrt 1974, 45-53.

SZATMÁRI 1979

B. Szatmári Sarolta: Tata és környéke a népvándorlás és a honfoglalás korában. In: Bíró Endre (szerk.): Tata története I. Tata 1979, 113-132.

SZATMÁRI 1979a

B. Szatmári Sarolta: Tata története a honfoglalástól 1526-ig. In: Bíró Endre (szerk.): Tata története I. Tata 1979, 137-184.

TOWNSON 1797

Townson, Robert: Voyage en Hongrie. Publié a Londres en 1797.

VADÁSZ 2003

V. Vadász Éva: Korai vaskori halomsír Tata határában. In: Fülöp Éva – Kisné Cseh Julianna (szerk.): Régészeti adatok Tata történetéhez I. Annales Tataienses III. Tata 2003.

VADÁSZ – VÉKONY 1979

V. Vadász Éva – Vékony Gábor: Tata története a jégkorszak végétől a római foglalásig. In: Bíró Endre (szerk.): Tata története I. Tata 1979, 49-97.

VÉRTES 1964

Vértés, László (Hrsg.): Tata, eine mittelpaläolitische Travertin-Siedlung in Ungarn. Bp. 1964.

VÉRTES 1965

Vértés László: Az őskőkor és az átmeneti kőkor emlékei Magyarországon. Bp. 1965.

Roman and medieval sites in Tata

Julianna Cseh Kis – Sándor Petényi

Owing to its favourable geographical setting, Tata has been an inhabited settlement since the Palaeolithic age. Water – a primary settlement factor that supplies drinking water, food and defence – provided optimal conditions for settlement; moreover, up till now it has determined and often restricted the location and size of settlements.

Owing to these “limits” it is exceedingly difficult to compile the town’s Roman and medieval topography. Conditions determined by nature basically limit the area suitable for settlement; consequently, inhabitants of “later periods” disarrange or destroy the inheritance left behind by earlier settlers.

The present study gives a summary of already known yet often unpublished data (excavations, rescue excavations and surveys conducted by Endre Bíró, Sarolta Szatmári, Éva V. Vadász and Gábor Vékony) and, in the possession of subsequent results, it attempts to determine the size of the Roman and medieval settlement.

Though the work conducted in recent years did not make it possible to prove the truth of some notions that are rooted in literature and local tradition (Fűrdő Street – Saint Peter and Paul abbey, Kossuth Square – the Saint Blaise church), owing to our surveys, our knowledge concerning the Roman and medieval settlement has increased considerably and thus we are in a better position to determine its age and size.

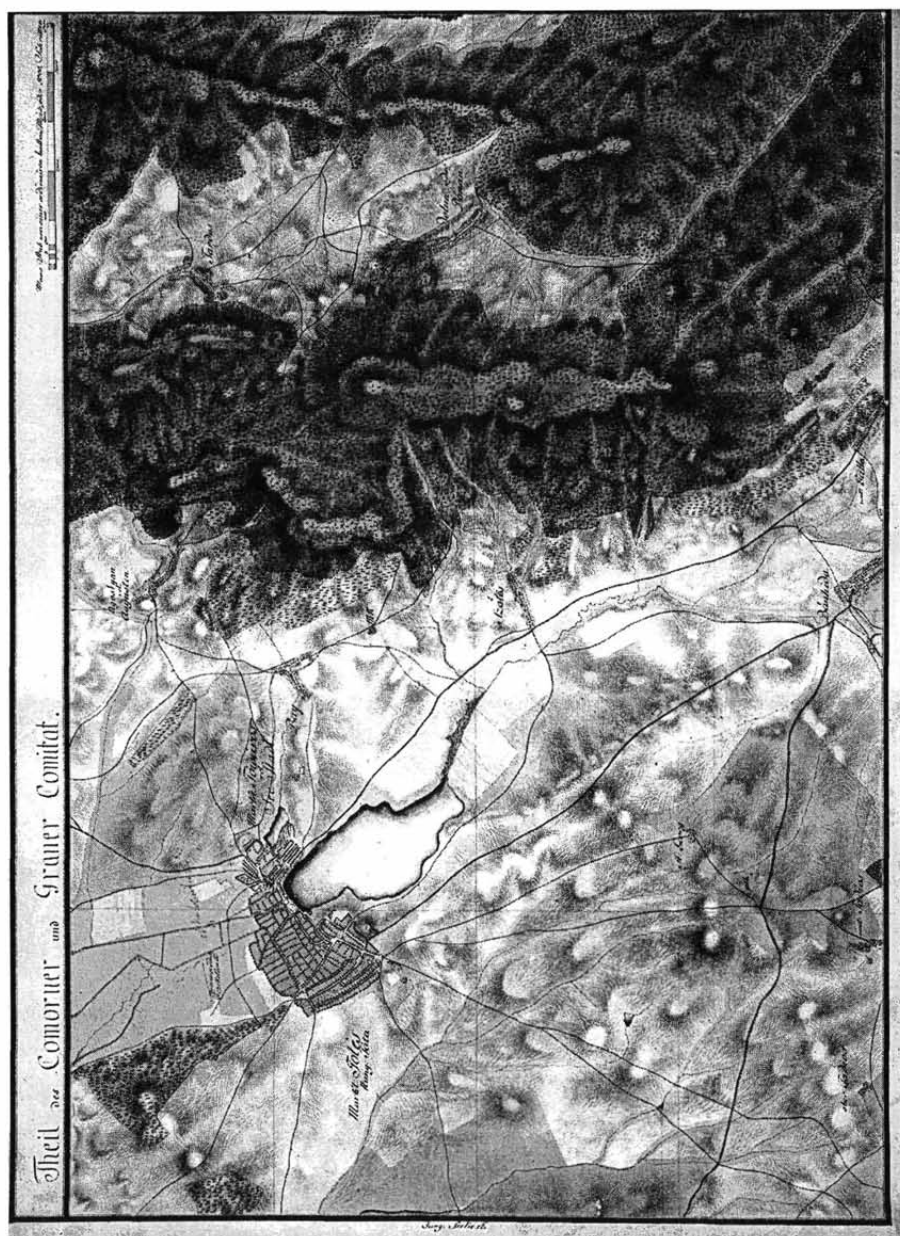
Römerzeitliche- und mittelalterliche Fundstellen in Tata

Julianna Cseh – Sándor Petényi

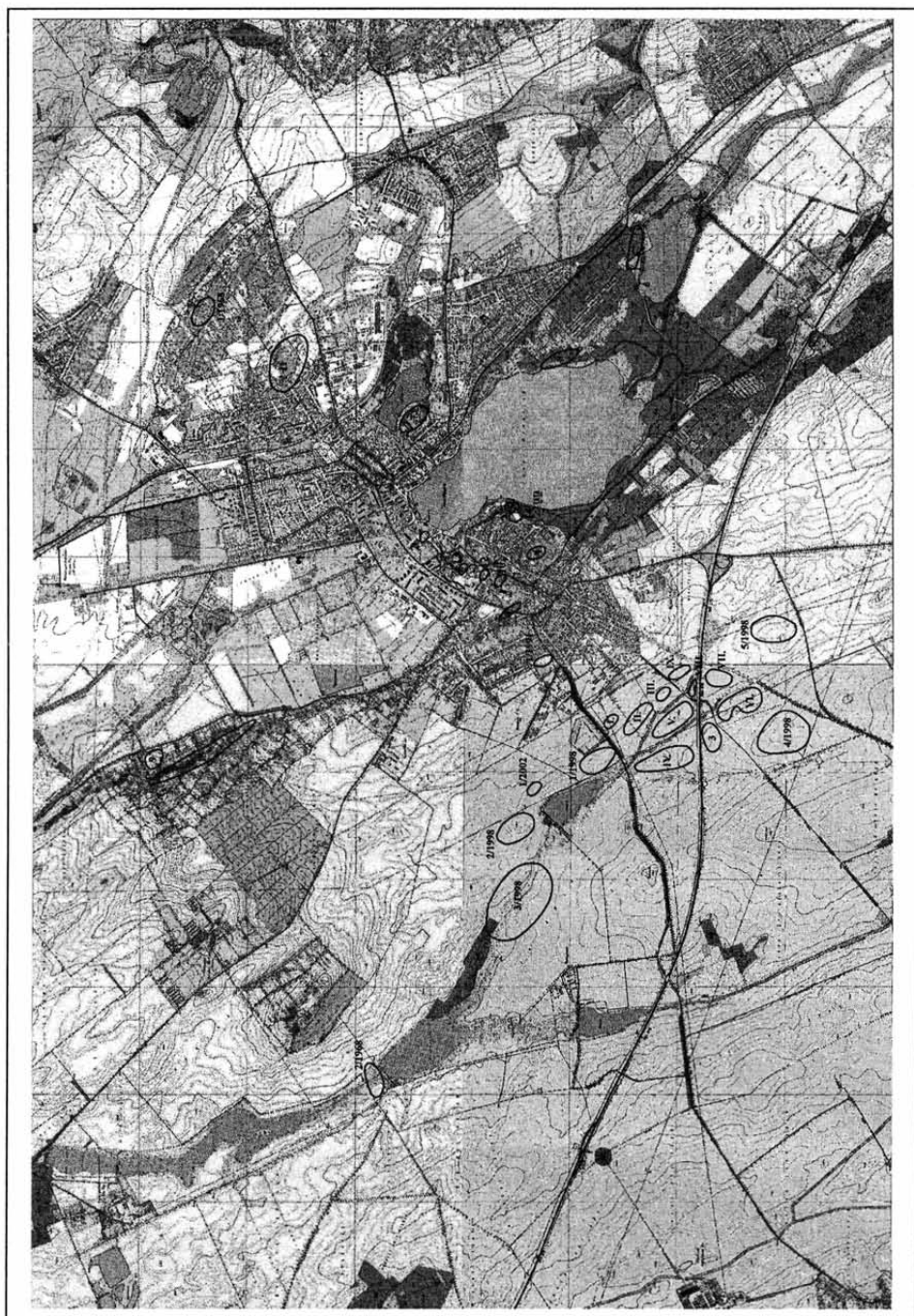
Dank der günstigen naturgeographischen Gegebenheiten war Tata seit der Urzeit eine bewohnte Siedlung. Neben dem Trinkwasser, Lebensmittel und Schutz war das Wasser ein primärer Siedlungsfaktor, das nicht nur günstige Ansiedlungsumstände schuf, sondern bis heute die Stelle und die Ausbreitung der Siedlungen auch festsetzt (Taf. I.).

Wegen dieser „Begrenzungen“ ist die Zusammenstellung der römerzeitlichen und mittelalterlichen Topographie von Tata besonders schwierig, weil die Naturgegebenheiten ergaben die Stellen, wo in verschiedenen Zeiten die Siedlungen entstanden. Die späteren Einwohner zerstörten/aufwühlten den Nachlass der vorherigen Ansiedler. In dieser Abhandlung fassen wir die schon publizierte Angaben (die Ausgrabungen, die Fundrettungen und die Geländebegehungen von Endre Bíró, Sarolta Szatmári, Éva Vadász und Gábor Vékony) zusammen und versuchen mit Anwendung der neuen Ergebnisse die Ausdehnung der römischen und mittelalterlichen Siedlung festzusetzen (Taf. II.).

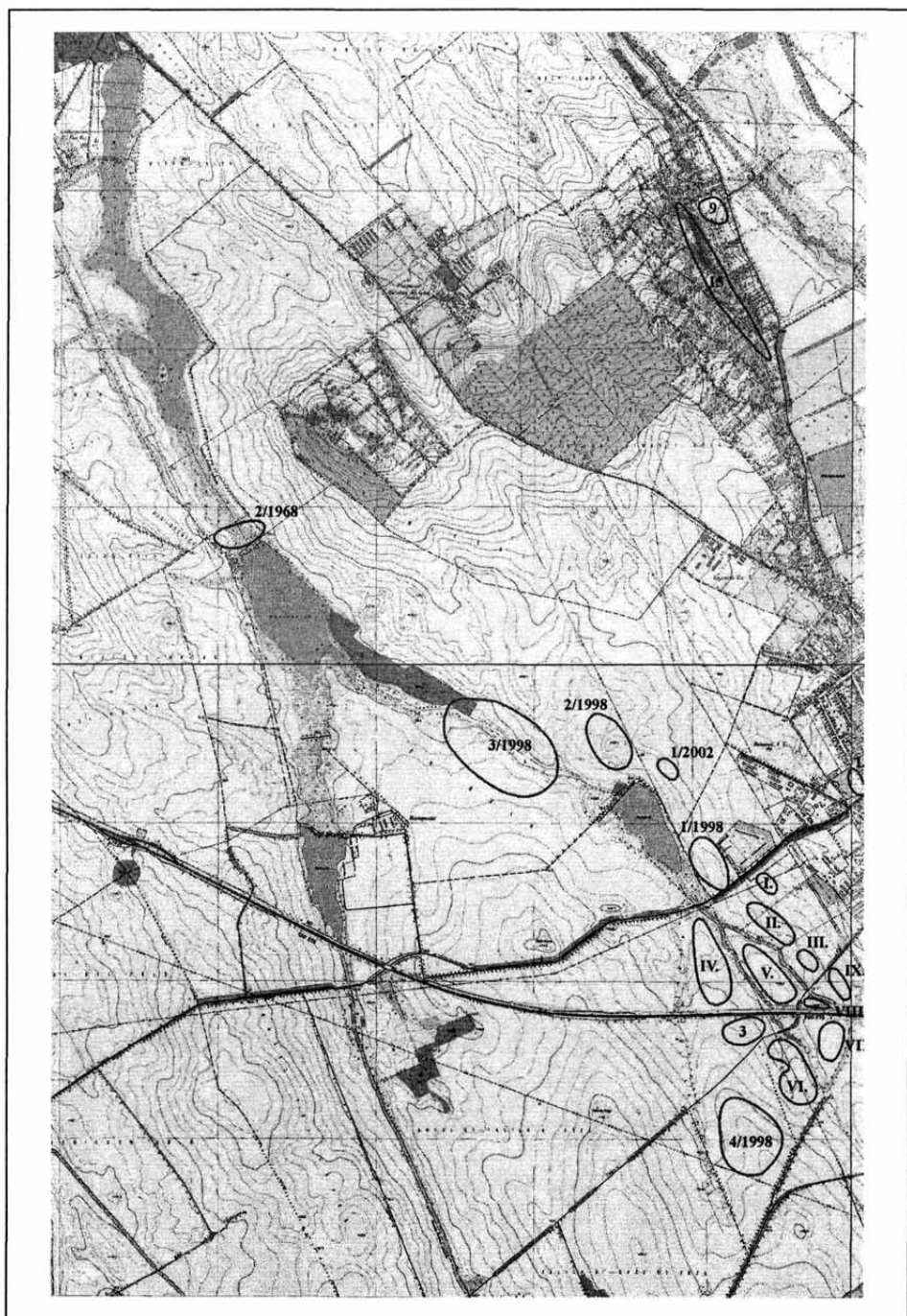
Wir konnten trotz Arbeiten der letzten Jahre einige in Literatur und lokalen Traditionen verwurzelte Vorstellungen (Füredő Strasse – Hl. Peter und Paul Abtei, Kossuth Platz – Das Gebiet der Hl. Blasius Kirche) nicht beweisen, aber Dank den Geländebegehungen unsere Kenntnisse über die römerzeitliche und mittelalterliche Siedlungsgeschichte sowie die Ausdehnung der Siedlungen erweitert wurden.

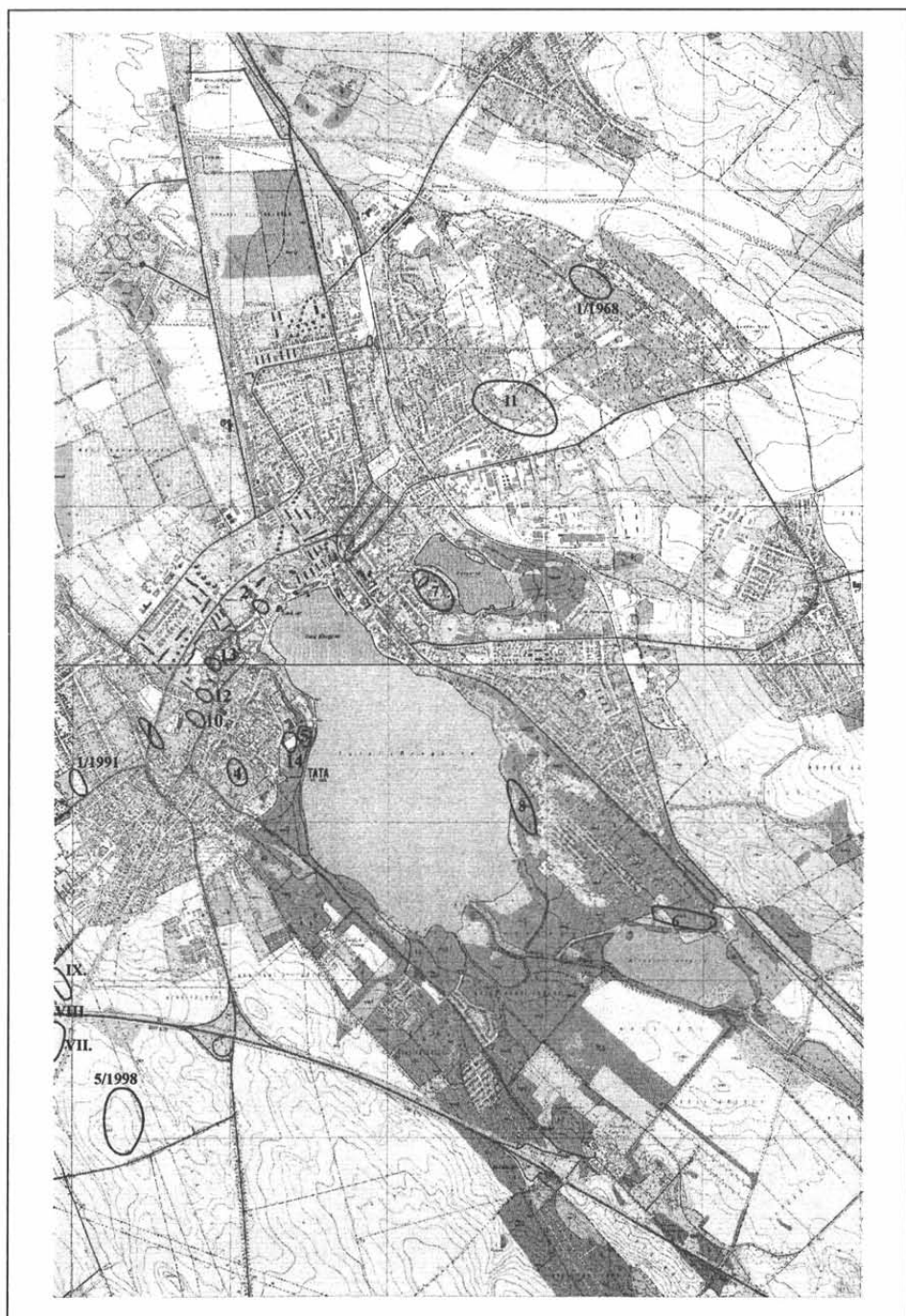
I. tábla: Az első katonai felmérés térképlapja

II. tábla: Régészeti lelőhelyek Tatán

III. tábla

IV. tábla

V. tábla: Tata – Városi-ró, I/2002. lelőhely

Tata a magyarországi érett középkor településhálózatában

Szatmári Sarolta

(Magyar Mezőgazdasági Múzeum, Budapest)

A konferencia, melynek alkalmával a fenti című előadás megtartására kértek fel, Tata várossá nyilvánításának 50. évfordulója alkalmából került megrendezésre.

Nagyon dicséretes, hogy ezen megemlékezés keretében sor kerülhetett a településtörténet vizsgálatának újabb eredményeit, mélyebb visszatekintéssel és széles spektrumban bemutatni.

Sor kerülhetett olyan régészeti előadásra Cseh Julianna és Petényi Sándor kutatásait összefoglalva, amelyek ékesen bizonyítják a település korábbi monográfiáinak, elsősorban Rohrbacher (Rédey) Miklósnak, majd Kring (Komjáthy) Miklósnak azon feltételezését, hogy Tata területe éppen a kiváló adottságok, a helyzeti energiák miatt a régészetiileg megfogható korszakokban is vonzó helyszín volt.¹

Az azóta előkerült őskori, római kori, avar kori lelőhelyek melyeket a „Tata története” (I. k.) c. városmonográfiában 1978-ig kíséreltünk meg összefoglalni, együttesen bizonyítják a környék emberi településre való alkalmasságát.²

Jómagam a vár ásását vezettem 1964-72 között, építészeti kutatásaimhoz szükséges volt a település középkorával behatóbban foglalkozni. Az 1979-ben megjelent „Tata története” c. monográfiában, a „Tata középkora” c. tanulmányban,³ az akkori régészeti kutatások eredményeit és a város 1000-1526-ig tartó életének írásos adatait kíséreltem meg összefoglalni.

Külön tárgyaltam az apátság, a vár és a város történeti adatait. Megállapításaimat ma is vállalom. Ennek lényege az volt, hogy a település, később a város forrásokban legkorábban megfogható magja, a bencés apátság volt.⁴ Körülötte alakultak ki a középkori falvak. A település újabb szervező ereje, fejlődésének kulcsa a 14. században felépült földesúri, majd királyi vár volt, amely mint birtokközpont elindította, majd meghatározta a város fejlődését.⁵

Már ebből a tanulmányból is határozottan kiderül, hogy Tata 1357 és 87 között lett mezőváros.⁶ Pontosabb évszámot meghatározni privilegialis levél hiányában nem lehet. Elhangzott előadásomban és jelen tanulmányomban is azt szeretném újfent hangsúlyozni, hogy a Tata nevű település (középkori elnevezés *Thota, Thata, Dotis, Totis*) már több mint 600 éve városi funkciókat töltött be, és az 50 éve adományozott cím csak visszaadta ezt a rangját.

Mielőtt ennek újbóli bizonyítására rátérnék, meg kell említenem a magyar várostörténeti kutatások néhány meghatározó egyéniségét, akik munkásságukkal útmutatást adtak az egy időben, főként számszerűségükben jelentős helytörténeti monográfiáknak is.

Mályusz Elemér és Szűcs Jenő alapvető munkái után⁷ a 60-as, 70-es években lendültek fel a várostörténeti kutatások. Makkai László,⁸ Fügedi Erik⁹ és a mezővárosok történetével foglalkozó Bácskai Vera¹⁰ neve említhető meg elsődlegesen.

A 70-es évek elején áttörést jelentett szemléletében és eredményeiben Kubinyi András két tanulmánya.¹¹

Bácskai Vera 2002-ben megjelent könyvében a kutatás számára rendkívül fontos szempontokat sorakoztatott fel.¹²

Az egyik legfontosabb az, hogy városainkat nem szabad a középkori Nyugat-Európa nagyságrendjéhez mérni. Az alacsony népsűrűség miatt településeink az utazók és történészek számára *falunak* tűnnek. Szinte minden várostörténeti munka idézi egy francia dominikánus szerzetes „*Descriptio Europae Orientalis*” c. művét, mely szerint „*Van azonban ebben az országban sok kisebb város, vár és kastély, meg számtalan falu, de ennek ellenére a királyság nagysága miatt, valósággal üresnek látszik*”.¹³ A települések egy része – az agrár jelleg miatt – falvakra emlékeztetett. Eberhard Windecke, Ambrogio Traversari leírásaikban Tatát falunak nevezik.¹⁴ Bonfini a vár magasztalása mellett így ír a tatai településről: „*Mindkét oldalról egy elég szép falu és templom fekszik*”.¹⁵

A következő, az oklevelekben levő latin elnevezések, a „*civitas* vagy *oppidum*” különbségének kérdése. A magyar elnevezést a „*város*”-ból eredeztetik, e szerint a várral rendelkező település lenne csak város. A „*civitas*” fallal körülvett város, az *oppidum* mezőváros. A mezővárosokat, korábban nem is tekintették igazi városnak. A mezőváros a fallal körülvett várossal szemben nyitottat jelent, bár az is igaz, hogy ezeken a településeken a fő foglalkozás a mezőgazdaság volt.

Tata elnevezései a források alapján a következőképpen alakultak. ¹⁶

1357 – *villa* (falu)

1387 – *cives et hospites* (polgárok és vendégek)

1388. – *civitas* (város)

1415. – *in opido Tatha*

1419. – *opido Tata*

1459. – *oppidum*

1490. – *civitas*

Amint látható, Tata elnevezésében mindkét variáció előfordul, a *civitas* előfordulása azonban megerősíti a városi funkciók meglétét.

A sorozatból tehát megállapítható, hogy 1357–87 között kaphatott Tata mezővárosi jogokat. Az 1490-es oklevélen megmaradt városi pecséten azonban a címer is látható, „*Sigillum civitatis de Thata*”.¹⁷ Ebből az is kiolvasható, hogy kitől kaphatta a városi kiváltságokat és a címet. A címer, jobbfelén pólyás, 3 Anjou liliummal, baloldalán kettős kereszttel. Jellegzetes Anjou címer. A pólya az Árpád házat, a liliumok az Anjoukat – a kettős kereszt a királyi méltóságot jelképezi.¹⁸ Szerkezetében, formájában Kassa város címerére emlékeztet. Nincs tehát privilegiális levél (a mezővárosok esetében nagyon ritka is volt), a funkciók közül azonban a szakrális, védelmi, a piaci, kereskedelmi egyaránt megvolt.

Szakrális szempontból a település kifejezetten fontos szerepet játszott. 11. századi, Szent Péternek szentelt bencés kolostor Pannonhalmával közös birtokon osztozott.¹⁹

A 13. század elejére már két Tata nevű falu van, amelynek minden ügyét az apátság szerzetesei foglaltak írásba és pecsétjükkel hitelesítették.²⁰ A hiteleshelyek fontos

szerpet töltötték be a települések életében, a szerzetesi konventek pedig iskola meglétét is jelentették.

A *védelmi* funkciókat kezdetben a víz és a mocsár, később a 14. század második felétől a vár jelentette. Építője a birtokos főúr – Lackfi – volt, majd királyi birtokként az egész udvartartás székhelye lett.

Az apátság birtokait és jogait számtalanszor megsértik. Ezekből a vitás birtokrészeket leíró, birtokmegegyeztetést kérő oklevelekből tudjuk meg, hogy az apátságnak vámszedési joga²¹ és malmai is voltak²² – visszakapnak egy malmot és földeket Lackfi nádortól, amit még elődei vettek el.²³

A vár, a védelem mellett a kézművesség, a *kereskedelem* funkciójának erősödését is jelentette. A környékbeli települések között Tarján, Tárkány, Ácsteszer, Tömörd fontos vasműves központok voltak. Az élő állat, viasz, hal, a mezőgazdasági termékek mellett a szíjgyártók, kőművesek, ácsok, kőfaragók termékei nemcsak a vár ellátásához, hanem a piacra is kerülhettek. Így nem csoda, hogy 1300-ban már volt vására Tatának.²⁴ A vásár tartásának napját nem ismerjük, de a környező települések adataiból esetleg kiszámítható lenne.

Tata mezőváros fejlődése a 14. század második felében indult meg. Erre utalnak a 15. század eleji adatok is. Megszűnik a Lackfi család földesúri birtoklása, Tata és környéke a király birtoka lesz. Ennek köszönhető, hogy a század elejére Újtata is mezőváros lett, Szűz Máriának szentelt plébániatemplomáról 1402-ből van adatunk.²⁵

1413-ban Zsigmond király vizsgálatot kérő levelében „*mezővárosunk*”-nak nevezi Újtatát.²⁶ Az új mezőváros a Nyitra megyéből áttelepülő soltszék, hospesek települése volt, akiket kiváltságokkal telepítenek egy-egy helységbe. Sok esetben bírói tisztséget kapnak, ők szedik be a jobbágyság tartozásait és mentesek a földesúri terhek alól. A soltszék jogok örökölhettek voltak családon belül.²⁷ A betelepülések eredményeként 1459-ben a két mezőváros neve: *Thata Hungaricali et Sclavonicali* azaz magyar és szláv Tata.²⁸

A 15. századi városok jelentőségét bizonyítják az 1419-20-ban Tata mezővárosában tartott Győr és Komárom megyei megyegyűlések, ahol többnyire a nádor elnökölt. A „*királyi kúriában*”, a káptalan és szolgabírák jelenlétében tárgyaltak fontos ügyekről.²⁹

Úgy vélem, az elmondottak is elégséges bizonyítékként szolgáltak arra vonatkozóan, hogy a középkori Tata mindkét része – Ótata és Újtata is –, tényleges városi funkciókat töltött be a 15. század végéig. A bizonyítékok sorát tovább erősíthetjük, ha a Kubinyi András³⁰ által felállított 10 városi kritérium meglétét vizsgáljuk (ezen szempontoknál a már tárgyaltak bizonyítékait nem látjuk el jegyzettel):

1-2. *Uradalmi központ, főúri székhely.* Tata esetében főúri székhelyből (Lackfiak) királyi birtokközpont alakul.

3. *Bíráskodási központ.* – Mindkét településnek (Ótata, Újtata) saját bírója van. A 15. század elején a megyegyűlések ezt a szerepet különösen felerősítik.

4. *Hiteleshely.* – A bencés apátság hiteleshelyi szerepe bizonyított.

5. *Egyházi intézmények* – Kolduló rendek jelenléte.

Le Goff, francia történész szerint kolduló rendi kolostor nélkül Franciaországban

nines város. Fügedi Erik a kérdéssel foglalkozva megállapítja, hogy a városi plebejusok, beköltözött falusiak és az eretnekek fékentartására a betelepített ferencesek Magyarországon is nagy szerepet játszottak.³¹ A rend főinkvizítora, Marchiai Jakab 1435-ben 2 hónapig Tatán tartózkodott.³²

6. A 15. században a *külföldön tanuló diákok* száma is a városi élet fejlettségének mutatója. *Anthonius de Thata* (Antal, Tatáról) 1464-ben tanuló, 1469-ben magiszter a bécsi egyetemen, *Matheus de Thata* (Máté, Tatáról) 1468-ban tanuló, 1472-ben pedig prior, szintén Bécsben. *Gregorius de Thata* (Gergely, Tatáról) 1470-ben tanuló, 1489 oktató, egy másik *Matheus de Thata* pedig a perugiai egyetemen tanult teológiát 1486-ban.³³

7. *Kézművesek, kereskedők, céhek szerepe:* a mezőgazdaság mellett számos iparág kialakult. A mészárosok, pékek, molnárok mellett a szabók, posztókészítők, kőhordók, kőművesek, építőmesterek a leggyakoribb foglalkozási ágak.

A városi vezetőségben, a tanácsban is sok helyen szerepelnek kézművesek. Tatán 1490-ben a 12 tagú tanácsban a bíró Kalmár Balázs volt, az esküdtek között szerepel Szabó, Varga, Mészáros, Süveges.³⁴

A Tatára érkező királyi udvar jó megrendelője lehetett a fejlődő iparágaknak, ennek ellenére a középkori céhek emlékegyéből semmi sem maradt meg. Feltételezhetjük, hogy a molnár céh lehetett a legkorábbi céh Tatán, hiszen a 12. századtól számos malmot tarthatunk számon a városban.

8-9. *Útvonalak, kereskedelem:* a főútvonalak közelsége – főként a 15. században – jelentős szerepet adott Tatának. A Bécs–Buda főútvonal mellett feküdt, és fél úton helyezkedett el az Esztergom–Székesfehérvár útvonalon, ami nagymértékben befolyásolhatta a királyi birtokok kialakulását is. Tata 50-60 km-es körzetben volt Győr, Esztergom, Székesfehérvár, Buda városoktól, a kis, környező településektől pedig 15-20 km-re. Vására, tehát jó felvevő piaca lehetett a környékbeli áruknak is. Ambrogio Traversari kamalduli rendfőnök, pápai követ leírása szerint 4 napi utazás után ért Bécsből Tatára, innen Fehérvár 1 napi járóföld volt.³⁵

10. *Jogi helyzete:* a királyi birtokon levő önálló testülettel és bíróval rendelkező 2 mezőváros mellett, Alsó-, Felső-falu és Szentiván hegye is szerepel a forrásokban. Lakóinak száma csak megbecsülhető. A középkori falvaké 100 fő, az oppidumoké 200-500 fő. Ha ezt átlagos méretűnek vesszük és hozzáadjuk a váruradalom kiszolgáló népét is, akkor ez közel 1000 embert jelentett. A királyi udvartartás tatai látogatása esetén több ezer embert kell a területen elképzelnünk.

A KÖZÉPKORI TATA

Középkori városaink a 150 éves török uralom alatt csaknem teljesen elpusztultak. Az írott források mellett az előkerülő régészeti leletek és képzelőerőnk nyújthat segítséget a mozaikkép összeállításához.

Tata középkori települését elsősorban a víz határozta meg, s nem úgy mint ma, szabályozva, hanem forrásokkal, tavakkal, mocsarakkal körülvéve. Mindezek védelmet, egészséges környezetet, a középkor egyik legfontosabb élelmét, a halak bőségét is jelentették.

A mocsarakból és vizekből kiemelkedő mésztufa platókon jöttek létre a települések. Az ősi kövuletekből felépült domb – akkor Szt. Iván hegye, ma Kálvária domb – volt a település legmagasabb területe (tengerszint felett 100 m). Az Öreg-tó (itt az öreg „nagy”-ot is jelent) meghatározta a települések tagolódását, ez a kettősség ma is pontosan megfigyelhető.

A legrégebbi település, *Ótata*, a mai Kossuth tér központtal, *Újtata* a mai Harangláb központtal képzelhető el.

A *bencés apátság* helyét Tata régi monográfiái a Fürdő u. 24-ben határozták meg, aminek pincéjéből ereklyetartó kereszt, corpus és románkori faragványok kerültek elő.³⁶ Az egykori bölcsőde megszűnése után Petényi Sándor kutatott a területen, de nem találta meg a korábban ide lokalizált monostort, pedig mind a források közelsége, mind pedig a kiemelkedő domb a megtelepülésre ideális lehetőséget nyújtottak. Erre utalnak a körzetében épült malom (Wagner fürdő) és az ismert római lelőhelyek is.

A középkori településeknek, Ótatának és Újtatának, Szent Iván hegyének is voltak plébánia templomai. Ezek közül pontos helyét a Szt. Iván hegyi gótikus templomnak ismerjük, melynek apszisára Fellner Jakab építette a Kálvária kápolnát.

Az *ótatai Szt. Kelemen templom* helyét a középkori eredetű, háromszög alakú főtéren feltételeztük, de Petényi Sándor ásatásai a Kossuth téren negatív eredményt hoztak.

Az *újtatai Szűz Mária templom* helyét az itt előkerült sírok alapján valahol a mai áruház alatti részen kell keresnünk.

A *ferences rend*, melynek megtelepedése Zsigmond korára rehető, Újtata szélén építette fel kolostorát. Az 1510-ben Tatán tartott országgyűlést a tataiak a kolostor ablakaiból és tetejéről szemlélték.³⁷ A koldulórendi kolostor a hagyományt átvevő kapucinusok kolostorának ma is álló épülete helyén lehetett.

A *középkori vár* a 14. század második felében a két település közé, a tó tükrének mintegy a felező pontjára épült, és formájában, rendszerében az itáliai vízivárakra emlékeztet. Ásatása során sikerült megállapítani építési periódusait.³⁸

Szépségét, királyi pompáját – főként a Mátyás kori időszakra vonatkozóan – évszázadokig emlegetik a történetírók.³⁹

A középkori *malmok*, Tata iparának legjelentősebb emlékei, hiszen a 12. századtól szerepelnek a forrásokban. Helyük a mai épületek helyén lehetett.

A Bécsi Hadi Levéltár (*Hofkammerarchiv*), 1587. március 4-i színes térképét a várról és a tatai malmokról első publikálása óta ismerjük (színes fotóját Bécsben készítette el Tarsay Csaba fotós barátom).⁴⁰ A vár épületét a rajz a már a kész bástyák mellett elég sematikusán ábrázolja. Először látható a kétszintes kerengő felülnézetből. A rajz érdekessége a Ferrandó bástya tövében lévő kis malom, amelyet a térkép alsó sarkában metszetben is bemutat. A várban levő kis malmot a Ferrandó bástya alatti boltozatos helyiséggel pontosan be lehetett azonosítani.

A térkép másik érdekessége a vár melletti forrásfüzér malmainak sora, és a forrás kanyarjában két épület rajza *királyné* és *király fürdője* felirattal (I. tábla). Ha megnézzük

a forrás vonalát és végén kiöblösödő részét, a Cseke tó környékére gondolhatunk. Az épületnek sajnos a törökkori dűlások, majd a park kiépítése miatt nyoma sem maradt. A fürdő kialakítása a reneszánsz idején – esetünkben Mátyás király birtoklása idején – történhetett.

KÖZÉPKORI LELŐHELY A NAGYKERT UTCÁBAN, A KÖZÉPKORI TOPOGRÁFIA NYITOTT KÉRDÉSEI

A Nagykert u. 34. szám melletti területen 1979-ben az Útépítő Vállalat a széles sugárút készítéséhez dózerolni kezdett. A földmunka során kb. 7,5 m-es feltöltést toltak le el, s a földmunkák során kőlappal fedett sírokat bolygattak meg.

A múzeum a helyszíni szemlét követően rövid időre leállította a munkát. Már az első tájékoztató munkák során is kiderült, hogy a lelőhelyen kőkeretes, durva vöröskőlapokkal fedett sírokból álló temető került elő. A leletmentés során a kőlapokkal fedett sírokban több, egymásra helyezett csontváz került elő (a sírokat tehát kriptaként használták). A kősírok alatt ún. földsírokra bukkantunk, amelyeknél néhány esetben koporsó nyomai is felfedezhetők voltak. A földsírok voltak a korábbiak.

Az 50. sírban levő csontváz bal oldali bordáin egy ép, bronz ereklyetartó kereszt került elő. A latin kereszt egyik oldalán Mária látható redőzött ruhában, a gyermek Jézussal, másik oldalon Jézus Krisztus kiterjesztett karú ábrázolása. Akasztóján bőrnymok voltak. Lovag Zsuzsa, a középkori ötvösség kutatója szerint ezek a tárgyak a Szentföldi zarándoklatokkal hozhatók kapcsolatba és a 11-12. századra keltezhetők.⁴¹ Pontos párhuzama a Vésztő – mágori halom területén talált kereszt.⁴²

Tatán ez már a második ereklyetartó kereszt. 1912-ben a Fürdő u. 24. szám pincéjében került elő egy ereklyetartó kereszt előlapja, ami az apátság helyének meghatározásánál fontos darab volt.⁴³

A Tatabányához közeli Csákányospusztán is előkerült egy vésett mintájú kereszt, amelyet Orosházán előkerült párhuzama alapján a 11. századra keltezhetünk. A publikáció a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményében 12 db ilyen típusú, 11-12. századi temetőkből származó keresztet sorol fel.

Nem sikerült megmenteni a 67. sírban megfigyelt festett fa táblát: csak a festék őrizte meg a fa rostjainak nyomát. Méretei alapján egy bizánci ikon maradványa lehetett.

A két rétegű temetőből összesen 80 sírt találtunk. A temető minden bizonnyal átnyúlt a szomszéd ház kertjébe is (a kert falának közelében egy gótikus mérmű darabja került elő). A templom, amely körül a temető volt, biztosan a szomszéd házak alatt helyezkedett el.

A temetőtől délre alapozás nélküli falmaradványok és 10 nagyméretű, belül kiégetett gabonátároló került elő.

A terület minden bizonnyal az egyik legfontosabb középkori része Tatának. A temetkezés 11-12. és 15. századi, a terület déli részén 16-17. századi cserepek is előkerültek.

Meghatározásához, elhelyezéséhez az eddig előkerült leletek mellett a források adatai nyújthatnak segítséget, de ezek is ellentmondásosak.

3 megoldás lehetséges:

1. Ezen a helyen volt a 11. századból ismert Szent Péter és Pál bencés apátság.
Ellentmond ennek: Tata későbbi középkori részeitől távol esik, és víz sincs a közelében.
2. 1221-ből ismerjük Újtata (*Nova villa*) említését: a forrás a terület fölött szőlőket is említ.
Tatán szőlő csak az ún. Látóhegyen van, éppen e települési rész fölött.
Ellentmond ennek: a mai Tóvárost nevezik 1402-ben Újzatának, amely azonban ekkor már város.
3. 1388-ban az apátság privilégiumainak megerősítését kéri a királytól, Alsó és Felső falu birtoklásában. Miután ebben a levélben már Tata „*civitas*” is szerepel, ez esetleg Alsófalu lehetett (Felsőfalu esetleg Szent Iván hegye).

Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy Tata mindkét része, Ótata, Újtata is több mint 600 éve város, melynek intenzív fejlődését a török háborúk állították meg.

Megsemmisültek a levéltárak, föld alá kerültek az épületek, melyek romjain épült fel az újjáéledő két település: Tata és Tóváros. A mi feladatunk, hogy állandó figyelő, kutató munkával szedjük össze múltunk emlékeit, kiegészítve az írott források közötti időszakok fehér foltjait.

Jegyzetek

1. Rochrbacher 1888.; KRING 1947.: Ő a névmagyarázatában is római települési előzményre következtet.; WENZEL 1885.
2. DOBOSI 1979, 23-46.; VADÁSZ – VÉKONY 1979, 51-97.; BÍRÓ 1979, 101-110.; SZATMÁRI 1979, 115-132.
3. SZATMÁRI 1979a, 137-138.
4. SZATMÁRI 1979a, 138-140.
5. SZATMÁRI 1979a, 140-149.
6. SZATMÁRI 1979a, 152.
7. MÁLYUSZ 1944, 36-62.; SZÚCS 1955.
8. MAKKAJ 1961.
9. FÜGEDI 1965, 321-342.
10. BÁCSEKAI 1965.
11. KUBINYI 1971. és 1972, 39-56.
12. BÁCSEKAI 2002
13. BÁCSEKAI 2002, 29.
14. WENZEL. 1885, 37.
15. Bonfini IV. J.
16. SZATMÁRI 1979, 154-155.
17. Eredeti függőpecsét a Magyar Országos Levéltárban. Dl. 19 678.
18. GÁRDONYI 1936, 12-18.
19. Pannonhalmi Rendtörténet I. 591.
20. WENCZEL é.n. I. 182-193.
21. Zsigmond kori okmánytár VII. 502. – 1419. május 24. Garai Miklós nádor megállapítja, hogy Tata városban a vám az itteni apátságé.
22. FEJÉR C. D: 1388-as birtokmegerősítő levelében név szerint felsorolt 6 malom.
23. Szent Miklós és Szent Margit nevű földét és Mesterrétet a *Fizég* (Füzitő) folyónál.
- FEJÉR C.D. X. 2. 88-89.
24. WENCZEL ÁUO, 392.
25. MOHL 1909.
26. Magyar Országos Levéltár: Dl. 10071
27. Zsigmond kori okmánytár v. 722.; KÖRMENDI 1974, 305-309.
28. WENCZEL ÁUO, 55.
29. Zsigmond kori okmánytár: VII. 489., 501., 511., 512., 632.
30. KUBINYI 1971.
31. FÜGEDI 1972, 69-96.
32. KARÁCSONYI é.n. II. 193.
33. FRANKÓ 1974, 60., 63., 67.; VERESS 1941, 310.
34. Magyar Országos Levéltár Dl. 19 678
35. Regesta Imperii. II. 41-42.
36. MOHL 1904, 84-86.
37. Marino Sanuto: De Successu Rerum Italiae et Torius Mundi. Történelmi Tár. XXIV. 179.
38. SZATMÁRI 1974, 45-54.
39. Oláh Miklós esztergomi érsek, Caspar Ursinus Velius, Dubravius, Dzsclezade Musztafa. Kozli: BALOGH é.n.
40. BÍRÓ 1968.
41. LOVAG 1977, 142-188.
42. LOVAG 1977, 1. ábra 2 a-b.
43. MOHL 1904, 84-86.
44. LOVAG 1977, 3. ábra 1.

Irodalom

BALOGH én

Balogh Jolán: A művészet Mátyás király udvarában. I-II. Bp. 1966.

BÁCSKAI 1965

Bácskai Vera: Magyar mezővárosok a XV. században. Bp. 1965.

BÁCSKAI 2002

Bácskai Vera: Városok Magyarországon az iparosodás előtt. Bp. 2002.

BÍRÓ 1968

Bíró Endre: Malomépítés Tatán, 1587-ben. Komárom megyei Múzeumok Közleményei: I. 1968.

BÍRÓ 1979

Bíró Endre: Tata a római korban. In: Bíró E. (szerk.): Tata története I. Tata 1979, 101-110.

DOBOSI 1979

T. Dobosi Viola: Őskori lelőhelyek Tatán és környékén. In: Bíró E. (szerk.): Tata története I. Tata 1979, 23-46.

FEJÉR C. D

Fejér: Codex Diplomaticus.

FRANKÓ 1974

Frankó Miklós: Magyarországi tanárok és tanulók a bécsi egyetemen a XV. században. Bp. 1974.

FÜGEDI 1965

Fügedi Erik: Mezővárosaink kialakulása a XIV. században. Történelmi Szemle 1965, 321-342.

FÜGEDI 1972

Fügedi Erik: Koldulórendek Magyarországon. Századok 1972, 69-96.

GÁRDONYI 1936

Gárdonyi Antal: A magyar Anjouk címeres emlékei. Turul 50 (1936) 12-18.

KARÁCSONYI én.

Karácsonyi János: Szent Ferenc rend története Magyarországon. II.

KÖRMENDI 1974

Körmendi Adrienne: Soltészfalvak a Szepességben. Agrártörténeti Szemle 1974/3-4, 305-309.

KRING 1947

Kring (Komjáthy) Miklós: Tata és a bencés apátság az Árpádok korában. Bp. 1947.

LOVAG 1977

Lovag Zsuzsa: Byzantine Type Reliquary Pectoral Crosses in The Hungarian National Museum. FolArch XXVIII. (1977) 142-188.

KUBINYI 1971

Kubinyi András: A középkori városhálózat hierarchikus térbeli rendjének kérdéséhez. Településtörténeti közlemények 23. (1971)

KUBINYI 1972

Kubinyi András: A magyarországi városok XIV-XVI. századi fejlődésének néhány kérdése. Tanulmányok Budapest múltjából. 19. (1972) 39-56.

MAKKAI 1961

Makkai László: A magyar városfejlődés történeti vázlata és vidéki városaink. Bp. 1961.

MÁLYUSZ 1944

Mályusz Elemér: Magyarság és városi élet a középkorban. Századok 1944, 36-62.

MOHL 1904

Mohl Adolf: Középkori kolostorok és templomok Tatán. Komárom megyei és városi Múzeumi Egylet értesítője. Komárom 1903/1904, 84-86.

MOHL 1909

Mohl Adolf: A tatái plébánia története. Győr 1909.

ROCHRBACHER 1888

Rochrbacher (Rédey) Miklós: Tata története. Győr 1888.

SZATMÁRI 1974

B. Szatmári Sarolta: Előzetes jelentés a tatái vár ásatásairól. ArchÉrt 1974/I, 45-54.

SZATMÁRI 1979

B. Szatmári Sarolta: Tata és környéke a népvándorlás és a honfoglalás korában. In: Bíró E. (szerk.): Tata története I. Tata 1979, 115-132.

SZATMÁRI 1979a

B. Szatmári Sarolta: Tata története a honfoglalástól 1526-ig. In: Bíró E. (szerk.): Tata története I. Tata 1979, 137-184.

SZÜCS 1955

Szücs Jenő: Városok és kézművesség a XV. századi Magyarországon. Bp. 1955.

VADÁSZ – VÉKONY 1979

V. Vadász Éva – Vékony Gábor: Tata története a jégkorszak végétől a római foglalásig. In: Bíró E. (szerk.): Tata története I. Tata 1979, 51-97.

VERESS 1941

Veress Endre: Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók anyakönyve és iratai. Bp. 1941.

WENZEL 1885

Wenzel Gusztáv: Tata fénykora. Magyar Történelemlégi Társ. Bp. 1885.

WENCZEL ÁLÓ

Wenczel Gusztáv: Árpád-kori új okmánytár I-XII. Pest 1860- Bp. 1874.

Tata in the township network of the Late Middle Ages in Hungary

Sarolta Szatmári

The 50th anniversary of Tata's being declared a town again provides an opportunity for a fresh survey of the data of township history. The prehistoric, Roman and Avar sites discovered since the publication of the first monographs collectively attest to the fact that the region has long been suitable for human settlement.

In the course of the excavation of the fortified castle in Tata (1964-72) my research on architecture required a thorough study of the medieval township. My essay was an attempt to summarise the results of contemporary archaeological research and the written data concerning the life of the township in 1000-1526. In short, the earliest detectable core of the township (and later, the town) was the Benedictine abbey; the medieval villages evolved around it. The further organizing power of the township was the manorial (and later, royal) fortified castle built in the 14th century, which, being the centre of the property, launched and then determined the development of the town.

Tata became a market-town between 1357 and 1387; for lack of a privilege letter, we are not in the position to define a more precise date. It is worth emphasizing that Tata township (its medieval names being Thota, Thata, Dotis, Totis) performed the function of a town as early as 600 years ago and that the title granted 50 years ago merely restored this status. Moreover, taking into consideration the results of subsequent studies on local history, we can also conclude that in the Middle Ages (until the end of the 15th century) both parts of Tata (Ótata and Újtata) performed actual town functions.

The principal factor of the medieval settlement was water; settlements were established on the calc tuff platforms that rose above swamps and waters. Most probably, the centre of oldest settlement (Ótata) was the present-day Kossuth Square while that of Újtata was the present-day Harangláb (Clock-tower).

Early monographs located the Benedictine abbey at 24 Fűrdő Street (in the cellar of the building a reliquary cross, a corpus of Christ and Romanesque carvings were found); however, the research conducted by Sándor Petényi did not prove the assumption.

The Medieval settlements (Ótata and Újtata, Saint Ivan's Hill) had parish churches. We are in the possession of information on the exact location of the Gothic church standing on Saint Ivan's Hill, on whose apse Jakab Fellner built the Calvary Chapel.

The medieval fortified castle was built between the two settlements in the 2nd half of the 14th century; as for its system, it is suggestive of Italian water castles. The medieval mills, being the most significant monuments of the trade of Tata, appear in the sources from the 12th

century on. A principal source of ours is the coloured map of the castle and the mills (4 March 1587) housed by the Hofkammerarchiv in Vienna.

In the area next to No 34 Nagykert Street, a two-layer cemetery section with 80 graves was unearthened in 1979. Its principal finding is an intact bronze reliquary cross, which puts this part of the cemetery to the 11th-12th centuries.

This area is definitely one of the most important medieval parts of Tata. The cemetery was in use in the 11th-12th and 15th centuries; in its southern part fragments from the 16th-17th centuries were found.

Tata im hochmittelalterlichen Siedlungsnetz Ungarns

Sarolta Szatmári

Die 50. Jahresfeier - der erneuten Deklaration für eine Stadt - von Tata ermöglicht uns, dass wir die siedlungsgeschichtliche Angaben wieder hinüberblicken können. Die Geeignetheit dieser Gegend für die menschliche Ansiedlung zeigen jene ur-, römisch- und avarenzeitliche Fundstellen, die seit Erscheinung der ersten Monographien¹ zum Vorschein kamen.²

Zu meinen Bauforschungen bei der Ausgrabung (1964-1972) der Tataer Burg war es nötig sich mit der Mittelalter der Siedlung auch eingehend zu beschäftigen. Ich versuchte in meiner damaligen Abhandlung³ die Ergebnisse der archäologischen Forschungen und die schriftliche Angaben über das Leben der Stadt zwischen 1000 und 1525 zusammenfassen. Ich besprach separat die geschichtliche Angaben der Abtei, der Burg und der Stadt. Zusammenfassend können wir feststellen, dass der fassbare Kern der Siedlung, der späteren Stadt, die Benediktinerabtei war,⁴ und um sich herum entstanden die mittelalterliche Dörfer. Die neuere organisatorische Kraft der Siedlung war die im 14. Jahrhundert erbaute gutherrliche dann königliche Burg, die als Herrschaftszentrum die Entwicklung der Stadt im Gang brachte und später bestimmte.⁵

Tata wurde zwischen 1357 und 1387 ein Marktflecken.⁶ Ein genaueres Datum kann man wegen des Fehlens eines Privilegbriefes nicht angeben werden. Ich möchte betonen, dass die Siedlung mit dem Namen Tata (seine mittelalterliche Benennung Thota, Thata, Dotis, Totis) schon seit mehr als 600 Jahren städtische Funktionen erfüllte und der vor 50 Jahren verliehene Titel hat nur diesen Rang zurückgegeben. Wir können mit Verwendung der Ergebnisse^{7,35} neuerer stadtgeschichtlichen Forschungen auf folgende Feststellung kommen, dass die beide Teile der mittelalterlichen Tata – Alttata und Neutata – bis Ende des 15. Jahrhunderts faktisch städtische Funktionen erfüllten.

Die mittelalterliche Siedlung von Tata wurde von dem Wasser bestimmt. Die Siedlungen entstanden auf den aus Sümpfe und Wasser emportauchenden Kalktuffhöhen. Die älteste Siedlung war Alttata mit dem Zentrum am heutigen Kossuth Platz, das Zentrum von Neutata lag am heutigen Glockenfuss.

In den alten Monographien von Tata wurde die Benediktinerabtei unter dem Haus der Fűrdő Strasse 24 lokalisiert (im Keller kamen ein Reliquiarkreuz, ein Corpus und Bruchstücke von romanischen Steinmetzarbeiten zum Vorschein), obwohl die Forschungen Sándor Petényi diese Annahme nicht bestätigten.

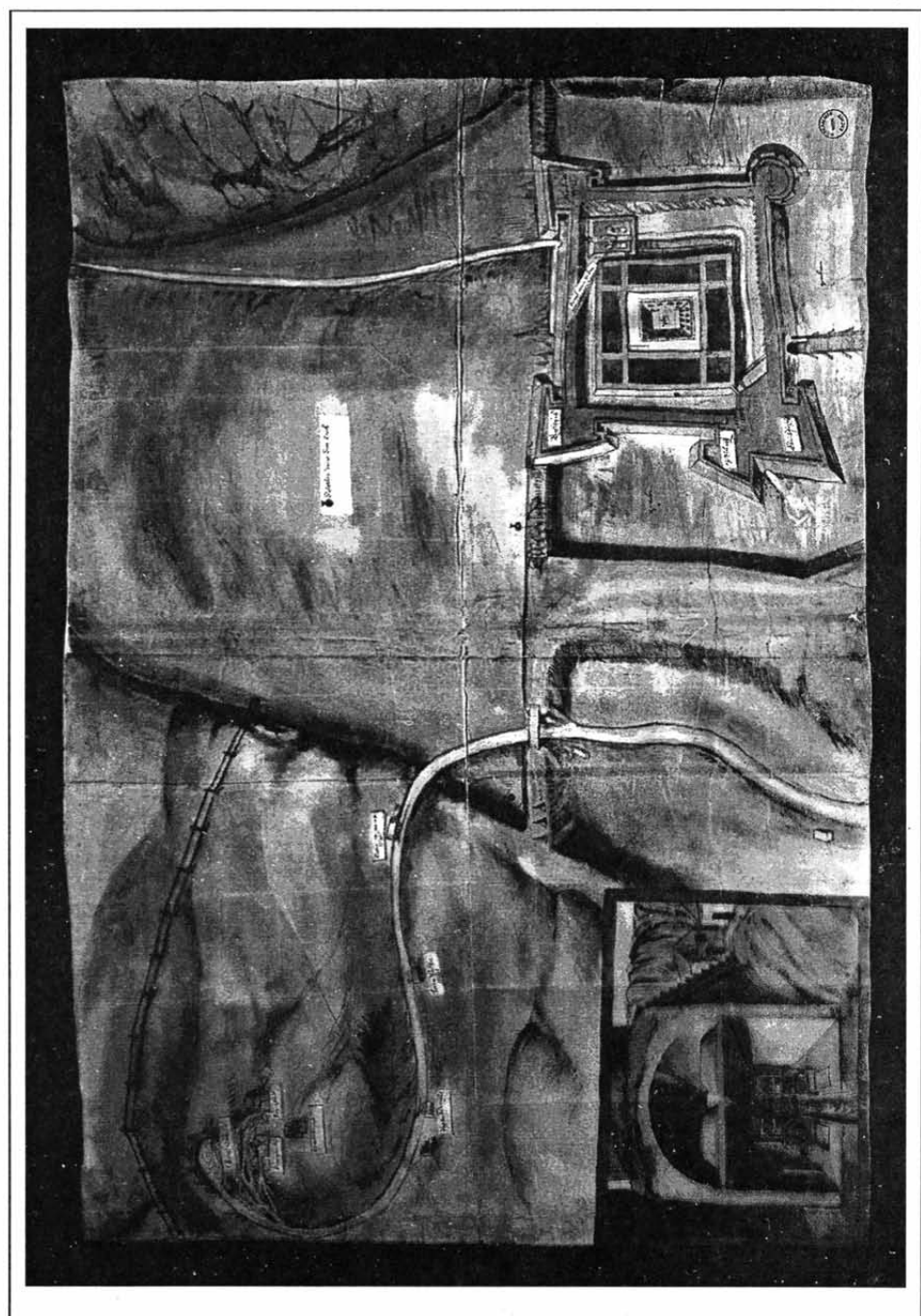
Die mittelalterliche Siedlungen von Alttata, Neutata und Hl. Ivan Berg hatten Pfarrkirchen. Wir kennen von diesen nur die genaue Lage der gotischen Kirche von Hl. Ivan Berg, in ihren Apsis liess Jakab Fellner eine Kalvarienkapelle erbauen.

Die mittelalterliche Burg wurde in zweiter Hälfte des 14. Jahrhunderts zwischen den zwei Siedlungen erbaut und in ihrer Form und Ordnung an italienischen Wasserburgen erinnert. Die mittelalterliche Mühlen, die bedeutenste Denkmäler des

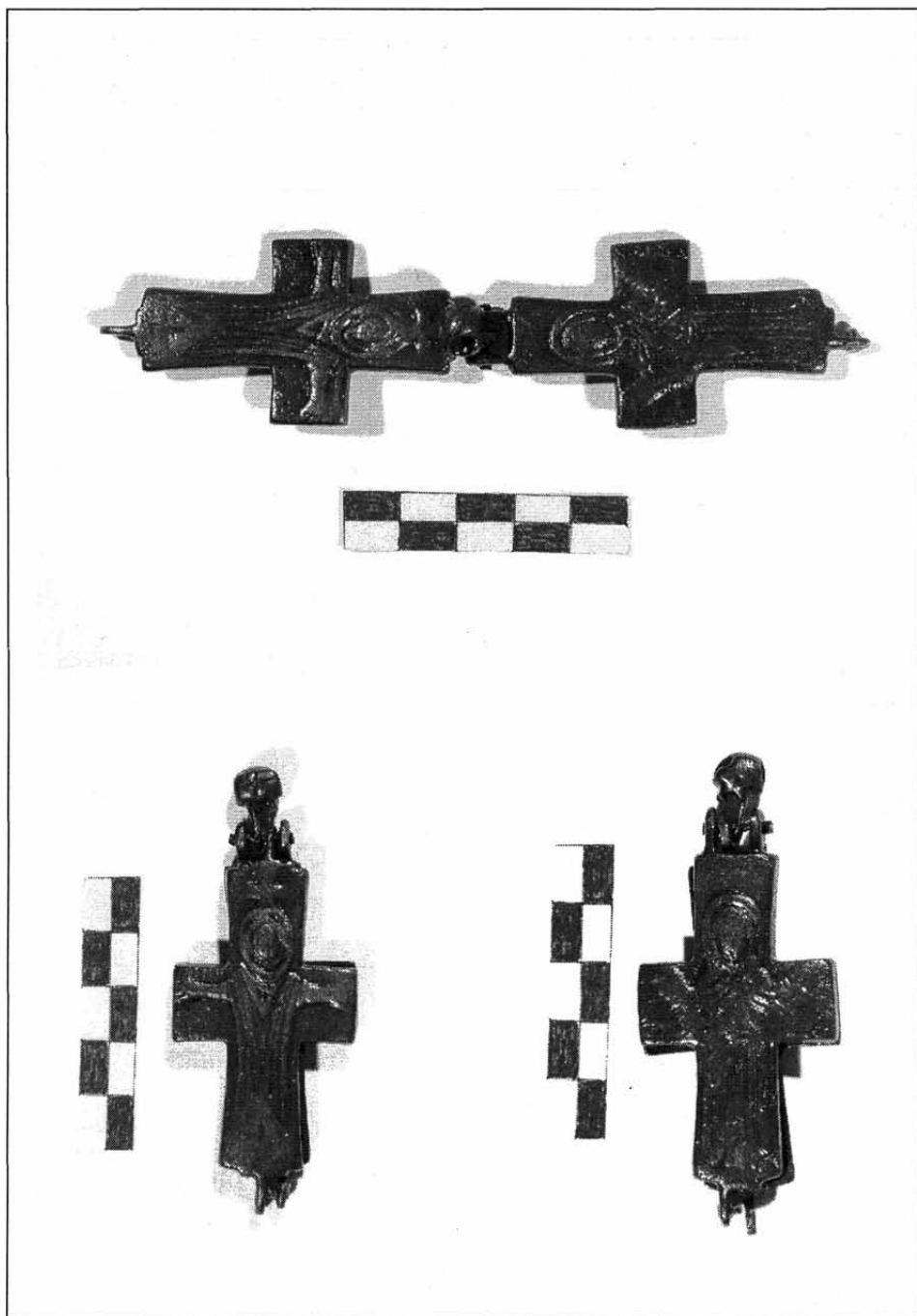
Handwerks von Tata, erscheinen schon seit dem 12. Jahrhundert in den Quellen. Eine von unseren wichtigsten Quellen ist eine Farbkarte über die Burg und die Mühlen aus 4. März 1587, die sich im Wiener Hofkammerarchiv befindet (Taf. I).⁴⁰

Auf dem Gebiet bei Nagykert Strasse 34 wurde in 1979 ein Gräberfeldteil – zusammen 80 Gräber – ausgegraben. Das bedeutenste Fundstück war ein ganzes bronzenes Brustkreuz, das diesen Teil des Gräberfeldes auf dem 11. und 12. Jahrhundert datiert.⁴¹

Dieses Gebiet war ganz gewiss ein von den wichtigsten mittelalterlichen Teilen Tata. Die Gräber sind aus dem 11-12. und 15. Jahrhundert und am südlichen Teil des Gebietes kamen Tonscherben aus dem 16. und 17. Jahrhundert zum Vorschein.

I. tábla.

II. tábla Ereklyetartó mellkereszt (Tata, Nagykert utca)

Tata a reformkorban

Prohászka Péter
(ELTE-BTK, Budapest)

Magyarország újkori történelmét és kultúráját a 19. század első felének talán leginkább azon évtizedei határozták meg, melyeket reformkornak hívunk. Az ekkor megfogalmazott politikai, gazdasági és társadalmi célok megvalósítását ugyan a szabadságharc leverését követő megtorlás évei egy időre megakadályozták, mégis nagy részben ez volt az alap, melyre a kiegyezést követően a magyar politikai elit létrehozott egy modern európai Magyarországot.

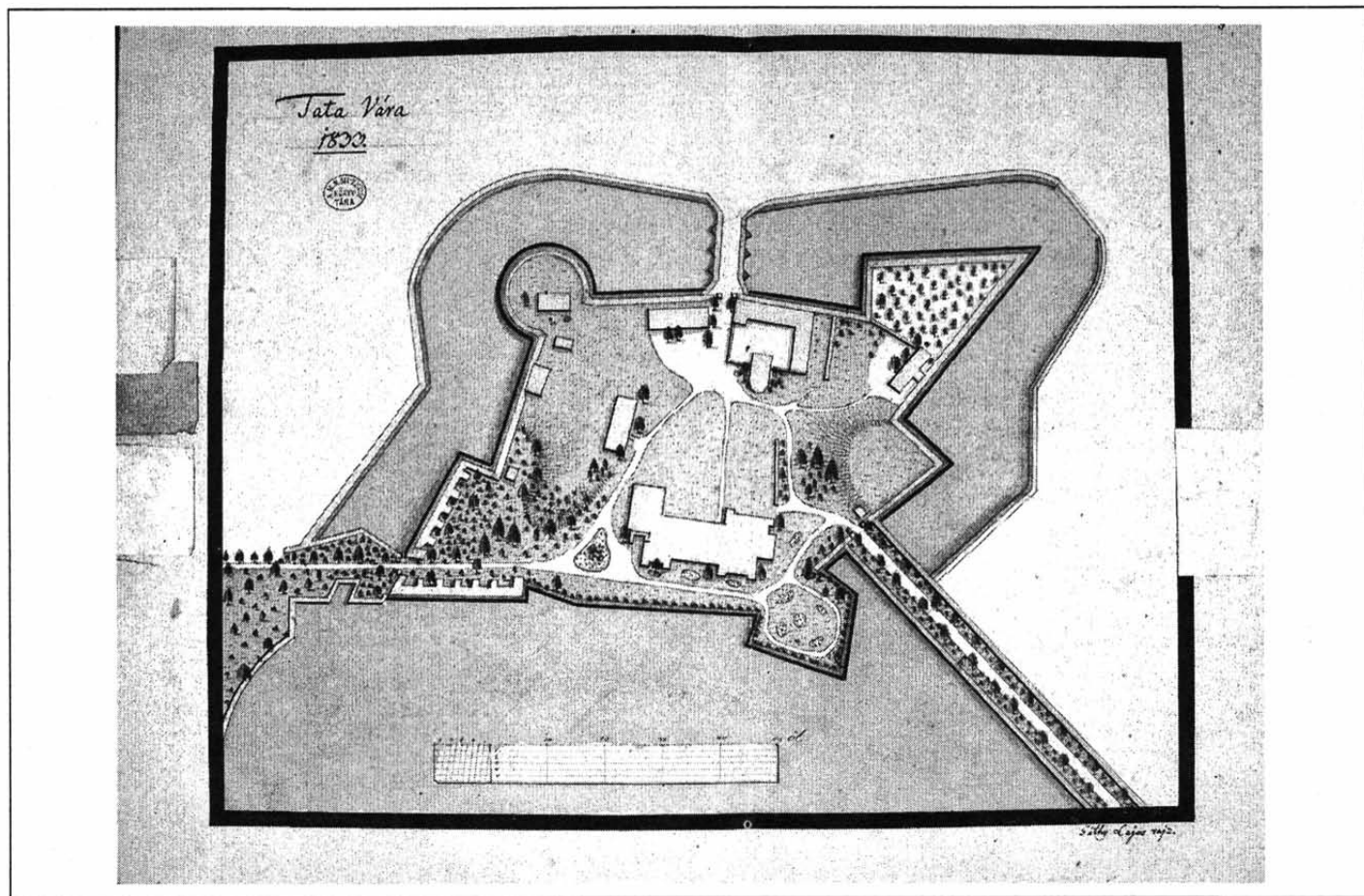
A reformkorban megindult politikai és gazdasági folyamatok Magyarország vármegyéit és városait eltérő mértékben érintették, s míg egyesek a liberális-ellenzék, addig mások Bécs pártján álltak. Sajátos helyzet alakult ki Komárom vármegyében, melyet a Ghyczy és Pázmándy családok tagjai alispánként irányítottak ezekben az években.¹ Az 1844-es tisztújításon induló jelöltek ugyanis mind a liberális-ellenzékhez tartoztak és maga Kossuth Lajos sem látott számottevő különbséget a jelöltek politikai felfogása között.² Komárom vármegye kedvező helyzetben volt, amely úgy a fekvéséből, mint a megyében található városok kulturális és gazdasági fejlettségéből eredt. A reformkorban megkezdődő folyamatokat jól mutatják a 19. század első felében megjelent leíró statisztikai munkák,³ melyek segítségével szeretnénk a vármegye és egyik legjelentősebb települése, Tata a reformkori évtizedeit bemutatni.

Az első ilyen összefoglaló és az egész országot feldolgozó munkát Magda Pál írta, könyve, a *Magyar országnak és a határt őrző katonaság vidékének legújabb statistikája és geographiai leírása* 1819-ben Pesten jelent meg.⁴ Ő maga az adatait főleg a megyéktől gyűjtötte, de számos területet, várost saját maga is meglátogatott. Így könyve sokkal inkább emlékeztet egy útleírásra, melyben kiemeli a megyék és városok érdekességeit. Tatáról a következőképpen emlékezik meg: „A' Tatai Járban. Tata (Dotis) Komáromtól nk. dél f. az ugy nevezett Tó várossal 8540 lakosai vannak, a' kik közt 30 posztó tsináló és 50 csapó van. Sok jeles dolgokkal ékeskedik: régi templom, a' Piáristák Collegiuma és Gymnasiuma, nemsz ifjak Convictusával; Gróf Eszterházi szép kastélyával, gyönyörű kerttel; régi vár, melyben Mátyás Király mulatozni szeretett; Katona Ispóty, fejedéni fábrika; a' feneketlen tó, és az egy mfdnyire terjedő halastó sok halakkal; jeles juh tartás; szép erdőség; bor termesztés; sok féle színű de kivált veres márványkő; betegségekben hasznos melegvíz források, jó vásárok, szörnyű nagy boroshordók, nagy serfőzőház.”⁵ Kétségtelen, hogy a „szörnyű nagy boroshordók” (bizonyára a baji uradalmi pincében) és más érdekességek megemlítése jól mutatják Magda stílusát. Vele szemben már csupán „száraz” statisztikai adatokat közöl Nagy Lajos 1828-ban megjelent könyvében.⁶ A 19. század első felében végbement folyamatok vizsgálatához elengedhetetlenek Fényes Elek könyvei, melyek korának politikai gondolkodására is meghatározó hatással voltak. Első műve közel fél tucat kötetben *Magyarországnak és a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapota statisztikai és geographiai tekintetben* címmel került a széles nyilvánossághoz. Sikerét jól mutatja, hogy egy második illetve egy rövidített kiadására is igény volt. Fényes a korábbi statisztikákra támaszkodva igyekszik

azok adatait az egyházi anyakönyvekkel és a vármegyék összeírásaival pontosítani és sokkal részletesebb leírást adni.⁷ A következő Fényes-féle statisztika 1847-ben *Magyarország leírása* címmel jelent meg Pesten. E könyvében az 1836-os többkötetes munkáját egészíti ki és pontosítja az újabb felmérések adataival. A statisztika jelentőségének felismerését jelzi, hogy a Magyar Tudományos Akadémia pályázatot írt ki statisztikai munkák elkészítésére, a pályázat azonban csekély eredménnyel zárult. Mégis ezen a sikertelenségen felbuzdulva írja meg Fényes meg egy egész vármegyének – Komáromnak – a statisztikáját⁸ – *A Magyar Birodalom statistikai, geographiai és történeti tekintetben. Első kötet. Komárom vármegye* – címmel. E mű elkészítése során elsősorban a megyei forrásokra illetve azokra az adatokra épített, amit a megyében élő és különféle tiszteket betöltő emberek nyújtottak neki a vele folytatott levelezés során. Képét azonban tovább pontosítja, hogy személyes ismeretségei mellett többször is bejárta a megye nagy részét.⁹

A Duna két partján elterülő Komárom vármegyére mind az erdős, hegyvidékes területek (a dunántúli részeken), mind pedig a rónaság (a Felvidéken) egyaránt jellemzőek. A kedvező fekvéséből adódóan a Bécs, Pozsony és Pest közötti vízi és szárazföldi útvonalak áthaladnak rajta, melyek hatással voltak két legjelentősebb városának, Komáromnak és Tatának a fejlődésére. A Duna mellett a felvidéki területekkel a Vág, a Nyitra és a Zsitva jelentenek kapcsolatot.¹⁰ A kedvező éghajlati és földrajzi körülményeket csupán két természeti tényező árnyékolta be, az egyik a földrengésveszély, amit a Komáromban súlyos károkat okozó 1822-ben történt földrengés is jól mutat, míg a másik a napjainkig is kísértő árvízveszély,¹¹ melyek azonban Tatát nem érintették. Ezekkel szemben a föld termékenysége és a megye egészséges természeti környezete jó hatással voltak a népesség folyamatos szaporulatára. A megye kiterjedését tekintve Magyarország közepes nagyságú vármegyéi közé tartozott, területének több mint harmadát szántóként használták, de a szőlőtermesztés is meghatározó volt.¹² A statisztikák szerint a reformkorban alig három évtized alatt a lakosság száma negyedével (1819-ben 111156,¹³ 1848-ban 143741 fő),¹⁴ és népesség sűrűsége, elsősorban a felvidéki részeken és a városokban, növekedett. A természetes szaporulat mellett főként a bevándorlás járult hozzá jelentős mértékben a lakosság növekedéséhez, amit a zsidók száma is jelez (1819-ben 2100 fő, 1848-ban 4881 fő). A lakosság közel kétharmada katolikus vallású, 90%-a pedig magyar volt.¹⁵

A környezet és a földrajzi, természeti sajátosságok kedveztek a növénytermesztésnek. A meghatározó kultúrát a búza jelentette, azonban a tatai és más dunántúli gyümölcsösöskertekből számos fajtát szállítottak Pozsonyba és Bécsbe egyaránt.¹⁶ A szőlő termőterülete e közel harminc év alatt megduplázódott, mely mutatja az almási és neszemlyi kiváló borok kelendőségét az országban.¹⁷ A szőlő- és gyümölcsöskultúra elterjesztésében komoly szerepet kaptak a nagybirtokok és így nem meglepő, hogy gróf Eszterházy Miklós tiszteletére 1847 decemberében még egy „tatai gyümölcsméltóságszövetkezet” is létrejött.¹⁸ A mezőgazdasághoz hasonlóan az állattenyésztésben is a nagybirtokok szerepe volt meghatározó. A bábolnai királyi ménestető európai jelentősége már ekkor megfigyelhető, melynek állománya 1847-ben 682 lóból állt.¹⁹ A korábban magánbirtok kezében lévő ménestetőt a negyvenes években azonban újra állami kézbe vették. Bábolna hatására a nagybirtokokon szintén megindul a lótenyésztés, mely 1842-től a

Gyurkovics György rajza a tatai várról, 1833. (OSZK FolHung 1254).

lóhere és lucerna vetését vonta maga után.²⁰ A juhtenyésztés az éppen Tatán és az Eszterházy-uradalomban megfigyelhető feldolgozóipar ellenére nem válik elterjedtté, csupán az uradalmakra jellemző.²¹ Magda 1819-ben még nagy jövőt jósolt a selyemhernyó tenyésztésének, ami 1848-ra gyakorlatilag elenyésző mértékűvé válik, míg ezzel szemben a méhészet a dunántúli területeken szépen elterjedt.²²

A dunai aranymosás mellett az almási és tatai márványbányászat válik jelentőssé, amit jól mutat, hogy Fényes szerint Piskécnél a márványtöréssel több mint ezer ember foglalkozik. Mész- és homokkővet bányásznak még Neszmélyen, továbbá kőszentet a zsolnai határban, mely azonban csak téglá- és mészégetésre jó.²³ A nyersanyagok kiaknázása mellett a kézműipar játszott még fontos szerepet, ugyanis a megyében 3252 mester működött elsősorban még céhekbe tömörülve.²⁴ A két nagyobb város mellett sorra jönnek létre gyárak, mint Ógyallán a szivargyár, Marczalházán a szeszgyár, a majki pusztán egy szűr- és posztógyár, valamint Füzitőn 1848-tól egy cukorgyár kezd meg a termelést.²⁵

A földrajzi és természeti adottságok következtében a vármegyében két gazdasági és kulturális központ alakult ki. Komáromnál a Duna és a felvidéki folyók kínálta lehetőségek nyújtották azt az alapot, mely a katonaság egyre fokozottabb szerepvállalásával mint fellevevőpiac kigészült. Tata esetében szintén megfigyelhető a nyugat-keleti úthálózat meghatározó szerepe, azonban a kedvező körülmények mellett Tata újkori fejlődésére a legnagyobb hatással kétségtelenül az Eszterházy-uradalom volt. A két város közti legjelentősebb különbséget a jogi státus jelentette, hiszen míg Komárom szabad királyi város, addig Tata csupán mezőváros volt. Mégis városszerkezeti képüket tekintve a rendezetlen szűk utcákkal jellemzett Komárommal szemben Tatát és Tóvárost,²⁶ mint rendezett, tájképbe illő települést írják le: „...Tóváros utcái sokkal rendezebbek, szélesebbek, házai mondhatni általában csinosak, kivált Bajnak és Szőlősnak menő piac-utcáján; egyéb utcáin különösen szép tekintetet kölcsönöz az egésznek, hogy a házak általában csaknem mind tűzfalra s egy izléssel építve, mely tekintet a számos kézművesi czímerek is felette emelnek. Általában Tata városa csínját s élénkségét tekintve, ha a dunai mozgalmat s a vár nagyszerűségét elgondoljuk, Komáromnak utána nem áll, hanem tisztaságra azt meghaladván....”²⁷ Ez részben a korábbi előzményekre nyúlik vissza, hiszen Bél Mátyás megemlékezik a város szépségéről valamint az utcák egy részének sajátos burkolatáról: „A város magyar része délről és nyugatról veszi körül a várat, ... részint a Szentivány hegy lejtős oldalán délre húzódik, részint nyugatnak fordul, a kissé mélyebb fekvésű területen gazdag, de alacsony épületekkel, [..]. Középen van a piactér, ugyanott a katolikus egyház temploma, köztük vannak udvarházak, ahogy a nemesek házeit nevezik, ..., s márványból van, különösen azon a részen, amely a Szent István domb lejtőjét és tövét foglalja el. Ott ugyanis márvánnyal vannak burkolva szinte az utcák is, a köztérig és a piactérig.”²⁸

Komárom vármegye népességének alakulása kihatott két legnagyobb városára, így ugyanaz a jelentős növekedés figyelhető meg itt is a reformkor három évtizede alatt. Míg Komárom lakossága 1819-ben 14-19 ezer lakos között mozgott,²⁹ addig Tatác 8500 lakos körüli volt.³⁰ Három évtizeddel később, 1848-ban, Komáromban 20660-an, Tatán pedig 12581-en laktak.³¹ A házak száma Komáromban 1156, Tatán 507 és Tóvárosban 447, azaz 954 volt, amely jól mutatja, hogy a lakosság számában látható nagy különbség ellenére mindössze kétszáz házzal kevesebb állt Tatán.³² Az 1843-ban készült rovatos

összeírás szerint az adózók száma 2397 fő volt, akik között 214 telkes és 739 házas zsellér, 217 iparos és 20 kereskedő volt.³³

A két város életében komoly gazdasági fellendülést jelentettek a napóleoni háborúk,³⁴ amikor Komárom a hadsereg utánpótlására szolgáló gabona átrakó és elosztó központjává vált. A háborúk után ez a szerepe részben elhalványult, mivel a gabona kereskedelem igazi központjává Győr vált, amely Komárom későbbi fejlődésére is kihatott. A megye iparosainak közel kétharmada a két városban élt. Figyelemreméltó, hogy míg 1848-ban Komáromban 1223,³⁵ addig a jóval kisebb Tatán már több mint ezer kézműves dolgozott.³⁶ E kézművesek és iparosok 31 cégbe (gubacsapó, csizmadia, kovács, varga, takács stb.) tömörültek, jelezve a mezőváros iparosodottságának magas fokát.³⁷ Komáromban a már korábbi hajógyártó és -javító céhek mellett a malmok jutottak még kiemelt szerephez, amelyekhez még egy ecetfőző, egy szeszégető és két serfőző ház valamint egy gyufagyár felépítése társult.³⁸ Tatán az uradalomnak köszönhetően a könnyűipar fejlődése figyelhető meg, amit a takácsok 80 főt is meghaladó száma mutatott és a posztógyártás mellett egy majolika készítő üzem is megkezdte működését. A híres tatai fazekasságot gazdagította a Fischer Mózes Áron tulajdonában lévő tóvárosi kőedénygyár 1824-től.³⁹ Az egyre növekvő termelést jelzi a takácsok számának növekedése, kiknek portékái a pokrócok és szűrők nagy keresletnek örvendtek.⁴⁰ E két iparág mellett megjelentek a helyi fogyasztói igényeket kielégítő sör- és pálinkafőző házak továbbá egy börgyár is. Az uradalom és a város közötti 1746. évi szerződés értelmében Tatának piactartási joga volt, melyből Komáromhoz hasonlóan a helyi magistratus jelentős bevételeket tudott elkönyvelni.⁴¹ E piacok mellett a megye határain kívül is megjelentek a helyi ipar és a mezőgazdaság áruai. Komáromban jelentős volt a feldolgozó ipar, ahová a Felvidéken kivágott fákat leúszatták és a nyersanyag illetve a feldolgozott késztermék kereskedelmével közel 30 társaság foglalkozott. Meghatározó mindkét város iparában a malmok szerepe, melyekben a feldolgozás mellett a nagybirtokon termesztett búza őrlését végezték.⁴² Tatán közel 20 vízimalmot említenek a leírások, melyek egy részét szintén a faipari munkák során használták.⁴³ A tatai kézművesek nagy száma miatt már a reformkorban felvetődött annak lehetősége, hogy megelőzve Komáromot gyáripari központtá válhasson.⁴⁴ E kedvező feltételeket a következőképpen fogalmazták meg: „... bátran el lehet mondani, hogy nincs hazánkban olyan vidéke, mely vízét igénylő gyáriparrá alkalmasabb volna, mint éppen Tata, hozzá járulván még ehhez olcsó napszám, olcsó élelem, olcsó tüzelő...”⁴⁵ Ezt segítette elő nagy mértékben a kereskedelem is. A birodalmi székhely és Buda közti kapcsolatot biztosító országút Tatát is érintette és amíg 1819-ben Magda az utak járhatatlanságáról panaszkodik, addig pár évtizeddel később a vármegye jelentős anyagi ráfordításainak köszönhetően az utak nagy részét sikerült használható állapotba hozni.⁴⁶ Így Tata a mezőgazdasági termények és az állatok mellett a malomiparnak köszönhetően a lisztkereskedelemben is jelentős szerephez jutott, mint arra Fényes is utal: „Ugyan csak a' tatai felette számos molnárak, olyan híres jóságú lisztet örölnék, hogy azt messzevidékiek helyben felkeresik”.⁴⁷ Ennek ellenére a fő kereskedelmi útvonal a Duna maradt, melyből Komárom mint a vármegye logisztikai központja tudott inkább profitálni. Ezt jelzi a komáromi szekeresek és kereskedők nagy száma, valamint a hajóvontatóké.⁴⁸ A kereskedelmi pozíciók megerősítését szolgálta a Takarékpénztár és a révkomáromi Császári és Királyi Szabad Hajó-

biztosító Társaság. Ez utóbbiról már Magda is megemlékezik, mint olyan társaságról, melynek célja a hajózás és a vízi kereskedelem előmozdítása volt, és amely érdekében biztosítani lehetett a hajókat és rakományukat a különféle károk ellen. A társaság 1807-ben alakult 400 taggal, majd 1838-ra számuk 800-ra nőtt. Létrejöttének oka elsősorban a hadi ellátás biztosítása volt, amiért I. Ferenc császár is támogatta őket.⁴⁹ A takarékpénztár 1845 júliusában alakult a banki tevékenység elősegítésének céljával. Létrejöttében jelentős szerepet játszott a kereskedelemben és iparban résztvevő nagyszámú komáromi polgárság.⁵⁰

A Komárom vármegyében fennálló három gimnázium közül egy-egy katolikus Komáromban és Tatán, egy nevelőintézettel összekapcsolt református gimnázium Komáromban működött, ahol egy rajz és egy női munka-tanító köziskola is volt. A komáromi bencéseknel 257, a piaristáknál pedig 204 gyerek tanult.⁵¹ 1848-ra a megyében 120 pap és 172 köziskolai tanító végezte a munkáját és így 12 diákra jutott egy tanító, amely elég jó arány volt az országos átlaghoz képest.⁵² Sőt, a vasdinnyei pusztán még egy kisdédóvó is működött.⁵³ A megye kulturális életére jelentős hatást gyakorolt a három kaszinó megalakulása, melyhez olvasótársulatok is tartoztak. Komáromban egy, Tatán pedig két kaszinó volt. A tatai gyümölcsstermesztést a helyi nemesítők is segítették, maguk a termesztők a Miklós napi kiállításon mutathatták be terményeiket a nagyközönségnek. E mezőgazdasági ág jelentőségét mutatja, hogy az 1847. december 4-én a kaszinó gyűlésen rendezett gyümölcskiállításon Sárközy József, későbbi országgyűlési képviselő, indítványára megalakult a tatai gyümölcsstermesztő társaság.⁵⁴ A kulturális és közösségi élet felpetrezdülése azonban nem vonta maga után a könyvtárak megjelenését a megyében. Így az érdeklődők vagy megrendelték a könyveket Pozsonyban vagy a megyei könyvtár 4000, a református gimnázium könyvtárának 1900 kötetéből választhattak olvasnivalót. Tatán jelentős volt Ghyczy Ignác uradalmi prefektus könyvtára mintegy 10000 kötetével.⁵⁵ A megyében még egy érdekes szerveződés jött létre 1839-ben, a megyei hajdúk nyugdíjintézete, melynek célja szociális biztonság nyújtása volt.⁵⁶

A reformkorban mindkét városban megfigyelhető a kereskedelem, az ipar és a kulturális-társadalmi fellendülés, melyekből azonban Tata természeti környezetének köszönhetően jobban tudott profitálni és emiatt Komárom kezd veszíteni vezető szerepéből. Még ha a vármegye politikai és igazgatási központja továbbra is Komárom marad, ennek ellenére Tata az iparnak és nem utolsósorban az Eszterházy-uradalomnak köszönhetően a megye dunántúli részének központjává válik, amely az ásványkincsek és a mezőgazdasági termények jelentős részét adta. Ezzel magyarázható, hogy az 1848-1849-es forradalom és szabadságharc ideje alatt Tata szerepet tudott játszani a Kossuth által életre hívott Magyar Honvédség ellátásában. A szabadságharc leverését követő évek viszontagságait kiheverve pedig a dualizmus korára Komárommal egyenrangú várossá vált.

Jegyzet

- ¹ SZIGETI 2001, 88-94.
- ² SZIGETI 2001, 89-91. és Pesti Hírlap 1844 január 12.: „Komárom megye szerencsés megye, hogy oly férfiak közt oszlik meg a választó testület bizodalma, kik közül akár melyik nyertjen is többséget, elo, haladásra veszély nem vár, sőt kiket mindnyájukat, alkotmány, s haladás há bajnokainak tisztel, ki őket ismeri.”
- ³ E munkákról részletesen: PROHÁSZKA 2003, 57-60.
- ⁴ MAGDA 1819.
- ⁵ MAGDA 1819, 326.
- ⁶ NAGY 1828, 132-133.
- ⁷ FÉNYES 1836, 3-4.
- ⁸ FÉNYES 1848, 5-6. A Tatára vonatkozó részeket külön közölte DORNYAY 1938.
- ⁹ PROHÁSZKA 2003, 55-62.
- ¹⁰ MAGDA 1819, 322; FÉNYES 1836, 132-133; FÉNYES 1848, 10-12.
- ¹¹ FÉNYES 1836, 147.
- ¹² MAGDA 1819, 323; FÉNYES 1836, 131; FÉNYES 1847, 22-25; FÉNYES 1848, 7-9.
- ¹³ MAGDA 1819, 324.
- ¹⁴ FÉNYES 1848, 16-18.
- ¹⁵ FÉNYES 1848, 16.
- ¹⁶ MAGDA 1819, 323 és 326.
- ¹⁷ MAGDA 1819, 326; FÉNYES 1836, 136.
- ¹⁸ FÉNYES 1848, 49.
- ¹⁹ MAGDA 1819, 326; FÉNYES 1848, 33.
- ²⁰ FÉNYES 1848, 33.
- ²¹ MAGDA 1819, 323-324. vö. FÉNYES 1848, 33-34.
- ²² MAGDA 1819, 323-325; FÉNYES 1847, 26; FÉNYES 1848, 35.
- ²³ FÉNYES 1836, 139.
- ²⁴ FÉNYES 1848, 36.
- ²⁵ MAGDA 1819, 326; FÉNYES 1836, 141-142; FÉNYES 1847, 27-29; FÉNYES 1848, 36-38.
- ²⁶ KÖRMENDI 1984, 39. A tóvárosi széles rendezett utcákkal és kőépületekkel szemben Tatára a szűk utcák és a vályogházak voltak jellemzők.
- ²⁷ MAGDA 1819, 325-326 vö. FÉNYES 1848, 170.
- ²⁸ BÉL 1989, 66-67.
- ²⁹ MAGDA 1832, 296. Komárom lakosságát 17780 főre teszi.
- ³⁰ MAGDA 1819, 325-326; Csaplovicsnál Komárom lakossága csupán 9000, Tatác viszont már az 1820-as évek elején 8739: CSAPLOVICS 1821, 69, 71; Ludovicus Nagynál Komárom lakossága 17782, Tatác 4869 és Tóvárosé 4018 lakos volt: NAGY 1828, 132-133; MAGDA 1832, 297: Az 1830-as évek elején 8740 főre teszi Tata lakosságát.
- ³¹ FÉNYES 1848, 68-70 és 167.
- ³² NAGY 1828, 132-133.
- ³³ OSZK FolHung 1054 vö. KÖRMENDI 1984, 37.
- ³⁴ KÖRMENDI 1984, 35-36.
- ³⁵ FÉNYES 1848, 71-72. 497 mester, 491 legény és 235 inas.
- ³⁶ FÉNYES 1848, 36-37. A Körmendi Géza tanulmányában szereplő 400 mesterhez és kereskedőhöz, hozzá kell számolni az inasait és a legényeiket is, akik szintén a kézműiparban dolgoztak.
- ³⁷ FÉNYES 1848, 169.
- ³⁸ FÉNYES 1848, 72.
- ³⁹ KÖRMENDI 1984, 15, 33.
- ⁴⁰ FÉYES 1836, 166.
- ⁴¹ FÉNYES 1848, 38; KÖRMENDI 1984, 34.
- ⁴² FÉNYES 1847, 28; FÉNYES 1848, 38.
- ⁴³ FÉNYES 1836, 166.
- ⁴⁴ FÉNYES 1848, 48.

- ⁴⁵ FÉNYES 1848, 37.
- ⁴⁶ MAGDA 1819, 326; FÉNYES 1848, 38-43.
- ⁴⁷ FÉNYES 1836, 141, a vontatók száma Komáromban 190 fő volt.
- ⁴⁸ HOLÉCZY 1825, 34.
- ⁴⁹ MAGDA 1819, 325. A társaság részletes ismertetése: FÉNYES 1848, 47-49.
- ⁵⁰ FÉNYES 1848, 40. Fényes 1847-es munkájában még nem történt említés a takarékpénztárról.
- ⁵¹ FÉNYES 1836, 143. Ld. KÖRMENDI 1984, 42-43. 1848-ra a piaristáknál már 251 diák tanult: FÉNYES 1848, 50.
- ⁵² FÉNYES 1848, 21.
- ⁵³ MAGDA 1819, 324-26; FÉNYES 1836, 143-145. részletesen: FÉNYES 1848, 49-50.
- ⁵⁴ FÉNYES 1848, 30-31.
- ⁵⁵ FÉNYES 1847, 30; FÉNYES 1848, 49-50.
- ⁵⁶ FÉNYES 1948, 57.

Irodalom

BÉL 1989

Bél M.: Az újkori Magyarország földrajzi-történelmi ismertetése.

Komárom vármegye. Ford.: Vilimszky L. Tatabánya 1989.

CSAPLOVICS 1821

Csaplovics J.: A' Magyar Országi Szabad Királyi Városok, Mezővárosok, és nagyobb Helységek népességéről. Tudományos Gyűjtemény 1821/7, 66-75.

DORNYAY 1938

Dornyay B.: Tata és Tóváros 1848-ban. Fényes Elek után közli és jegyzetekkel kíséri. Tata 1938.

FÉNYES 1836

Fényes E.: Magyarországnak s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben. Pest 1836.

FÉNYES 1847

Fényes E.: Magyarország leírása. Pest 1847.

FÉNYES 1848

Fényes E.: A Magyar Birodalom statistikai, geographiai és történeti tekintetben. Első kötet. Komárom vármegye. Pest 1848.

FÉNYES 1851

Fényes E.: Magyarország geographiai szótára. Pest 1851.

HOLÉCZY 1825

Holéczy M.: Rév-Komáromnak Esmertetése. Tudományos Gyűjtemény 1825/5, 3-35.

KÖRMENDI 1984

Körmendi G.: Tata története 1727-től a polgári forradalomig. In: Tata története II. 1727-1970. Tata 1984, 7-45.

MAGDA 1819

Magda P.: Magyar országnak és a' határ őrző katonaság vidékének legújabb statistikai és geographiai leírása. Pest 1819.

MAGDA 1832

Magda P.: Neueste statistisch-geographische Beschreibung des Königreichs Ungarn, Croatien, Slavonien und der ungarischen Militär-Grenze. Leipzig 1832.

NAGY 1828

Nagy L.: Notitiae politico-geographico-statisticac partium regno Hungariae adnexarum seu Sloveniae et Croatiae. Buda 1828.

PROHÁSZKA 2003

Prohászka P.: Fényes Elek és Komárom vármegye régiségei. Limes 2003/3, 55-72.

SZIGETI 2000

Szigeti I.: Az 1844-es Komárom megyei tisztújítás. Limes 2000/1, 83-106.

Tata in the Reform Period

Péter Prohászka

Principally, Hungary's modern history has been determined by the Reform Period. These years of the 19th century influenced the political events of the period after 1867. Before 1848, the administration of Komárom county was in the hand of the liberal opposition, that is, parliamentary leaders of the reform process. The development of the county and its principal towns (Komárom and Tata) can be traced with the help of various statistical works. The books by Magda, Nagy and Fényes provide essential data on industry, agriculture, mining and population. Komárom and Tata played a role of paramount importance in the county; nevertheless, while Komárom was a royal free borough, Tata was but a market-town. Notwithstanding, Tata, owing to the Eszterházy estate and its natural conditions (such as the vicinity of the main road to Viena; abundance of water; markets), gradually achieved Komárom's status. The development was based on schools, societies and other organizations. The growing local industry (cf. more than 1000 artisans worked in Tata) produced goods (yeast, flour, textile etc.) that met market demands not only in the county but in the whole country as well. It was this industry and the artisans working for the guilds that made it possible for Tata to become a supply basis of the military force during the war of independence.

Tata im Reformzeitalter

Péter Prohászka

Die neuzeitliche Geschichte Ungarns wurde vom Reformzeitalter festgesetzt. Diese Jahrzehnte des 19. Jahrhunderts hatten auf die weitere Politikgeschichte nach 1867 auch eine wichtige Wirkung. Das Komitat Komárom war vor 1848 eine Hochburg der Liberalen, die die Reformbewegung im Parlament führten. Wir können die Entwicklung und die Rolle des Komitats sowie seiner wichtigsten Städte – Komárom und Tata – in verschiedenen statistischen Werken gut verfolgen. In Büchern von Magda, Nagy und Fényes sind vertvolle Angaben über Industrie, Landwirtschaft, Bergbau und Bevölkerung vorhanden. Komárom und Tata hatten eine führende Rolle im Komitat. Obwohl Komárom eine freie königliche Stadt und Tata ein Marktflecken war. Trotzdem Tata konnte Dank der Eszterházy Herrschaft und ihrer besonderer Gegebenheiten (die nach Wien führende Landstrasse, Wasserreichtum, Märkte usw.) den Status Komárom langsam erreichen. Die Schulen, Vereine und andere Institutionen gaben den Grund für die Entwicklung. Das Wachstum der lokalen Industrie (mehr als 1000 Handwerker waren in Tata tätig) erzeugte solche Waren (Häfe, Mehl, Tuche usw.), die nicht nur im Komitat sondern im ganzen Land ihre Märkte fanden. Diese Industrie und die in den Zünfte arbeitene Handwerker ermöglichten, dass Tata im Freiheitskampf eine wichtige Nachschubbasis der ungarischen Arme wurde.

Adatok Tata szabadságharc alatti történetéhez

Kiss Vendel

(Tatabányai Múzeum)

Tata és vidéke 1848/49-es eseményeit kutatónak komoly nehézséggel kell megküzdnie, ha az eddig ismert tényekhez képest újat szeretne mondani. A feladat nehézségét bizonyítja, hogy a tárgyról a szabadságharc óta eltelt időszakban összesen csak három számottevő feldolgozás született.¹ A publikációk kis száma utalhatna arra is, hogy a tárgy feldolgozottsága közel teljes. Az említett munkák azonban a szabadságharc helyi eseményeinek számos vonatkozásáról hallgatnak, vagy csak futólag említik (pl: helyhatósági és képviselő választások, honvédtoborzás, császári megszállás). A kutatásokat messze nem lehet tehát teljesnek tekinteni, és annak, hogy a helytörténet kutatói ilyen keveset foglalkoztak Tattal, e történetírásunknak oly kedves témával, más okai vannak. A munkák nagyfokú tartalmi azonossága arra utal, hogy azonos forrásokból dolgoztak, s mind a hiányos ismereteknek mind a kevés számú feldolgozásnak az okát e forrásokban kell meglátnunk.

A számba jöhető források száma is meglehetősen csekély: elsőbbsen is két visszaemlékezést kell megemlítenünk. Az egyik a piarista rendház *Historia Domusában* fennmaradt, a gimnázium vicedirektorának Letavay Sándornak a szabadságharc helyi eseményeit ismertető 1853-ban készült feljegyzése. A másik Hamary Dániel volt honvédtisztnek a helyi eseményekre vonatkozó és kéziratban fennmaradt visszaemlékezése.²

A harmadik kútfő egyben az első feldolgozás is volt, ez Tata első monografikusának, Rédei (Rohrbacher) Miklósnak a tollából született 1888-ban. Művében több oldalon keresztül foglalkozott a szabadságharc helyi eseményeivel, és tulajdonképpen már ez a munka tartalmazza az összes fontosabb és máig ismert tény. Forrását egyrészt a már említett két visszaemlékezés képezte, másrészt a két írásos forrás mellett Rédei az események leírásánál támaszkodott az ekkor még élő résztvevők elbeszéléseire is. Tekintettel arra, hogy könyve megjelenésekor még szép számmal éltek a szabadságharc szemtanúi, és bizonyos események ekkor még közismeretek voltak a városban, Rédei a történetek leírásakor tapintattal nyúlt a témához. „Az 1848/49 – es évek eseményeit azért nem tárgyaljuk bővebben mert tisztelettel kell viseltetnünk a még élő szereplők iránt, kiknek viselt dolgaik nem tartozhatnak a történelem keretébe. Másrészt vannak egyes sötét pontok is, melyeket éppen azért mellőzhetünk mert sérthetnék a hazafias utódokat, kik ártatlanok apáik vétkében...Azért egyelőre csak a bevégezett és a szélesebb körben köztudomású tényekre szorítkozhatunk, míg a többi adatok közé tételét a későbbi időkre hagyjuk, amikor a forradalom eseményei valóban már csak a történeleméi lesznek”.³

A késci utód – nem tagadva meg az elismerést Rédei emberségességétől – kénytelen mégis sajnálkozni a történetírói lovagiasság illetően megnyilatkozásán. Szerencsés esetben ugyanis az egykor éltek „viselt dolgainak” és az „egyes sötét pontoknak” az emberi emlékezetten kívül több-kevesebb hivatalos írásbeli emléke is marad, Tata 48-as története azonban sajnálatos módon nélkülözi ezeket a dokumentumokat. Tata város

irattára 1891-ben leégett, és az ott őrzött iratanyag megsemmisült, dokumentumainak egyetlen (valószínűleg első, s biztosan utolsó) kutatója Rédei volt. A vármegye levéltára 1918-at követően a megyeszékhellyel együtt Csehszlovákiához került. A 90-es évek óta dokumentumai ugyan magyarországi kutatók számára is hozzáférhetőek, de a szabadságharc vonatkozásában itt sem sokkal szerencsésebb a helyzet mint Tatan. A háború alatt, majd a háborút követő időszakban ugyanis többször mozgatták a dokumentum-anyagot, mely az átélt viszontagságok következtében részint hiányossá vált, és összekeveredett. Jelenleg az 1848 – 49-es korszakból csak a vármegyei jegyzőkönyvek kutathatóak, csekély tatai vonatkozású bejegyzéssel.

A helyben keletkezett forrásanyag tehát nem egyszerűen hiányos, hanem sokkal inkább hiányzik. Az egyetlen kutató, kinek lehetősége volt a helyi forrásokat a maguk teljességében kutatni, maga Rédei volt. Ő ugyan a 20-as években elkezdte műve második, bővebb kiadásának előkészítését, de halála miatt beváratlan maradt ígérete a „*többi anyagok közé tételére.*”⁴ Tapintatos eljárásával így, ma már pótolhatatlan ismeretektől fosztotta meg a kíváncsi utókort.

Ha a helyi keletkezésű forrásokkal nincs is szerencséje a kutatónak, mégsem lehetetlen új ismeretekhez jutnunk a korszakról. A központi kormányzatok iratanyagából, aprólékos és hosszas bogarászással ugyanis, ha szórványosan is, de kerülnek elő tatai vonatkozású adatok. A kutatás, mely ezen ismeretek feltárását célozza, még meglehetősen az elején tart, így jelen előadás csak egyfajta pillanatfelvétel, az eddig előkerült adatok ismertetése, s nem egy új összegzés a város 48-as történetének.

Nagy adósága a helytörténeti kutatásnak, megyei vonatkozásban is, hogy szinte semmit sem tudunk azokról a személyekről, akik a szabadságharc alatt az új képviseleti szervezetben és a közigazgatásban tevékenykedtek. Legtöbbjüknek még a nevét sem tudtuk, a testületek társadalmi összetételéről, s tevékenységéről pedig végképp nem voltak ismereteink. A vármegye jegyzőkönyveinek segítségével ez a helyzet egy keveset most változott. A jegyzőkönyvi bejegyzések segítségével név szerint meg lehet nevezni a megye állandó és a különböző feladatokra ideiglenesen felállított testületeiben résztvevő tata-tóvárosi lakosokat.⁵

Az ezen megyei testületekbe delegált és választott tata-tóvárosiak névsorában általában ugyanazon nevek köszönnek vissza. Ez az egyezés kiinduló alapot jelenthet a város életében ekkor meghatározó személyek azonosításában is. Társadalmi helyzetüket, a helyi közösségben betöltött szerepüket más forráscsoportok bevonásával a későbbi kutatásnak kell tisztáznia.

Komárom vármegye április végén kezdte felállítani az 1847/48. évi törvényeknek megfelelő új testületeit. A vármegyének a korábbi nemesi közgyűlés helyett új összetételű képviseleti testületet, ún. „*állandó bizottmányt*” kellett felállítania. Komárom megye állandó bizottmánya – melybe minden település elküldte képviselőit – 947 fős volt. A tatai járás 210 képviselőt küldött a bizottmányba, mely létszám közel negyedét tették ki Tata és Tóváros képviselői.⁶ A képviselők nevei között olyan ismert tatai és tóvárosi családnevekkel találkozhatunk, mint: Karika, Körmendy, Szittler, Virl, Tevez, Prauner, Benyács, Marossi.

Az új megyei testület egyik első és legfontosabb feladata volt a törvény szerint felállítani rendelt nemzetőrség megszervezése, a nemzetőri szolgálatra kötelezettek összeírása.

A tatai nemzetőrség története a város 1848/49-es történetének legjobban feldolgozott része, de még ezen témán belül is kerültek elő új adatok az utóbbi időben. Elsőbben is a megyei jegyzőkönyvből meghatározható a tatai járásban nemzetőri összeírást végző személyek neve, akik – összehasonlítva a névsort más tatai vonatkozású névsorokkal – szinte majdnem mind tatai és tóvárosi lakosok voltak.⁷

A korábbi feldolgozásokból tudjuk, hogy a város nemzetőrsége három századból állt, élén Esterházy Pál gróffal, mintegy 600 főt számlált, és ismert volt pár nemzetőri tiszt neve is. Az Országos Nemzetőri Haditanács iratanyagában talált adatok némileg pontosítják és kiegészítik eddigi ismereteinket. A megyei bizottmány 1848. június 30-i ülésén tárgyalt a megyei nemzetőrség szervezésének állapotáról, létszámáról, szervezeti beosztásáról, s fegyverzetéről.⁸ A bizottmány gr. Esterházy Pál nemzetőr őrnagy, a megyei nemzetőrség parancsnoka (nem a tata-tóvárosi!) jelentése alapján tárgyalt az ügyről. Komárom megyének ekkor 9070 nemzetőre volt 20 századba szervezve, s a századok a járások szerint voltak csoportosítva. A tatai járásban 7 század nemzetőr volt 2915 fővel, melyből Tata-Tóvároson volt 3 század összesen 850 nemzetőrrel! Esterházy jelentésének más, a tatai nemzetőrségre vonatkozó megállapításai is voltak. A nemzetőrök fegyverzettel való ellátottsága (hasonlóan az országos helyzethez) nem volt megfelelő, de számosan közülük saját költségen is hajlandóak voltak a szükséges fegyvereket beszerezni, csak a szegényebb sorsú nemzetőrök felfegyverzéséhez igényeltek állami segítséget. Az egyik tatai századparancsnok, Huszár Ferenc jelentésében arról is tájékoztatta a megyei bizottmányt, hogy két név szerint nem említett tatai vaskereskedő vállalta – ágyazat nélkül – a szükséges fegyverek beszerzését. Sajnos ezen ajánlat további alakulásáról nincs adatunk.

Esterházy oktatók küldését is kérte a minisztériumtól Tatára, „*hol különben is nagy a lelkesülés*”, századonként kettőt, miután a jelentés idején csak egy nyugalmazott katonatiszt (Börmches Eduárd) végezte a nemzetőrök kiképzését.

Ismerjük az Országos Nemzetőri Haditanács választát is Esterházy kérésére. A központi fegyverkészleteket már kiosztották, s ezért Tata kérését „*a legjobb akarattal mellette is nem teljesíthetvén*” elutasították.⁹ A kért kiképzők ügyében azonban intézkedést ígértek, s legalább egy kiképző esetében írásos nyoma is maradt ennek.¹⁰

Végezetül Batthyány Lajos miniszterelnök egy levele arról tanúskodik, hogy a katonai készletekből egy kisebb tétel mégis a tatai nemzetőrök kezébe került, e szerint a komáromi vár raktáraiból a tataiak 75 darab puskát kaptak.¹¹

Némileg gazdagodott a kép a tatai nemzetőrök szolgálatát illetően is. Hamary Dániel és Szinnyei József munkái nyomán a korábbi feldolgozások megemlítik, hogy Komárom biztosításában a gr. Esterházy által vezetett tatai önkéntes nemzetőrök is szerepet kaptak.¹² Az említett alakulat azonban nem Tata rendes nemzetőrsége volt, hanem a tatai és a gesztesi járásokban szeptember elején Jellačić ellen miniszteri rendeletre felállított önkéntes alakulat, melyben persze szolgáltak tataiak is. Ezt az alakulatot a későbbiekben, októberben Kossuth magával viszi a magyar seregek Lajta

menti táborába, s részt vesznek a schwechati ütközetben. A magyar szempontból szerencsétlen ütközetben az önkéntesek a közhiedelemmel ellentétben megállták a helyüket. Az első ágyúlövésre megfutó Komárom megyei nemzetőrök nem ők, hanem a megye rendes, döntően az udvardi járásból kiállított nemzetőrei voltak.¹³

A komáromi vár biztosításában azonban a rendes tatai nemzetőrségnek is szerep jutott. Halassy Ede Komárom megye kormánybiztosa szeptember 21-én jelentette Batthyány miniszterelnöknek, hogy a komáromi vár védelmére 300 tata-tóvárosi nemzetőrt rendelt be „*kiknek haza fiúi lelkiületét ösmérem*.”¹⁴ A két nemzetőr egység tehát, a részint tataiakból álló önkéntes alakulat, és a város rendes nemzetőrei szeptember hónapban közösen adtak őrszolgálatot Komáromban.¹⁵

A nemzetőrség összeírása mellett, a megyei testületeknek szerte az országban másik nagy feladata volt az új törvények szerinti szavazóképes állampolgárok összeírása, s az új népképviselői országgyűlési választások lebonyolítása. Komárom megye közgyűlése a már említett április végi ülésén döntött a megye választókerületi felosztásáról is és kijelölte a választók összeírását végző bizottmányt. A választókerületek kijelölésénél „*a megyének eddig divatozó politikai felosztását*”, azaz a korábbi járásokat vették alapul, így a tatai járás választókerület is lett egyben. A kerület központja pedig a járási székhely lett, az indoklás szerint: „*Tata járásban Tata városát mind helyzete, mind népszáma, nagyszerű természeti előnyei mind kitűnő, s már is figyelmet ébresztő gyár ipara mind történeti tanú emlékei oly kizárólag ajánlják, hogy habozni egy perczig sem lehet az iránt, hogy a róla nevezett járás székhelyének kitűzessék*.”¹⁶

A választók összeírásával és a választás lebonyolításával megbízott ún. „*középponti választmány*” június közepére végzett a szavazók összeírásával. A tatai körzetben 1556 választót regisztráltak, lényegesen kevesebbet mint a megye másik három választó-körzetében.¹⁷

A tatai kerület képviselői helyéért két személy, a megyei politikában reformpártiként számontartott politikus Sárközy József, a megye volt másodalispánja, és Huszár Ferenc szolgabíró mérkőzött.

A helytörténetírás által ismert források közül a piarista gimnázium *Historia Domus* röviden írt a választásokról, ismertetve annak lefolyását és végeredményét, de fennmaradt a belügyminisztériumhoz felküldött választási jegyzőkönyv és a választók névjegyzéke is!¹⁸ A jegyzőkönyv szerint a választás időpontja június 20-ra lett kitűzve Tatára, ahol is 10 órára összegyűltek a szavazók és a törvénynek megfelelően nyilvánosan tettek ajánlást a két jelöltre. Az ajánlások megtétele után a jelöltek megbízottakat küldtek a választás lebonyolítását végző megyei küldöttségbe, majd „*a választást helységenként, pártonként és fejenként tették meg*.” A szavazásra – a *Historia Domus* leírásával megegyezően – először Sárközy József híveit szólították, de a jegyzőkönyv beszámolója szerint persze nem rekesztették ki a másik fél szavazóit sem. „*A szavazás közben pedig Huszár Ferenc részére a nyilatkozott szavazatok is feljegyeztetvén*.” Mindezek után „*a küldöttség még huzamosabb ideig együtt maradt de az előtt szavazás végett magát senki sem jelentette*”, tehát összesítették a szavazatokat. Kitűnt, hogy Sárközyre 840, Huszárra pedig 6 szavazat esett. A *Historia Domus* leírása magyarázatot ad erre az elsőprő győzelemre, a Sárközyre szavazók ugyanis szándékosan lassan adták le voksaikat, az ellentábor így elfáradván és megéhezvén, nem várva ki a szavazás végét, eloszlott. E

tényt egyébként a választási jegyzőkönyv is rögzíti, feljegyezvén, hogy a választási bizottság több ízben is felszólította az elszéledt híveket a szavazásra (tekintve, hogy a szavazók jelentős része a tatai járás falvaiból érkezett, a felszólítás eredményességében a bizottság sem bízhatott komolyan, de miután azok meg nem jelentek, kihirdette a végeredményt: „*Sárközy József polgárt a szavazók többsége a magasztos népképviselői állomásra bizodalmaival felemelte.*”

A szavazatát leadó 846 főből 202 volt tata-tóvárosi lakos, ebben a számban 6 fő kivételével természetesen nincsenek bent a Huszár-párti szavazók, tehát ez nem a teljes szavazóképes városi lakosok összessége. A szavazójegyzékből a szavazók vagyoni és társadalmi helyzetét nem lehet meghatározni, de későbbi összevetésük a közel egykorú és igen pontos uradalmi összeírásokkal talán, ha részlegesen is, de némileg csökkentheti e tárgyban ismereteink hiányosságát.

Az eddigi feldolgozások semmit sem szóltak a városnak a honvédelem érdekében kifejtett gazdasági erőfeszítéseiről. Tata a kor magyarországi viszonyaihoz mérten jelentős gazdasági potenciállal bírt, fejlett céhes ipara volt, posztó- és bőrgyár, több malom működött a városban. A város tehát minden bizonnyal kivette részét a szerveződő honvédség felszerelésének és élelmezésének feladatából. Az eddig előkerült adatok is megerősítik ezt a feltételezést. 1848 szeptemberében, miniszteri rendeletre Komárom megye is megkezdte a megyére kivetett újonc létszám kiállítását, és a felruházásukhoz szükséges ruházati anyag elkészíttetését. A megye alispánja szeptember 12-én tett erről jelentést a belügyminiszternek, a kiállítandó 600 újonc ruházatának előállítását 14 napos határidővel a komáromi és tatai szabómesterek vállalták.¹⁹

A ruhákhoz szükséges posztó beszerzésével kapcsolatban az alispán a tatai posztógyárat említette mint kézenfekvő megoldást, de megjegyezte azt is, hogy a gyár a kívánt rövid határidő alatt a szükséges mennyiségű posztót nem tudja elkészíteni, ezért azt egyszerűbb a csehországi posztógyárakból megvásárolni. A szűkös kapacitás ellenére is, úgy tűnik, a kortársak a tatai posztógyártásban nagy lehetőséget láttak. Breuer Ármin komáromi vállalkozó 1848 december elején az Országos Honvédelmi Bizottmánynak azt javasolta, hogy „*az álladalom költségén Tatán Komárom megyében mint e célra legalkalmasabb helyen egy nagyszabású gyár alakítatnék*” a – Jellačić sikertelen hadjáratából visszamaradt – horvát hadifoglyok alkalmazásával.²⁰ Tata „*textilipari központja*” történő kiépítésének tervét az osztrákok december 17-én meginduló támadása, s a megye megszállása rövidesen tárgytalanná tette. 1849 tavaszán, Komárom felmentését és a megye felszabadítását követően, Tata iparosai újra szerepet kaptak a honvédség ruházati ellátásában. Puky Miklós, a megye kormánybiztosa április végén felszólítja a várost, mérje fel, hogy a helyi mesterek tudnak-e a honvédség részére posztót készíteni. Benyács Mátyás városi jegyző jelentése szerint a helyi posztós céh kész volt a szükséges szürke és kék posztó készítésére, de pénztelenségük miatt előleget kértek a szükséges gyapjú vásárlásához. Benyács jelentésében felhívta a kormánybiztos figyelmét egy újabb lehetőségre is, a kapucinus atyák zárdájában működő műhelyre. Itt a rend számára készítettek barna posztót, mely a jegyző szerint a honvédség részére is felhasználható, ő mindenesetre lefoglalta az itt talált jelentős mennyiségű (319 rőf) anyagot.²¹

Rövidesen a város csizmadiái és tímárjai is állami megbízást kaptak. A honvédelmi minisztérium az újonnan felállítandó 12 honvéd zászlóalj számára szükséges 12000 pár bakancs előállításával az osztrákoktól felszabadult megyék iparosait bízta meg. A szabott áron (3 forint 20 krajcár), s rövid határidővel (három hét) adott megbízásra a tatai csizmadiák és vargák – kormánybiztosi felszólításra – 2000 pár elkészítését vállalták. Nagyobb mennyiséget segédek hiánya, és a magas nyersanyagárak miatt nem tudtak vállalni, hiszen, mint megjegyezték, a központi ár a bőr magas ára miatt nem fedezte a költségeket sem.²²

A szabadságharc idején, az iparosok munkája mellett, a felszerelési eszközök előteremtésénél a haróságok igénybe vették a lakossági felajánlásokat is. Az 1849 májusában Tóvároson létrehozott honvédkórház felszerelése szépen illusztrálja mindezt. A kórház működéséhez szükséges anyagok előteremtésével megbízott városi jegyző anyagi helyzet szerint összeírta és 5 osztályba sorolta a polgárokat „*több jó érzelmű polgártársaim egyetértésével.*”

Az osztályok vagyoni helyzetüknek megfelelően adakoztak a kórház felszereléséhez. Az 1. osztályba sorolt polgárok 1 pokrócot, 1 lepedőt, és 1 szalmazsákot; a 2. osztályba kerülők 1 pokrócot, 1 lepedőt; a 3-ba soroltak 1 lepedőt, 1 inget; a 4-be 1 inget, végül az 5-be tartozók 1 gatyát adnak a kórháznak. Így a jegyző szerint „*minden erőltetés nélkül egy nagy összeg jönne össze a nélkül, hogy az álladalomnak pénzébe kerülne, különben is pénzért sem lehetne annyi anyagot összevenni, mennyit így könnyen mondvá gyűjthetnék.*”²³

A most ismertetett adatok ugyan alapvonásaiban nem változtatják meg ismereteinket Tata 1848-as történetéről, de már a kutatás eddigi állapotában is számos ponton kiegészítik, pontosítják és színesítik tudásunkat a korszakról, s a továbbiakban előkerülő új adatokkal együtt az eddigieknél pontosabb, szélesebb ismereteket adó összefoglalásnak képezhetik alapját.

Végezetül pedig ha az előadás elején a kutatói szerencse hiányáról panaszkodtam, akkor szeretnék egy ellenpéldát is említeni. Teljesen véletlenül került a kezembe, más irányú kutatás közben, egy eddig ismeretlen tatai vonatkozású dokumentum a korszakból. A Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnokának gyűjteményében őriznek egy kisméretű vízfestményt, mely gyakorlatozó nemzetőröket ábrázol. A leltárkönyv bejegyzése szerint ismeretlen csallóközi város a helyszín, de elég egy pillantást vetnie a képre annak, aki ismeri Tatát, hogy felismerje a várost (I. tábla). Az ismeretlen festő nézőpontja a Kálvária domb volt, a kép bal sarkán látszik is kerítésének szegélye. A városnak ezen nézőpontból látható főbb városképi elemei, a plébániatemplom, a református templom, a háttérben pedig a vár tornya, szépen beazonosíthatóak.

Jegyzet

- ¹ ROHRBACHER 1888.; DIÁN 1984, 45-56.; GYÜSZI 1993, 51-56.
- ² LETAVAY 1929.; Hamary Dánielnek a tatái eseményeket is ismertető – Szinnyei Józsefhez írt – levelének gépelt másolata a Tatai Móricz Zsigmond Városi Könyvtár Helytörténeti Gyűjteményében található.
- ³ ROHRBACHER op cit.
- ⁴ A félbemaradt munka kézírata a tatái Kuny Domokos Múzeum gyűjteményében található.
- ⁵ Állandó bizottmány, nemzetőri összeíró testület, középponti választmány, honvédség összeírását végző bizottmány.
- ⁶ Szlovák Állami Terület Levéltár Nyitraivánka (a továbbiakban SzÁTL) Komárom vármegye közgyűlési jegyzőkönyve 1848. május 1., 1114. sz.
- ⁷ Huszár Ferenc, Konkoly Balázs, Szakczy Ignác, Prauner Gábor, Karika Pál, Virágh József, Gyurkovits kapitány!, Rostaházy Károly, Vaszolyai József, Benyács Mátyás, Szitter József, Marossy János, Bochagi Mihály, Tevez Antal, Vitr! Károly. SzÁTL. Komárom vármegye közgyűlési jegyzőkönyve, 1848. május 1., 1117. sz.
- ⁸ Magyar Országos Levéltár H 92., Országos Nemzetőri Haditanács Iratai (a továbbiakban: MOL H 92.) 1848. 2673.
- ⁹ MOL H 92. 1848:1833, 1928.
- ¹⁰ Az Országos Nemzetőri Haditanács augusztus 18-i levelében arról tájékoztatta Komárom vármegyét, hogy Esterházy Pál kérésére Vajda József volt altisztet a tatái nemzetőrséghez oktatónak rendelik. MOL H 92., 1848: 2585.
- ¹¹ MOL H 92., 1848: 2028.
- ¹² Vö. GYÜSZI 1993, 51-56.
- ¹³ A schwechati csatában részt vevő Komárom megyei nemzetőrök HERMANN 2003, 94.
- ¹⁴ MOL H 92., 1848: 4179.
- ¹⁵ MOL H 92., 1848: 888.
- ¹⁶ SzÁTL Komárom vármegye közgyűlési jegyzőkönyve, 1848. május 1., 1125. sz.
- ¹⁷ MOL Belügyminisztérium Országglásztati osztály H 13.(a továbbiakban MOL H 13) 2-230. A megye másik három körzetében a következő módon alakult az összeírt választók száma: Udvardi kerület: 2457 fő; Nagy Igmándi kerület: 3546 fő; Ócsai kerület: 2483 fő.
- ¹⁸ MOL H 13., 2-230.
- ¹⁹ MOL H 92., 1848: 5637.
- ²⁰ MOL H 2 A Miniszterelnök és a Honvédelmi Bizottmány iratai. 1848: 6015.
- ²¹ MOL H 109. Puky Miklós kormánybiztos iratai. 2d 263.
- ²² MOL H 109. 2d 314.
- ²³ MOL H 109. 2d 263.

Irodalom

DIÁN 1984

G. Dián Éva: Forradalom és szabadságharc Tatán 1848 – 49-ben. In: Tata története II. Tata 1984, 45-56.

GYÜSZI 1993

ifj. Gyüszí László: A nemzetőrség szervezése Tatán és környékén, valamint részvétele az önvédelmi harcban (1848 március – 1848 december). Limes 1993/1. 51 – 56.

HERMANN 2003

Hermann Róbert: „Felszedek utamban minden fegyveres népet”. In: Virág Jenő (szerk.): Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc Komárom és Esztergom vármegyében. Tatabánya 2003, 7-27.

LETAVAY 1929

Letavay Sándor leírása: Az 1848–49-i események. In: A tatái kegyesrendi reál-gimnázium értesítője az 1928–29. tanév végén. Tata 1929.

ROHRBACHER 1888

Rohrbacher Miklós: Tata története. Tata 1888.

Data concerning the history of Tata during the war of independence

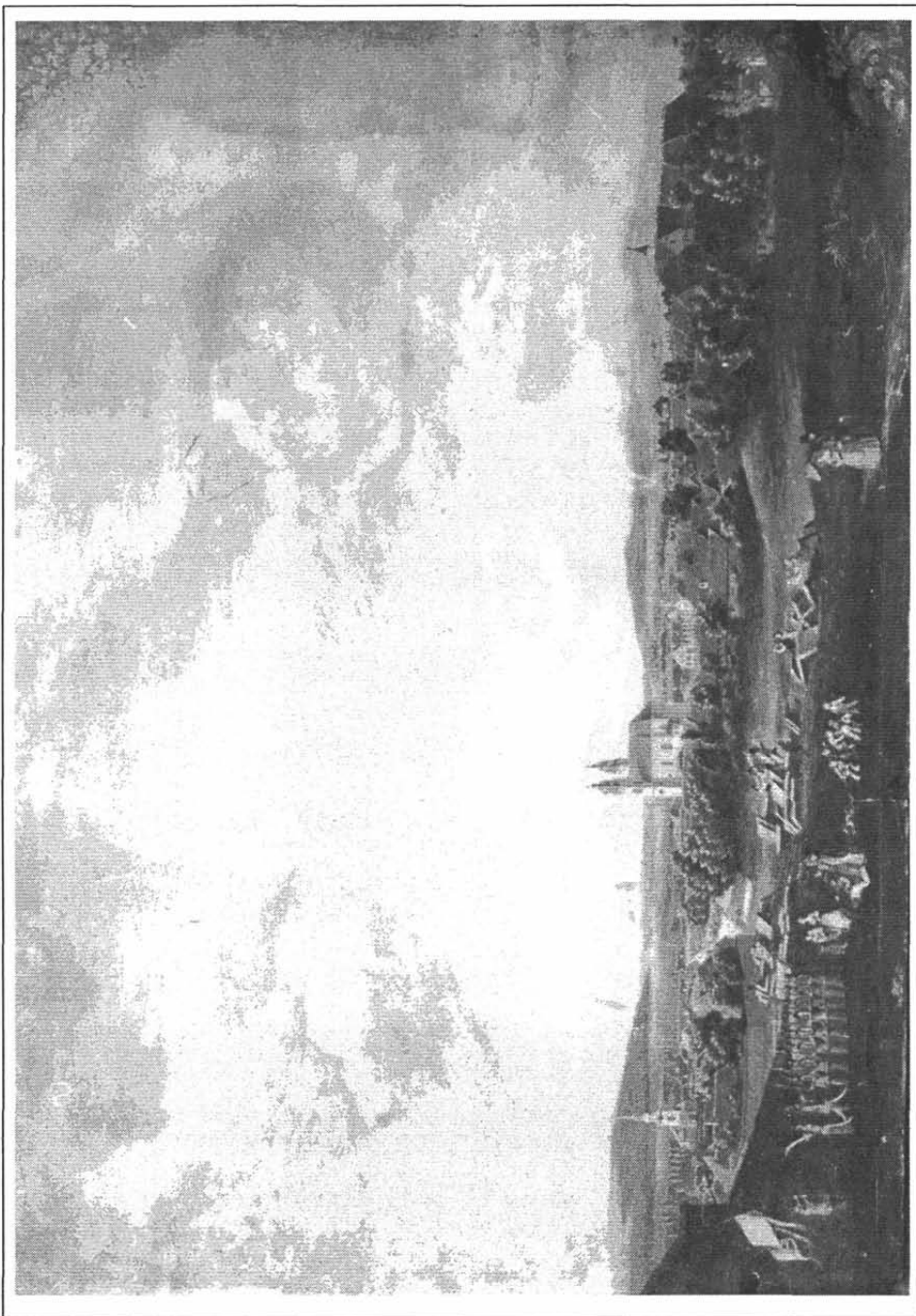
Vendel Kiss

As far as the war of independence of 1948-49 is concerned, the history of Tata is incomplete in many respects. The lack of information is caused by the fact that a small number of local documents on local events were preserved. The present study gives a review of related documents that came up in the material of the Hungarian government authorities of 1848. These new sources, on the one hand, serve as a complement to our present, research-based knowledge on the history of the local National Guard (set up in spring, 1848) and the parliamentary elections of summer, 1848. They provide new data concerning local individuals who were involved in the war of independence and the financial contribution the city made to defensive warfare.

Angaben zur Geschichte Tata im Freiheitskampf

Vendel Kiss

Die Geschichte der Stadt Tata ist im Hinblick des Freiheitskampfes 1848/1849 in vielen Fällen unvollständig. Den Grund dieser Unvollständigkeit können wir in den geringen Zahl der Dokumente finden. Wir geben in dieser Abhandlung jene Dokumente der 1948-er Regierungsorgane bekannt, die sich mit Tata beschäftigen. Diese neue Quellen teilweise ergänzen unsere lokalgeschichtliche Erkenntnisse über die Geschichte der im Frühling 1848 organisierte Nationalgarde sowie über die Parlamentswahlen im Sommer 1848. Die Quellen vermitteln auch neue Angaben über die Revolution und die lokalen Personen sowie über den wirtschaftlichen Beitrag zum Freiheitskampf.

I. tábla

Adatok Tóváros oppidum 18. századi közigazgatás-történetéhez

Fülöp Éva

(Kuny Domokos Múzeum, Tata)

Ha egy tanulmány címében az „adatok, adalékok” szó szerepel, akkor a szerző általában a kutatott téma még nem kimerítő vizsgálatára, a feltáró munka egy adott szakaszának összefoglalására utal. Lehetséges azonban az is, hogy olyan levéltári fondban talál adatokat valamely történeti kérdéshez, ahol egyébként azokat célzott kutatás során nem keresné, ám ezek a más kérdéskör vizsgálatára során fellelt források fontos kiegészítések az organikus kutatások során már feltártakhoz.¹

Jelen adatközlésünk mindkét lehetőséghez kapcsolható: a 18. század második harmadától megszervezett tatai uradalom központi mezővárosai, Tata és Tóváros közigazgatás-történetére további vizsgálatok lehetségesek – és lennének szükségessé – az uradalomnak a Magyar Országos Levéltár családi levéltárak szekciójában őrzött iratanyagában, különös tekintettel a községsoros iratokra. Továbbá, jelen közlésünk adatait egy másik, Tóváros történetének feltárásában nem elhanyagolható jelentőségű gazdasági épület, a Szarka, majd Esterházy fogadó néven szereplő uradalmi *diversorium* építéstörténete feltárását célzó kutatómunkánk során gyűjtöttük. Az átnézett iratok évkörét meghatározta a fogadó feltételezett építési éve és fennállásának korai szakaszára fókuszáló forrásvizsgálatunk.²

A feltárt források adatainak ismertetése előtt, két fogalom rövid magyarázatát tartjuk szükségesnek. Először is néhány szót *Tóvárosról*, amely egy 19. század eleji visszaemlékezés szerint „...tulajdonképpen egy szálegyenes és némely csinosabb házakkal ellátott hosszú utca volt. Itt volt az Angol-kert, itt lakott Ghicz, az uradalmi prefectus... Itt volt végtére egy díszesebb fogadó is, a „Flügelhof”, ahol nyilvános bálók is tartattak.”³ Tóváros oppidum történetében kétségtávol fekvése jelentette a legfontosabb városszervező erőt. Tatával együtt, jelentős hadi és kereskedelmi utak mentén jöttek létre: a Buda–Bécs országút, Győr és Komárom várak, illetve az ottani katonai élelmetárak vonzáskörzetében. 1727-et, Tata vára és birtokainak az Esterházy család által történt megvásárlását követően, Tatán alakult ki a tata-gesztesi domínium igazgatási központja. Az uradalom területén áthaladt a középkori eredetű, ún. marhahajtó út is. Természetesen mindvégig fontos szerepet játszott az uradalom, illetve a települések fejlődésében a fő vízi közlekedési útvonal, a Duna közelsége. Az átmenő forgalom, a földesúrtól elnyert vásártartási jog fellendítette a kereskedelmet, s kedvezett a két település kézművesipara fejlődésének is.

Ami az *oppidumokat*, azaz mezővárosokat illeti, kialakulásuk kezdete a 13-14. századra tehető, a naturálgazdálkodásból kibontakozó árutermelés és az annak következtében, fokozatosan kialakuló jobbágyi szabad költözés megjelentével. A piaci szempontból kedvező fekvésű, népesebb falvakban mind nagyobb számban telepedtek meg kézműiparral foglalkozó lakosok. A mezővárosok földesúri (király, egyházi vagy

világi földesúr) joghatóság alatt álltak, lakóik jogállásukat tekintve jobbágyok maradtak. A földesúri joghatóság az úriszéken keresztül érvényesült. A mezővárosok *privilegiumaik* (kiváltságlevél) jellegétől függően nyertek különböző hatáskörű önkormányzatot. A feudális kori városokkal szemben, amelyek önkormányzata alapelemét a szabad előljáró-választás jelentette, az oppidumokban az uradalmak felügyelete érvényesült, így a bíró- és előljáró-választásba is beleszólásuk volt. E települések azonban a *possessióknál*, vagyis falvaknál szabadabb létet jelentettek lakosaiknak. A földesurak gyakorta adományoztak a mezővárosoknak piac- és vásártartási jogot. A 16-17. századtól kezdve e települések földesúri szolgáltatásaikat egy összegben válthatták meg (*census, taxa*), a lakosok közvetlenül nem az uraságnak, hanem saját előljáróiknak fizettek. A történetírásban a mezővárosok szerepének megítélése nem egységes: egyrészt, a 15. század végétől valójában a hazai városi fejlődés eltorzulásaként értékelhetők, másrészt, figyelembe kell venni azt, hogy nagyobb számban szabad királyi várossá válásukat a nemesség városellenessége mellett, a török hódítás korszaka is megakadályozta.

A városok előljáróságának területi és egyedi szervei voltak a mezővárosok esetében is. Előbbiek közül, a közgyűlés (megtalálható mind a szabad királyi, mind a bányavárosoknál) nyomai fellelhetők a mezővárosoknál is. A 12. századtól alakult ki, feladata volt döntenie a város életét érintő minden fontos kérdésben, s kinevezni a fő tisztségviselőket. Ellenőrizte a városi bíró (*iudex, villicus*) vezette belső tanácsot (*magistratus, senatus*). A közgyűlés szerepét a 14. századtól egyre inkább a külső tanács (*nagytanács, választott község*) vette át. Választott testület volt, tagjait kezdetben a közgyűlés választotta, majd a belső tanács nevezte ki. A közgyűléstől eltérően, felügyeleti joga a közigazgatásra és az igazságszolgáltatásra nem terjedt ki.

A földesúri joghatóság alatt álló mezővárosokban a bírót vagy a község jelöltjei közül nevezte ki a földesúr, vagy a földesúr jelöltjei közül választhatta a külső tanács. A mezővárosok lakosai felett kisebb jelentőségű ügyekben a mezővárosi bíró ítélkezett, a perek azután az úriszékhez kerültek. A polgári és büntetőperek többsége azonban közvetlenül az úriszékhez tartozott, ennek fellebbezési fóruma a vármegyei törvényszék volt. Ami az adókat illeti, a mezővárosok lakosai nem mentesültek a tized és kilenced fizetése alól, s fizették az állami adókat is.⁴

Tóváros oppidum községi előljáróságát 1789-ben Horváth János törvénybíró, Mészáros János város bírása, Pende Ignác *perceptor* (számadó), Simonyi József *notárius* (jegyző) és további 16 tag alkotta. A tagok száma a vizsgált időszakban 8-14 fő közt változott, s „*Ezekután pedig az egész Lakosok*”, a „*Tóvárosi közönség*” (1804) számbavétele következett. Számadási kötelezettsége volt a város bírójának és a perceptornak. A vármegye generális gyűlésén, Komáromban részt vett a bíró, a perceptor és a notárius (1806). Több évből ismerjük az esküdtek nevét is: 1791-ben Asbóth János, Söriny János, Lauka János. Ez évben Bögi József volt a *gremiális exactor* (*kebelbeli számvadó*). 1786-ban a várostól konvenciót kaptak közt első helyen a városbíró, a városi notárius, a perceptor szerepeltek: a járandóságot készpénz, tűzifa, a portió és árenda megfizetése jelentette. A notárius a szántás, vetés és veteményeskert járandósága helyett is készpénzt kapott. (1788-ban Tóváros az uradalomnak árendát fizetett a községi jegyző lakásáért.) A két bakter, az iskolamester, az óras készpénzben kapta konvencióját. A *polgároknak* csizma is járt. (Ők például 1806-ban a város földjén, a Szent Mihályi pusztán a szénakötözőket

felügyelték, 1807/08-ban a helypénzt segítettek beszedni.) 1786-ban a két polgárnak készpénz fizetése volt, de a város megfizette portió és árenda kötelezettségüket is.⁵

Tóváros oppidum állandó bevételei és kiadásai („*Perceptiones et Erogationes*”) körét a tata-gesztesi uradalom birtokgazdálkodási iratai közt megőrzött községi számadások alapján mutatjuk be, az 1781-1819 közötti időszakból.⁶ A kiadások közt rendszeres tételként jelentkeztek természetesen az adók: a portió mellett, a vármegyei adókiivetés terhei,⁷ s az uradalomnak fizetett egy összegű census. Az egyéb költségek közt a mezővárost terhelték az uradalmi árendák (pl. a csap hasznáért, a kaszáló rétekért), a plébános és a magyar és német iskolamesterek fizetése. A mezőváros réteit pénzért kaszáltatták, s az iskolamesternek járó terményeket (káposzta, hagyma) általában megváltották (1806). A plébános és az iskolamester földjeit a város szántotta és behordták a termést (1794, 1806). Fajárandósága volt a plébánosnak, az iskolamesternek, a bírónak, a notáriusnak, a perceptornak és a bakternek. A plébános fáját megvágatták és behordatták (1794, 1806). „*Régi szokás szerint*”, a „*Komáromi Róviszeknek*” minden évben „*Új Esztendő ajándékot*” adtak (1781).

A kiadások közt az iskolára, a városi kórházra, a tűzvédelemre fordított összegek évről-évre megjelentek. 1781-ben asztalt és padokat készíttettek a német iskolába, 1786-ban „*Az Tanuló gyermekek[nek] szükséges A. B. C. Táblának renovációjáért*” fizettek. 1788-ban feltüntették a kiadások közt a földesúrnak az „iskolaházért” fizetett árendát. 1789/90-ben új iskola építését határozták el, költségei 2848 Ft 25 4/8 krajcárt tettek ki, a tételek közt „*főveny, homok*”, mész és kő, téglá, fa (Komáromból) és cserép vásárlása, kőműves-, ács- és asztalosmunka költségei szerepeltek. A meszet és követ a földesúr fele áron adta volna el Tóvárosnak, de amikor az építkezéshez szükséges volt, az uradalom nem rendelkezett ezekkel az anyagokkal, így azt is teljes áron, máshonnan szerezték be. Az iskola fűtéséről, kréta és papír beszerzéséről is a város gondoskodott (1794). 1806-ban az iskolát „*bőtűfogaló*” táblával, fekete táblával, s külön a „*német bőtűknek*” csináltatott táblával látták el. Az 1818. évi „*examenkor*” az iskolás gyermekeknek zsemlet vásároltak.

1786-ban „*Medicina Almárium*” készült a város kórházába. Az 1786. évi számadásból tudjuk, hogy a „*kórház szolgálója*” is szerepelt a várostól konvenciót kapók között. 1788-ban tüntették fel először a bába konvencióját a kiadások közt. A város gondoskodott a vagyontalanul elhunytak temetéséről is: 1794-ben egy „*szegény*” temetésére koporsót készíttettek.

Tóvároson 1785-ben tűz ellen való csákyát vásároltak, 1794-ben városi lajtót. Ez évben már feltüntetik a kéményseprő fizetését is a kiadások közt. 1814-ben „*Tűz ellen való kotsit*” rendeltek a bognártól és vasalást a kovácstól. A helybéli, de az idegen tűzkárosultaknak is mindig adtak alamizsnát (1806).

A község útjait karbantartották, s 1785-ben „*Út mutató 4 Kezekért*” és további „*2 Agosért mely az utat mutatja*”, fizettek az asztalosnak. Évente javíttatták a város kútját (így 1788-ban is). 1790-ben „*Az Varosnak csináltatott Archivumot*” találjuk a kiadások tételei közt, 1794-ben pedig a „*currentek kifüggesztésére*” fekete táblát csináltatott a község.

A bevételek általában a bérelt kocsmáltatásból, a piaci helypénzekből,⁸ a fűbéres marhák és kertek után jöttek be. A tatái és váraljai lakosok fizettek Tóvárosnak a

tóvárosi kertek közt lévő kertjeikért. Az esetenként bevett jövedelmek közt 1792/93-ban széna-eladás szerepelt. 1806/7-ben a „*Menner nevű Musicus kvártélyáért*” fizetett az uradalom a községnek.

A mezőváros éves bevételei és kiadásai arányai három választott év adatai alapján, így alakultak:

év	bevétel Ft/kr	kiadás Ft/kr
1781	3672.73	3547.89
1785	4671.62	4022.13 6/8
1786/87	5214.59 4/8	4377.20 3/

Részletezve a kiadásokat, az 1786/87. évben a következő tételek szerepeltek – nagyságrendben az uradalomnak fizetett összeg állt az első helyen:

vármegye	1273 Ft	57 kr
földesúr	2026 Ft	36 kr
conventiók	619 Ft	25 1/8 kr
tűzjelzőknek kenyér	10 Ft	18 kr
kórházba gyertya	6 Ft	11 4/ kr
kórházba 19 öl fa	62 Ft	04 kr
restancia	111 Ft	28 2/ kr
város egyéb költségei	231 Ft	20 4/

Végül, a mezőváros vallási élete, s az egyházi ünnephez kötődő szokások kapcsán, említsük meg a Tóvárosra a birtokos Esterházy család által betelepített kapucinusokra vonatkozó adatokat a községi számadásokból. 1781-ben, 1786-ban és 1794-ben a kiadások közt feljegyezték a kapucinusoknak a magyar nyelvű prédikációért fizetett összeget. 1806-ban az addig fizetni szokott 50 forintot 75-re emelte fel a község. 1786-ban a tételek közt találjuk az iskolamesternek a „*magyar prédikáció alatti énekért*” fizetett összeget is. 1781-ben, Szent Ferenc ünnepén (október 4.) szokás szerint egy butélia *rozsóliszt* (növényi anyagokból készített likőr) adtak a barátoknak, de 1875-ben Tóváros bírójá cukrot és kávét is küldött a rendháznak.

Színesek és elevenek az úrnapi szokásokhoz fűződő leírások. 1785-ben Úrnapkor „*a processio alkalmatosságával lövöldöző*” 60 katona 4 akó bort, 4 kenyeret, 6 font puskaport s „*fojtásnak*” 2 konc papírt kapott. (1806-ban 8 káplár és 64 közlegény vett részt a körmenetben.) 1788-ban a körmenetre tömjént, viaszgyertyát vettek, s az uradalmi jágertől „*zöld ágakat*” kértek. 1796-ban a mezőváros fizette a körmeneten a „*dob hordozókat*”, s 1800-ban a sátrak díszítésére „*viaszkos Bokrétlákat*” is vettek. 1804 Úrnapján Tóváros cbéden látta vendégül a plébánost és a „*Barátokat*”.

Jegyzetek

- ¹ Így tártunk fel például az 1763. évi komáromi földrengésről addig még nem ismert korabeli beszámolókat a pápa-ugod-devecseri Esterházy-uradalom 18. századi gazdálkodásának történetét kutatva. FÜLÖP 1994.; FÜLÖP 1997.
- ² A Kuny Domokos Múzeum 1999-ben rendezett időszaki kiállítást az 1766-1769 között épült uradalmi vendégfogadó, a jelenlegi Kristály Szálló történetéről.
- ³ Splényi Béla /1809-1899/ 1827-1831 közt volt a tatari piarista konviktus növendéke. SPLÉNYI 1984, 61-62.
- ⁴ A jobbágyfelszabadítást követően, az ún. községi törvények (1870:42., 1871:18. tc., 1886:22. tc.) alapján a polgári korban a volt mezővárosokból jórészt rendezett tanácsú városok jöttek létre (ezek gazdasági ereje, lakosság száma nem volt elegendő arra, hogy önálló törvényhatóságot alkossanak). Eltérően a falvaktól, községektől és nagyközségektől, a járási szervezeten kívül állottak és közvetlenül a vármegyei hatóság alá tartoztak. Belügyeikben önállóan intézkedhettek, de csak első fokú igazgatási és gazdálkodási jogkörben járhattak el. Legfőbb szervük a városi tanács volt, élén a polgármesterrel. A városi előjárásához a főjegyző, aljegyzők, tiszti ügyész, levéltárnok stb. tartoztak. (E városok az 1929:30. tc. alapján megyei város elnevezést kaptak.) A rendezett tanácsú városok szervezete 1950-ig, a tanácsrendszer létrejöttéig állott fenn.
- ⁵ A továbbiakban néhány tételen keresztül bemutatott községi bevételek és kiadások további részletes, főként belső arányaira irányuló szükséges vizsgálata mellett, kínálkozik a források alapján a mezővárosi tisztségviselők archontológiájának összeállítása is.
- ⁶ MOL TEL P. 211. IV. 34. Tóváros 1781-1819.
- ⁷ 1786/87-ben a vármegye részére az „*individialis repartitio*” a községtől 1431 Ft 36 3/8 kr volt. Ebből a község (nem a lakosok) fizetett 24 Ft 52 4/8 krajcárt.
- ⁸ 1829-ben például 3 évre engedte át az uradalom a hetivásárok helypénzét a község szükségletére: „*„As Hetü vásárokhul esendő hely pénz a' Mjéltósálgos Uraságot egyedül illetően, azt különös kegyelmébül a' város szükségének megorvoslására oda engedi.”*”
MOL TEL P. 211. X. 430-431. Contractus cum Communitate Oppidi Tóváros super Beneficiis Dominalibus a' 1^a Januarii 1829...

Források

- Magyar Országos Levéltár /MOL/, az Esterházy család tatabai levéltára /TEL/
P. 211. Birtokgazdálkodással kapcsolatos iratok. 1711-1927. X. Szerződések. 1750-1835.
P. 211. Birtokgazdálkodással kapcsolatos iratok. IV. Községi számadások. 34. Tóváros 1764-1780., 1781-1819.

Irodalom

FÜLÖP 1994

Fülöp É. M.: A pápa-ugod-devecseri Eszterházy-uradalom megszervezése és gazdálkodása a XVIII. század folyamán. In: Tanulmányok Pápa város történetéből. (A kezdetektől 1970-ig). /Főszerk.: Kubinyi A./ Pápa 1994, 225-284.

FÜLÖP 1997

Fülöp É.: „Mi lettél Komárom, mi történt tevéled...” Újabb adatok az 1763. évi komáromi földrengésről. = LIMES /Főszerk.: Virág J./ Tatabánya 1997, 4. 93-107.

SPLÉNYI 1984

Splényi Béla emlékiratai I-II. Nemzet és emlékezet. Bp. 1984.

Data concerning the history of administration of Tóváros oppidum

Éva Fülöp

Throughout the history of Tóváros, the one-time market-town of the Tata-Gesztes estate, the organizing power was provided by the township's location and the resulting commercial potentials (transit traffic due to major trunk roads, the vicinity of the Danube, fairs). Domestic commodity production and sale increased from the 1740s on, which created a favourable position for the development of the settlement. The documents of the Tata-Gesztes Eszterházy estate (preserved in the family archive groups in the National Archives of Hungary provide excellent and hitherto unutilized source-material for the survey of the life of the market-town and of the operation of the individual and corporative bodies of the oppidum. The publication of data (the relationship with the comitat and the estate; incomes and expenses of the township; the constitution and proportions of other expenses etc.) is intended to contribute to the description of the operation of the administration in Tata at the end of the 18th century. We hope that it will trigger further study in this field.

Angaben zur Verwaltungsgeschichte der oppidum Tóváros

Éva Fülöp

Die günstige Lage und die aus dieser hervorgehende Handelsmöglichkeiten (die Nähe bedeutener Landstrassen und so der Durchgangsverkehr, die Nähe der Donau als Wasserweg sowie die Märkte) bildeten die stadtoorganisatorische Kraft in der Geschichte Tóstadt, des einstigen Marktfleckens der Herrschaft von Tata-Gesztes. Die wachsende heimische Warenproduktion und Verkauf ab den 1740-er Jahren erschufen günstige Umstände zur Entwicklung der Siedlung. Im Ungarischen Staatsarchiv befindliche Dokumente der Tata-Geszteser Eszterházy-Herrschaft bieten hervorragendes und bisher kaum ausgewertetes Quellenmaterial zur Erforschung des Innenlebens dieses Marktfleckens sowie der Tätigkeiten verschiedener individuellen Organe und Behörden. Wir möchten mit unserer Angabenlieferung (Beziehungen mit dem Komitat und der Herrschaft, ständige Einnahmen und Ausgaben und die Zusammensetzung und Prozentsatz sonstiger städtischen Kosten, Deputate usw.) zur Vorstellung der Verwaltungstätigkeit des Marktfleckens Tóstadt am Ende des 18. Jahrhunderts beitragen.

I. tábla: Sigillum Oppidi Tóváros, 1832. MOL TEL P. 211. X. 455.

Hagyatéki leltárak Tatáról, a 19. század elejéről

Kemecsi Lajos

(Szabadtéri Néprajzi Múzeum, Szentendre)

A mindennapi élet adatainak kutatásához a hagyatéki leltárak őrizték meg a legpontosabb feljegyzéseket számunkra. Előadásomban ennek a forráscsoportnak az értékeire, Tata–Tóváros történetének kutatásában alkalmazhatóságára szeretném felhívni a figyelmet. Mindenképpen hangsúlyoznom kell, hogy eredményeim nem mindenütt véglegesek, gyakran részlegesek. A kiválasztott korszak a mezővárosok történetének meghatározó időszaka. Egybeesik a helyi gazdaság dinamikus fejlődésével, a céhalapítási hullámmal. Ennek a várostörténeti szempontból izgalmas korszaknak a kutatása természetesen nem előzmény nélküli Rohrbacher Miklós, Viszolajszky István, Mohl Adolf, Köröendi Géza, Fatuska János, G. Miklós Márta, Fülöp Éva azok a szerzők, akiknek publikációi, tudományos tevékenysége ítéltető a legfontosabbnak.

Az inventáriumok és vagyoni összeírások olyan részletes jegyzékek, amelyek egy-egy személy háztartás ingóságait és ingatlanait, pénzügyi aktíváit és passzívait egyaránt tételesen számba veszik. Az elmúlt években újra megélénkülő hazai kutatás több évtizeddel korábbi vizsgálatok eredményeire építhetett a hagyatéki leltárak terén. A társadalomtudományok elméleti fejlődése mellett a számítógépes kutatás lehetőségeinek bővülése is támogatta ezt a változást. Német példa alapján több országban, így Magyarországon is megindult a számítógépes adatbázisok kialakítása. 1974-es előzmények után az 1980-as években gyorsult fel a Néprajzi Múzeum inventárium-gyűjteményének kialakítása.¹

A hagyatéki leltárakat felhasználó néprajzkutatók a nemzetközi tapasztalatokat hasznosítva túlléptek azon a kezdeti állapoton, mikor azt vizsgálták csupán, hogy pontosan hány tárgya lehetett valakinek a 18. században, és a hangsúlyt a különbségek révén feltárható társadalmi-kulturális összefüggésekre helyezték.

Az inventáriumok gyűjtésének felélénkülése után a nagytömegű forráscsoport adottságai miatt előtérbe kerültek az intenzív lokális vizsgálatok. Kiemelkedik a mezővárosi irat-együttesek közül a Festetics család keszthelyi uradalmának feldolgozottsága.² Benda Gyula kutatásai módszertana iránymutatást nyújtottak a tovább elemzések végzőinek is, így készültek el Kocsis Gyula ceglédi feldolgozásai.³ A lokális monografikus feldolgozások sorozatán⁴ kívül sorra készültek az egy-egy társadalmi réteg tárgyi ellátottságát elemző munkák.⁵ A korszerű társadalomtudományi kutatások irányába tartozik a társadalom rétegződésének a női inventáriumok alapján történő vizsgálata.⁶

A parasztságra vonatkozó hagyatéki leltárak tömeges megjelenése – a városlakókkal ellentétben –, csak az 1850-es évek második felétől mutatható ki. Az osztrák polgári törvények magyarországi bevezetése után (1852) vált kötelezővé a hagyatéki leltárak készítése. Számuk azonban növekedésével fordítottan arányos a bennük található információk mennyisége, a tömeges készítés hatására a leltárak érzékelhetően homogenizálódtak.⁷

Az elmúlt évtizedben az inventárium-kutatás irányai részben módosultak. A mezővárosi tárgyi kultúra kutatása mellett a városi polgárság viszonyait is feltárni igyekvő kutatás indult az ELTE BTK Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszékén. A hagyatéki leltárak értékeire felfigyelt az elmúlt években egyre inkább felélénkülő mikrotörténeti irányzat is. Több ilyen jellegű vizsgálat egyetlen hagyatéki iratanyagának feldolgozására épül. Az így született tanulmányok megkísérlik rekonstruálni egy-egy személy környezetét, mindennapjainak világát.⁸

Az inventáriumok kutatása szoros kapcsolatban áll a múzeumi gyűjteményeket felrőrő kutatásokkal, segítségükkel a raktárakban őrzött néma tárgyak vizsgálata eredményesebbé válhat.⁹ Mindazonáltal a legrészletesebb levéltári forrásokon alapuló vizsgálat sem lehet alkalmas a jelenkutatáshoz hasonló pontossággal a valóság visszaadására, azonban a hagyatéki leltárakat használó kutatók számára is rendkívül értékesek és iránymutatóak a Fél Edit, Hofer Tamás vagy Juhász Antal és más kutatók által végzett és publikált jelenkutatások.¹⁰ A leltárak segítségével a múzeumokban felhalmozott reprezentatív műtárgygyűjtemények alapján kidolgozott stílusvizsgálatok pontosabb képet mutathatnak.¹¹

A hagyatéki leltárakat felhasználó kutatók minden esetben utalnak a leltárak megbízhatóságának kérdésére.¹² A hagyatéki és vagyonleltárak soha nem teljessék. A hiányzó tárgyak vagy tárgycsoportok nagy mennyiségű leltáron végzett kvantitatív elemzéssel kimutathatóak és megfelelő módszerek alkalmazásával az így jelentkező bizonytalanságok kiküszöbölhetőek. A régebbi, 18. századi leltárakból szegényesebb tárgyi ellátottság állapítható meg, azonban a korszak elején készült leltárakra országosan jellemző, hogy az összeírás sokkal esetlegesebb volt a későbbi időszakhoz viszonyítva. Az egyes esetekben hiányosnak tűnő leltárak között akadnak olyanok, amelyek egy-egy özvegy, idős, szegény ember furcsa összetételű és különösen kevés darabból álló tárgyi környezetét rögzítették.

A kiválasztott korszakra vonatkozó leltárak segítségével kimutatható, hogy a háztartásokban megtalálható tárgyak száma között óriási különbségek vannak.¹³ Szerepel olyan leltár is a Néprajzi Múzeum inventárium-gyűjteményében, amelyben több mint félezer tárgy van felsorolva, míg 20-30 tárgy is alkothatott teljes hagyatékot.

Természetesen ilyen sajátos leltárak találhatók a tatai és tóvárosi inventáriumok között is. Két példával érzékeltethető az ilyen extrém összetételű – és méretű – leltárak sokszínűsége. Alig néhány ruhadarab maradt fenn a Tatán váratlanul, betegségben, 1822-ben elhunyt fiatal cseléd lány, Batzkó Erzsébet ládájában, amit szállásadójának költségei miatt bocsátottak licitációra. A távolabbi faluból származó, rokonok és ismerősök nélkül a városba került cseléd hagyatékából nem következtethetünk a korszályába tartozó lányok általános viseletére sem.¹⁴ Szintén sajátos leltár készült, az uradalomhoz tartozó, a két mezővároshoz szorosan kapcsolódó Váraljáról, adósságai elől 1839-ben elszökött könyvkötő helyben maradt szerszámairól, ruhadarabjairól.¹⁵ A leltárakban szereplő iparosok között írásos adatokban országos szinten is ritkán fennmaradt mesterség eszközkészletéről, illetve az azt folytatók életkörülményeiről, a megmaradt irat alapján csak szegényes és hiányos kép alakítható ki. A rövid, hiányos leltárak a kvantitatív vizsgálat céljainak kevésbé felelnek meg, ezzel szemben további levéltári források segítségével rendkívül értékesek lehetnek a kvalitatív elemzések számára.

Nagyobb problémát jelenthetnek a kutatóknak azok a források, amelyek nem reprezentálják jól a vizsgált közösség kor-, vagyoni-, etnikai-, vagy társadalmi összetételét. A tatai hagyatéki leltárak ebből a szempontból is alkalmasak a sokoldalú elemzésre.

Tata – pontosabban három területi egység (Tata, Tóváros és Váralja), a több évszázados szoros kapcsolat ellenére csak 1938-ban egyesültek véglegesen. Ennek ellenére a néprajzi és történeti kutatás is – bár esetenként jelezve a különállást – Tata néven, egységként hivatkozik a településre. A város lakosságának etnikai, felekezeti, foglalkozásbéli megoszlása rükröződik a fennmaradt hagyatéki iratokban. A tata-tóvárosi hagyatéki leltárak vizsgálatát elősegíti az, hogy jellemzőik elegendő tesznek a statisztikai homogenitás követelményeinek.

Tata a török korban végvár volt, s 1727-től az uradalmat megvásárló Eszterházy család lakóhelye, uradalmi központ. Bácskai Vera soktényezős klasszifikációs kísérlete másodrendű kereskedelmi központként jellemzi Tata-Tóvárost. Tata uradalmi központ jellege mellett elsősorban fejlett kézműiparának köszönhetette térségi centrum szerepét. A város egy kiterjedtebb tájpiacközpontja volt. Népségét tekintve kisváros a település, az 1763-64-ből származó összeírás szerint Tatán, Váralján és Tóvároson összesen 3986-an laktak. Igaz, hogy a spontán és szervezett betelepítésnek és a népszaporulat növekedésének köszönhetően a mezővárosok lakossága a II. József uralkodása idején (1784-87) zajlott népszámlálás adatai szerint közel megkétszereződött (7324 fő). Elemzésünk szempontjából lényeges, hogy a mezővárosok társadalma egyértelműen elválik a környező falvakétól, azokénál sokszínűbb.

A tatai hagyatéki leltárakat feldolgozó kutatás még nem jutott el a számítógépes adatbázisra épülő széleskörű kvantitatív vizsgálatok szintjére. A szükséges adatkezelő program segítségével elindult az adatbázis kialakítása, amelyben várhatóan több tízezer tárgy szerepel az összeírások alapján. Az adatbázis kialakítása után a leltárakban szereplő teljes tárgyi világ összetett szempontok szerinti elemzése válik lehetségessé. Az elemzés alapját a Néprajzi Múzeum Inventárium Gyűjteményében található, három településrészről származó összesen 156 darab, 1768 és 1846 között keletkezett leltár alkotja. Az iratanyag összes terjedelme 1002 oldal, ezzel a mennyiséggel az országban is kiemelkedő helyen áll. Az inventárium-gyűjtemény eredeti lelőhelye: MOL Eszterházy családi levéltár P. 210. Birtokigazgatási iratok, úriszéki jegyzőkönyvek, községi iratok.

A hagyatéki leltárakban a meghatározó jelentőségű kézműves polgárok aránya többé-kevésbé megfelel a más források alapján rekonstruálható társadalmi-foglalkozási képnek. A vizsgált leltárak 40%-a kézműiparral foglalkozó tatai és tóvárosi lakosoké volt. A tatai és tóvárosi iparosság szakmai összetétele hasonló a kisebb városokban tapasztaltakéhoz. Tatán is a textil-, élelmiszer-, bőr- és fazekasiparok dominálnak a vizsgált korszakban. Az inventáriumokban 19 különböző céhes mesterség képviselői szerepelnek. Különösen jelentős a vizsgált időszakban a csapók súlya és szerepe a települések életében.

A tatai csapók – illetve a hagyatéki leltárak egy részében posztósokként szereplő iparosok – aránya kiugróan magas a kézművesek összességét tekintve. Az iparág jelentőségét gróf Eszterházy József is felismerte, amit az 1750-es földesúri alapítású posztómanufaktúra is bizonyít. Az 1749-ben alapított céh megerősödését a települések vízrajzi adottságai is elősegítették. A tatai csapómesterek által szőtt termékek között a

pokróc és a szűrposztó volt a legjellemzőbb. A tatai iparosok a 18-19. század fordulóján 13.000 vég posztót állítottak elő, amely 52.000 szűr elkészítéséhez volt elegendő. A mesterek száma ekkor megközelítette a 200-at. A mesterek hozzátartozóit, illetve az iparban alkalmazott legényeket is számba véve, a 19. század első éveiben közel 1000 embernek adott kenyeret ez az iparág. A hagyatéki leltárak között szereplő kézművesek közel egyharmada ezt a mesterséget folytatta. A kézművesek megnevezése nem következetes a hagyatéki iratokban, mert egy részüket csapónak, másokat posztósnak nevezik. A leltárakban összeírt munkaeszközök alapján azonban egyértelmű, hogy azonos mesterséget folytató kézművesekről van szó.

Sajátos az, hogy az 1722-ben alakult fazekascéh tagjai közül egynek sem maradt fenn a hagyatéki leltára. A szép számmal megőrződött tatai kézműves inventárium között a korszakban már az egyik legerősebb céhre nem találunk utalást, bár igaz, hogy a helyi jellegzetes népi kerámiát előállító kézművesek tevékenységének csúcspontja kívül esik a vizsgált korszak határán. A 19. század utolsó harmadában a Dunántúl második legnagyobb fazekas centrumaként ismeretes Tata. Ez a hiány is jelzi, hogy pusztán az esetlegesen előkerült hagyatéki leltárak alapján nem alkothatunk teljesen hiteles képet még a vizsgált perióduson belül sem.

A tatai iparosok mobilitásának vizsgálatához illetve etnikai megoszlásuk feltéréséhez a hagyatéki leltárak mellett több más levéltári forrás nyújt segítséget. Pusztán az inventáriumok alapján a 18. században végbement költözési hullám jelentősége éppen csak érzékelhető. A magyar iparosok között nagyobb stabilitást tapasztalunk, mivel többségük alacsonyabb képzettséget igénylő szakmában dolgozott és gazdálkodásuk sem korlátozódik kizárólagosan az iparos tevékenységre.

A tatai iparosok hagyatéki leltárainak vizsgálata alapján megállapítható, hogy a mesteremberek is végeztek ekés földművelést. Összevetve a korábban publikált leltárakat clemző hazai kutatási eredményekkel, megállapítható, hogy a tatai kézművesek ekés földművelésének aránya számottevő, ha nem is olyan súlyú, mint Halason, de meghaladta a ceglédiek mértékét.¹⁶ A különböző mesterséget gyakorló iparosok gazdasági és társadalmi helyzetének elemzése mellett az ország távoli területein élő, azonos ipart űzők inventáriumai is szolgálnak esetenként tanulságokkal.¹⁷

Az inventáriumok tanulsága szerint a helyi születésű lakosok, tősgyökeres iparosok házat, esetenként földet is örökölték szüleiktől. Gyakori, hogy több darabban lévő földjeik egy részét örökölték, a többit vásárolták. A ház nagyságát és berendezését a kézműves mester anyagi helyzete alapvetően meghatározta. A lakóház alaprajzi tagolódása hasonló a parasztházakéhoz. A legtöbb esetben négyhelyiséges házat írtak össze: előlő ház, konyha, hátulso ház, kamra. Egészen alacsony értékű házzal rendelkezett pl. Ribár János házatlan zsellér, akinek ingatlana összesen csak 73 Ft-ot ért az összeírók szerint. Az iparosok között jelentős számban találhatók olyanok, akiknek összeírásaiban szegényes, kisszámú tárgyi világ szerepel. Ezek közös jellemzője, hogy vagyonuk legértékesebb részét a mesterségekhez szükséges szerszámok, esetleg nyersanyagok jelentették. Az esetenként hiányzó, ritkábban szükséges szerszámokat az iparosok alkalmanként kölcsön is kérhették egymástól.¹⁸ A mesterségükből befolyó bevételt bér munkával, esetleg önálló gazdálkodással egészítették ki, mint ezt a

hagyatékukban fennmaradt számos gazdálkodási eszköz is alátámasztja. A szőlőművelés tárgyi emlékei a saját tulajdonú szőlővel rendelkezők esetében komoly hordó állományt és kiegészítő eszközöket is jelenthettek, míg a másoknál bér munkát végzők esetében csupán kapa, ásó vagy metszőkés utal mellékjövödelmük eredetére.

Az iparosok zöme hagyatéki leltárai tanúsága szerint a paraszti lakáskultúrájú, vagyonosabb polgárok közé tartozott. A 19. századi inventáriumokban esetükben már viszonylag értékesebb bútorok (pl. ruhásszekrény) is megtalálhatóak. Öltözködésüket a németes divat szabályozta. A leggazdagabb iparosok vékony rétege a kereskedők polgári kultúrájához állt közelebb. Az ő háztartásaikban a leltárak szerint reprezentatívabb bútorok (pl. kárpitozott bútorok) illetve polgári kiegészítő tárgyak is megtalálhatók, így például a korszakban terjedő divatos kávézás eszközkészlete. Az 1816-ból származó egyik leltár Fleischbauer Lorenz tóvárosi kávéfőzőmester hagyatékát rögzítve igazolja az ízlésváltozás helyi jellegét.

Gyakori tárgy a tatai hagyatéki leltárakban a szenteltvíztartó és a kereszt. Szintén a vallási életre utalnak az imádságos könyveken, bibliákon kívül, a feljegyzésekben gyakorta szereplő szentmisékre elkülönített összegek. Ilyen Supka Márton inventáriumában is olvasható, aki 800 Ft-ot hagyott a kapucinusokra és 500 Ft-ot a piaristákra.

Szintén gyakorta szereplő tárgytípus az inventáriumokban az asztali vagy a falóra. A 19. század első felében az óra még igen értékes tárgynak számított. Matusik János tóvárosi csapó 1815-ös leltárában „*aréz óra*”, ezüst zsebóra is szerepel.

A hagyatéki leltárak segítségével a tatai polgárok műveltségi szintjéről is információkat nyerhetünk. A leltárakban szereplő könyvek között a leggyakoribbak a vallásos kiadványok. Ezek mellett kisebb számban a kalendárium és az ún. ponyva-irodalom is szerepel. A hagyatékokban feltüntetett könyveket összehasonlítva, a kereskedők és az iparosok is olvasták a fenti munkákat. Ritkán szerepel a helyi inventáriumokban a kalamáris és az iratok egyébként is gyenge írástudásról tesznek tanúbizonyságot.

A mezővárosi polgárok hagyatékaiban rendre felbukkannak különböző fegyverek. Rendszerint különböző rozsdás puskák, puskaportartók kerülnek feljegyzésre. A férfiak mellett Matusik János feleségének a leltárában is található fegyver. A harcias asszony tulajdonában *egy hosszú puská és egy piset* is volt.

A mezővárosokban az 1740-es évektől egyre több kereskedő telepedett le. Közülük a zsidók száma 1784-ben elérte a 64-et. A tatai és tóvárosi zsidóságot a leltárak között képviselő kereskedők hagyatékában – a leltárak szerint – csak kevés munkaeszközt találhatunk, ellenben a bútorok száma és a konyhai-háztartási eszközök kiemelkedően magas aránya tanúskodik „városias” életmódjukról. Egyes eltérő stílusú jellegzetes díszítőtárgy, mint pl. a lámpás, élesen megkülönböztethetővé teszi a zsidók hagyatékait. Az üzlettel és esetenként jelentős árukészlettel rendelkező kereskedők mellett szerepel a leltárak között házaló zsidó árus, Kaufmann Farkas 1839-es összeírása is. Természetesen az ebben felsorolt tárgyak alapján nem lehetséges teljes képet nyerni a korabeli kereskedők helyzetéről, de értékes kiegészítést nyújt a pontosabb rekonstrukcióhoz. Az elsősorban zsidó kereskedők mellett fennmaradt egy „*bukott görög kalmár*” (Steviadis Theodor) hagyatéki leltára is 1823-ból.

A tatai hagyatéki becsük között szerepelnek egy-egy kereskedő teljes árukészletét felsoroló leltárak is. Ezek alapján kutathatóvá válik, hogy a vizsgált korszakban milyen

tárgyakat szerzett be a népesség vásárlás útján. Az már a későbbi kutatások feladata, hogy megállapítsa, hogyan hatott az egyes manufaktúrális termékek megjelenése az ízlésvilágra, a nép művészetére?

Az ismeretes inventáriumok alapján a leggazdagabb egykori tatái polgár Szerenka Ádám volt, aki árvaszéki elnökként került peres eljárás alá 1843-ban. Az árverési jegyzőkönyv 497 tételt tartalmaz, 6280 Ft értékben. Emlékezzünk az említett Batzko Erzsébet nevű cseléd lány szegényes hagyatékára, vagy Ribár János házatlan zsellér idézett inventáriumára! Szerenka Ádám terjedelmes iratanyagából idézek egy részt, amely alapján hű képet kaphatunk a mezővárosi polgár kiterjedt mezőgazdasági tevékenységére: „...*ugy nevezett csigás kertek közt 200 négyszögöl löheréje, a tő melletti földön 3 kereszt rozs, a szőlősi dűlőben búza és rozs, a baji dűlőben tavaszi búza 3 kereszt és kukorica, a cséke tő aljai kertek között 992 négyszögöl vagyon a kertben 14 almafa, 20 körtvélyfa, 85 szilvafa, 20 ágy káposzta palánta, 67 alma és körtvély oltvány, 20 ágy őszi káposzta, 7 ágy zeller, 15 ágy sárgarépa, 3 oltott sárga barackfa, 16 ágy uborka, a kertben található Kö épület palinka főző Kazány kúddal együtt.*”

Minden, hosszabb időszakban készült hagyatéki leltárakat felhasználó elemzés eredményeinek figyelembe vételénél ügyelni kell a leltárak készítésének időszakában lejárt változásokra az anyagi kultúra terén. A tatái leltárak kutatásának folyamán gyorsan megállapítható volt, hogy egyes tárgytípusok kiszorultak, míg mások éppen ellenkezőleg terjedtek az 1770-1850 közötti évtizedekben. Az *almárium*, a modernebb *hátaspad* fokozatosan kiszorította a korábbi bútorok egyes típusait a használatból. A kihúzható asztal 1830-ban már megjelenik a tatái leltárban. Ezek a modernizációs kulturális folyamatok több, hagyatéki leltárakat elemző vizsgálatban összecsengő eredménnyel kimutathatóak. Ezen folyamatok kutatásában fontos, hogy a leltárakban a tárgyak felsorolását a ház helyiségeinek jelölésével végzik-e. A tatái leltárak között több ilyen alapos munka is található, a kutató szerencséjére. Ezáltal nem kell pusztán a tételek sorrendjéből fakadó következtetésekre hagyatkoznunk, hogy egyes tárgyak éppen hol kerültek leltárba.

A tatái mezővárosi lakosság vagyoni megoszlásának vizsgálatához a források többségét jelentő összeírásokban szereplő földnagyság és állatszám adatok nyújtanak segítséget. A mezővárosi társadalomban a vagyonosság hiteles mutatói az esetek többségében a mezőgazdasági értékek. Ettől csak az egyedül iparukból élő kézművesek, illetve a jellegzetes jogállásúak térnek el (nemesek, zsidók).¹⁹ Fontos, hogy a korszak jellemző pénzügyi viszonyait figyelembe véve értelmezzük a leltárak ilyen jellegű adatait. Ebben segítségünkre van a megyei árszabás ismerete, 1813-ból. A devalvációk hatására utal a Supka Ferenc 1811-es leltárában olvasható feljegyzés is: „...*a böcsü o Bankban esett meg, valutara reducalltatott.*”

A tatái háztartások eszközellátottsága a hagyatéki leltárak alapján tehát különböző volt. Általánosan megállapítható azonban, hogy a felszereltség színvonala, hasonlóan az ismert mezővárosi háztartások eszközkészletéhez, magasabb, mint a falusi paraszti háztartásoké. Ezt részben magyarázza, hogy a földműves parasztgazdaságok „pénzkitermelő” képessége alacsonyabb volt, ezért a gazdálkodáshoz szükséges, iparosok által készített eszközöket nagyon megbecsülték. A konyha felszerelésében a 19. század elején párhuzamosan találhatóak fa tányérok és tálak, illetve hagyományos fazekas ter-

mékek, keménycserép és fajansz egyaránt. A gazdagabb háztartásokban porcelánokat is összeírtak. A főzőedények között cin és réz tányérok, nyársak és serpenyők is szerepelnek. Az átlagos tatai konyhában kb. 30 tányér és 12 fazék szerepelt.

A korszak mezővárosi népi építészetéhez is kitűnő források a hagyatéki leltárak. A tatai inventáriumok alapján, elsősorban a különböző használatú épületek értéke rekonstruálható. Tanulságos adatok találhatóak az épületanyagokról és az épületszerkezeti részletekről, méretekről is. A kézművesekénél kisebb méretű és értéktelenebb lakóház alapján zsellér gazdaság rekonstruálható. Ezen esetekben a ló, sertés és juh tartására alkalmas, igen szerény épületek pontosan körülhatárolják az ilyen társadalmi helyzetűek gazdálkodását. A jó minőségű faanyag a vizsgált korszakban általánosan elterjedt a mezővárosi építészetben, a nyersanyag beszerzésében és megmunkálásában a helyi iparosok mellett a kiterjedt árucserének is szerepe volt.

A fennmaradt inventáriumok között található néhány sajátos jellegű, kivételes leltár is. Ezek általában a településen működő uradalomhoz köthetőek. Az uradalmi tisztségviselők és a speciális foglalkozást folytatók között találhatunk: vadászinast, orvost, könyvkötőt is. Az uradalomhoz közvetlenül köthető hagyatéki leltárak között is kivételes értékű Schweiger Antal képfaragó inventárium a 1802-ből.²⁰ A Néprajzi Múzeum egész inventárium-gyűjteményében egyedülként szerepel a régies elnevezéssel képfaragó – azaz szobrász – foglalkozású tatai művész. Leltárának értékét nem csupán ez magyarázza. A 9 oldal terjedelmű, Tővároson keletkezett összeírás segítségével képet kapunk egy korabeli mezővárosi, uradalmi szolgálatban álló művész életkörülményeiről, vagyoni helyzetéről. A 74 évesen elhunyt mester 1754 és 1768 között a holicsei, majd 1768-tól a tatai fajanszüzemben dolgozott. Figurális modelljei a magyarországi fajanszplasztika legszebb alkotásai közé tartoznak. 1770-től az Eszterházy uradalom szobrászaként Fellner Jakab építész mellett dolgozott. A mai tatai és tővárosi városkép meghatározó alkotásai fűződnek a nevéhez, szabadtéri- és épületdíszítő szobrok egyaránt. Ezáltal a tatai hagyatéki leltárakban szereplő egykori mezővárosi polgárok, iparosok közül a legélőbb és napjainkig ható örökséggel Schweiger Antal rendelkezik.

A tatai kutatás kibontakozásával, a korábbi példákhoz hasonlóan (Cegléd, Keszthely, Kiskunhalas), a helytörténetírás mellett további tudományterületek is hasznosíthatják az eredményeket. A tudománytörténeti előzményekhez hasonlóan a kutatás további fázisaiban a már említett számítógépes adatbázis létrehozása mellett a forráskiadás előkészítése is célja a tatai inventáriumanyag feldolgozásának. A keszthelyi, ceglédi példák tapasztalatai alapján messzemenően indokolt az Eszterházy-uradalomhoz tartozó települések inventáriumanyagának könnyebben kutathatóvá tétele. Előadásomban arra törekedtem, hogy a tatai leltárak példáján érzékeltessem a hagyatéki leltárak kutatásának sokoldalú hasznosítási lehetőségét a néprajztudomány mellett, a gazdaságtörténet, az agrártörténet, a társadalomtörténet, művészettörténet, az anyagi kultúra vizsgálata és a művelődéstörténet terén is.

Jegyzet

¹ ÁRVA – GRANASZTÓI 2000, 698.

² BENDA 1988, 1995.

³ KOCSIS 1988, 1997.

⁴ BENCsik 1993.; JUHÁSZ 1989.; ZÓLYOMI 1996.; SZENTI 1989.

⁵ SZÜCS 1995a.; 1996.

⁶ SZÜCS 1995b.

⁷ BENDA 1989, 241., 248-249.; 1992, 384.

⁸ BENDA 1984.; SZÜCS 1998.

⁹ Vö. HOFFMANN 1988, 15-16.; ÁRVA – GRANASZTÓI 2000, 705.; GRÁFIK 1992a.; 1992b.

¹⁰ FÉL 1941.; FÉL-HOFER 1964.; JUHÁSZ 1989.

¹¹ GRÁFIK 1992a.

¹² BENDA 1989.; 1992.; GRANASZTÓI 1998.

¹³ GRANASZTÓI 1998, 27.

¹⁴ Néprajzi Múzeum inventárium gyűjtemény 3953.

¹⁵ Néprajzi Múzeum inventárium gyűjtemény 4070.

¹⁶ GRANASZTÓI 1998, 35.; KOCSIS 1988, 1997.

¹⁷ SZÜCS 1998, 630.; KEMECSI 1999.

¹⁸ SZILÁGYI 1995, 192-193.

¹⁹ GRANASZTÓI 1998, 48.

²⁰ Néprajzi Múzeum Inventárium Gyűjtemény 1358. sz.

Irodalom

ÁRVA – GRANASZTÓI 2000

Árva Judit – Granasztói Péter: Inventáriumgyűjtemény. In: A Néprajzi Múzeum Gyűjteményei Bp. 2000, 697-713.

ASKERCZ 1976

D. Askercz Éva: Polgári otthonok a 17-18. századi Sopronban. Arrabona 18. (1976) 89-143.

BENCSIK 1993

Bencsik János: Tokaj társadalma a tárgyak tükrében (1774-1849). Sátoraljaújhely 1993.

BENDA 1984

Benda Gyula: Egy Zala megyei köznemesi gazdaság és család a XVIII. század közepén (Parraghy László hagyatéka). Agrártörténeti Szemle XXVI. (1984) 1-84.

BENDA 1988

Benda Gyula: A keszthelyi uradalom 1850 előtti hagyatéki és vagyoni összeírásai I. Keszthely 1988, 1711-1820.

BENDA 1989

Benda Gyula: Inventárium és paraszti gazdaság a XVIII-XIX. században. Zalai Gyűjtemény 28. (1989) 241-249.

BENDA 1992

Benda Gyula: Az anyagi kultúra történeti vizsgálata: inventárium, kvantifikáció, osztályozás. In: Közelítések. Néprajzi, történeti, antropológiai tanulmányok Hofer Tamás 60. születésnapjára. Bp. 1992, 383-387.

BENDA 1995

Benda Gyula: A keszthelyi uradalom 1850 előtti hagyatéki és vagyoni összeírásai II. Keszthely. Bp. 1995, 1821-1849.

BÖDEKER 1994

Bödeker, Hans-Erich: Marchands et habitat: Le Nord-Ouest d'Allemagne vers 1800. Revue d'Histoire Moderne et Contemporaine 41/4. (1994) 571-600.

FÉL 1941

Fél Edit: Kocs 1936-ban. Bp. 1941.

FÉL – HOFER 1961

Fél Edit – Hofer Tamás: Az átányi gazdálkodás ágai. Néprajzi Közlemények 6/2. 1961.

FÉL – HOFER 1964

Fél Edit – Hofer Tamás: A monografikus tárgygyűjtés. Az átányi példa. Néprajzi Értesítő 46. (1964) 5-89.

FÉL – HOFER 1974

Fél Edit – Hofer Tamás: Geräte der Átányer Bauern. Kopenhagen – Bp. 1974.

FÉL – HOFER 1997

Fél Edit – Hofer Tamás: Arányok és mértékek a paraszti gazdálkodásban. Bp. 1997.

GRÁFIK 1992a

Gráfik Imre: A paraszti társadalom rétegződésének tárgyi – esztétikai vonatkozásai. In: Jel és hagyomány. Etnoszemiotikai tanulmányok. Debrecen 1992, 195-211.

GRÁFIK 1992b

Gráfik Imre: Tárgyi kultúra levéltári források tükrében. In: Jel és hagyomány. Etnoszemiotikai tanulmányok. Debrecen 1992, 213-224.

GRANASZTÓI 1998

Granasztói Péter: Eltűnt mindennapok nyomában. Mezővárosi társadalom a tárgyak tükrében (Kiskunhalas 1760-1850) Tabula 1/1-2. (1998) 25-59.

GRIBAUDI – BLUM 1990

Gribaudo, Maurizio – Blum, Alain: Des catégories aux liens individuels: l'analyse statistique de l'espace sociale. Annales ESC 45/6. (1990) 1365-1402.

HOFER 1983

Hofer Tamás: A „tárgyak elméleté”-hez. Felszerelések és tárgycgyüttesek néprajzi elemzése. Népi Kultúra – Népi Társadalom. Bp. 1983.

HOFFMANN 1988

Hoffmann Tamás: Előszó. In: A keszthelyi uradalom 1850 előtti hagyatéki és vagyoni összeírásai I. Keszthely. XIII-XIX. Bp. 1988, 1711-1820.

JUHÁSZ 1985

Juhász Antal: Az életmód és tárgyi ellátottság. In: Szeged története 2. 1686-1849. Szeged 1985, 439-483.

JUHÁSZ 1989

Juhász Antal: Szegedi parasztok hagyatéki leltárai 1784-1824. In: Égető Melinda – Filep Antal (szerk.): Történeti-néprajzi források a XVIII-XIX. századból. Documentatio ethnographica 13. (1989) 139-174.

KEMECSI 1997

Kemecsi Lajos: Járműkészítő iparosok Észak – Dunántúlon. In: Tanulmányok a kézműipar történetéből. Veszprém 1997, 79-96.

KOCSIS 1997

Kocsis Aranka: A vajkai szék nemesei. Pozsony 1997.

KOCSIS 1984

Kocsis Gyula: Tata története 1727-től a polgári forradalomig. In: Tata története II. Tata 1984.

KOCSIS 1988

Kocsis Gyula: Hagyatéki leltárak. Cegléd 1850-1900. Ceglédi Füzetek 24. Cegléd 1998.

KOCSIS 1997

Kocsis Gyula: Hagyatéki iratok Cegléd 1755-1820. Ceglédi Füzetek 33. Cegléd 1997.

MOHRMANN 1984

Mohrmann, Ruth-E.: A városi népi kultúra kvantitatív elemzésének lehetőségei és határai. Ethnographia 95/3. (1984) 429-443.

MOHRMANN 1988

Mohrmann, Ruth-E.: Alltagswelt im Land Braunschweig 1-2. Münster 1988.

REVEL 1996

Revel, Jacques: Mikroszintű vizsgálat és társadalmi jelenségek konstruálása. *Aetas* 2/4. (1996) 217-238.

ROTH 1980

Roth, Klaus: Historische Volkskunde und Quantifizierung. *Zeitschrift für Volkskunde* 76. (1980) 37-57.

SZABÓ 1993

Szabó Sarolta: Céhek Szabolcs vármegyében. Nyíregyháza 1993.

SZABÓ 1997

Szabó Sarolta: A paraszti háztartások eszközellátottsága a XIX. század közepén Szatmár megyében. *Ethnographia* 108/1-2. (1997) 305-313.

SZENTI 1989

Szenti Tibor: A vásárhelyi lakóház eszközkészletének változásai. *Építészet az Alföldön II.* Nagykőrös 1989, 99-131.

SZILÁGYI 1987

Szilágyi Miklós: 19. századi adatok a gyomai és mezőberényi népi építészetéről. *Ház és Ember* 4. (1987) 43-54.

SZILÁGYI 1995

Szilágyi Miklós: Társadalom és műveltség Gyomán. In: *Mezővárosi társadalom – paraszti műveltség.* Debrecen 1995, 164-260.

SZÜCS 1995a

Szücs Judit: Csongrád iparosainak szerepe a 19. századi mezőváros iparosainak társadalmában. IV. Nemzetközi Kézművesipar-történeti Szimpózium Veszprém, 1994. Bp. – Veszprém 1995, 216-226.

SZÜCS 1995b

Szücs Judit: Női inventáriumok és a társadalom rétegződése (Csongrád XIX. század közepe). *Oppidum Csongrád.* Csongrád 1995, 56-61.

SZÜCS 1996

Szücs Judit: A vizekhez kötődő munkák, iparok képviselői Csongrádon a XIX. században. Elhangzott a VEAB rendezte X. Településtörténeti konferencián 1993-ban Győrben. *Megjelenés alatt.* 1996, 1-9.

SZÜCS 1998

Szücs Judit: Egy csongrádi tímár hagyatéki leltára. *Ethnographia* 109/2. (1998) 629-657.

WIEGELMANN 1973

Wiegmann: Kultureller Wandel im 19. Jahrhundert. *Verhandlungen des 18. Deutschen Volkskunde-Kongresses in Trier vom 13. bis 18. September 1971.* Göttingen 1973.

WIEGELMANN 1978

Wiegmann: Kulturelle Stadt-Land-Beziehungen in der Neuzeit. Münster 1978.

ZÓLYOMI 1996

Zólyomi: A Nógrád megyei parasztság lakástextíliái (1760-1960). *Néprajzi Értesítő* 78. (1996) 103-139.

Inventories of Estate from Tata, at the Beginning of the 19th Century

Lajos Kemecsi

In my lecture I have examined some inventories of estate from Tata and Tóváros. The accomplishment of research's development could be exploited in the local history and at the further areas of science, likewise the previous example of researches (e.g. Cegléd, Keszthely, Kiskunhalas).

Similarly to the examples of the history of science, the purpose of the processing of this inventories from Tata producing a database and afterwards getting up the publishing of the sources.

Experiences of the examples from Keszthely, Cegléd show that is justified to make easier the research of the inventories from the settlements belonging to the Eszterházy- estate.

The inventories from Tata can be represented excellent the social, financial, ethnic combination and the life-table, of the collectivity under survey. In this respect the inventories from Tata are suitable to comprehensive analysis, too. We could make inquiries about the cultural level of the citizens in Tata by means of inventories. On the evidence of the documents were different the appliances in the households in Tata.

But it is a common experience that the level of equipments better than the peasant's households, likewise households of the well-known market-town.

I made an effort in my lecture to illustrate by example of the inventories in Tata the comprehensive possibility for the research of inventories not only in the ethnography, but in the examination of the history of economics, the history of agronomics, social history, art history, cultural history and material culture.

Nachlassinventare aus Tata von dem Anfang des 19. Jahrhunderts

Lajos Kemecci

In meiner Abhandlung beschäftigte ich mich mit den Tataer Nachlassinventaren. Mit der Erweiterung der Tataer Forschung, ähnlich wie bei anderen Beispielen (Cegléd, Keszthely, Kiskunhalas), kann man unsere Ergebnisse neben der Lokalgeschichtschreibung bei anderen Wissenschaftsgebieten auch benutzen. Die einfachere Nützung zu ermöglichen ist es nötig eine Datenbank ins Leben zu rufen. Aufgrund der Beispiele von Keszthely, Cegléd ist es wichtig die Inventarien der Eszterházy Herrschaft. auch Digital aufzunehmen. Die Tataer Nachlassinventare ermöglichen uns die soziale, ethnische Untersuchung der Gemeinde und bekommen Informationen über die Ausrüstung der Haushalte, die etwas besser als die von Bauern war. Ich wollte in meiner Abhandlung vorführen, dass die Nachlassinventare neben der Volkskunde auch zur Wirtschaftsgeschichte, Landwirtschaftsgeschichte, Kunstgeschichte und zur materiellen Kultur wichtige Angaben bringen können.

Schwaiger Antal szobrász szoborművei a tatai Esterházy-uradalom területén

P. Tóth Enikő
(Tatabányai Múzeum)

A 18. századi magyarországi fajanszplasztika és szobrászat területén alkotó Schwaiger Antal 1768-ban érkezett Tatára Holicsról, ahol a Lotharingiai Károly által 1743-ban alapított fajanszmanufaktúra számára készített szobrászati munkákat. Két társával, Pram Andrással és Deutscher Pállal együtt 1768. január 22-én folyamodott az uradalmi intézőhöz, illetve Esterházy Ferenc grófhoz, hogy a tatai – Esterházy József, Pfeiffer Sebestyén nevéhez fűződő – 1758-as gyáralapító törekvések után¹ fogadják fel őket „szoboresindó”-ként.² E három mesterember irányításával 1768-tól kezdődött a tatai fajanszgyártás.

Schwaiger Antal életéről keveset tudunk, születési helyét nem ismerjük, születési éve – 1728 – is csupán a tatai halotti anyakönyvből derül ki: „1802. 13. jun. sepultus est Antonius Schweiger Sculptor, annor 74.”³

A Thieme-Becker lexikon több hasonló vezetéknévű mestert, művészt sorol fel, akik talán rokonságban álltak vele; ötvös, drágakőcsiszoló, ólomöntő, pecsétnyomó-készítő, szobrász, festő névvel találkozunk, akik Bajorországból származtak, Augsburgból és Münchenből vándoroltak Graz, Amberg, Reichenenthal vidékére.⁴ Révhegyi Elemér Schweiger Ferenc szobrászt említi, aki a bécsi porcelángyár modellkészítője volt, s véleménye szerint Schwaiger Antal közelebbi rokonságához tartozott.⁵

A szobrász az 1750-es években érkezhetett Holicsra; Le Duc, későbbi adminisztrációs igazgató elszámolási jegyzékében említi, hogy 1756-ban 34 szobrot mintázott a gyár számára.⁶

1768-tól, tatai életéről is kevés életrajzi adatot ismerünk, a feljegyzések inkább mesterségbeli tevékenységéről szólnak. Ezért is fontos a megőrzött, halála után íródott hagyatéki leltár,⁷ melyen keresztül némi bepillantást nyerhetünk személyes életébe.

Schwaiger Antal a fajanszgyárban végzett tevékenysége mellett idővel nagyobb, kőből, illetve fából készítendő szobrok, szoborcsoportok alkotására is kapott megbízásokat az uradalom részéről. Műveiből látható, hogy egy olyan művész alkotásai, aki a kisplasztika és az ún. nagyszobrászat területén egyaránt otthonosan mozgott. Jó érzékkel alkalmazta a fajanszműveken és a nagyobb szobrokon ugyanazokat a témákat, motívumokat és elrendezésbeli elképzeléseket; a 18. század második felében és a 19. század első két évében készült művei a mai napig meghatározói a tatai városképnek, ugyanilyen jelentősek az egyházi épületekben elhelyezett alkotásai is.

A TATAI VOLT PIARISTA RENDHÁZ KÁPOLNÁJA – A FŐOLTÁR SZOBORDÍSZE
(1769-1770 KÖZÖTT, I-III. TÁBLA)

A volt piarista rendház mai, zárt téglány alakú udvart körbefogó, egyemeletes tömbje több szakaszban épült. Első építési periódusa 1748-1749 között zajlott Fellner irányításával,⁸ a kamalduli szerzetesek számára kívántak épületet emelni. A kamalduliak

Majkra költöztek, a piaristák pedig 1765-ben letelepedtek Tatán. 1765. január 1-én Mária Terézia jóváhagyta Esterházy Ferencnek a piaristák akkori rendfőnökével, Tapolcsányi Gergellyel kötött alapítványi szerződését, melyben a gróf a rend számára biztosította a halastó melletti azon telket, melyet korábban Esterházy József országbíró a kamalduli szerzeteseknek adományozott, egy kertet a Katona utcában, továbbá építkezési célokra 35.000 forintot.⁹

A rendház új építési szakaszának alapkövét 1765. július 1-én tették le,¹⁰ Fellner Jakab vezette az átalakítási munkálatokat.¹¹ Az 1766-67. tanévben a tatái társház élére Valero Jakab, építészetben járatos új házfőnök került, akinek idején új lendületet vett az építkezés folyamata,¹² az új épület alapját 1767. március 9-én tették le.¹³ Fellner Jakab tervei alapján zajlott az építkezés 1765-75 között,¹⁴ s Tomeján Sándor építész-rektornak köszönhető, hogy a Fellner halála után létesült részek (1796-99, 1803-04) harmonikusan illeszkedtek a korábbi, Fellner által épített épülethez.

Az U alakú épület főhomlokzata keleti irányba, a tó felé néz, nyugati irányba, az utca felé eredetileg nyitott volt, ezt a nyitott oldalt 1929-30-ban építették be Hüttl Dezső tervei szerint; ezen az utóbbi épült homlokzaton a keleti homlokzathoz képest négy tengellyel több található.

Az udvart övező folyosóból egy traktusban nyíló helyiségek sora adja az épület alaprajzát. Bejáratként ma az északi oldal egyik mellékkapuja szolgál, az eredeti főbejárat a keleti oldalon található, Esterházy-címeres kapu volt. A folyosók kosárférfes csahsüveg-boltoniezőkkel fedettek. Az épület külső homlokzatát visszafogott egyszerűség jellemzi, nyeregterő fedí, melyet egyetlen huszártorony díszít. Az emeleten a síkból alig kiemelkedő lizénák és tükörmélyítések felületeiben, a földszinten síma és sávozott felületekben helyezkednek el az egyszerű keretelésű ablakok. Mértéktartó a kapuk kiképzése is, kiemelkedik közülük a kápolnába nyíló, északi középű kapu.¹⁵

Az első, ideiglenes kápolnát egy magtárból korábban lakószobává alakított helyiségben hozták létre, 1765. november 10-én szentelték fel Szent Miklós tiszteletére, miután a védőszent és a Szent Szűz Sterun Ferenc győri festő által készített képét itt elhelyezték.¹⁶

A mai kápolna, mely az épület északnyugati sarkában magasságával a földszintet és az emeletet is elfoglalja, a 19. század folyamán átépült. Eredetileg egy boltszakaszos, kettős csahsüveg-boltozattal fedett térként állt, majd az idővel szűkűvé vált teret bővítették, a nyugati fal megbontásával 14 méterrel hosszabbították meg. Ez 1840-41-ben történt, Hanauer György uradalmi építész vezetésevel.¹⁷ A főoltárt áthelyezték a nyugati falra. 1841. szeptember 9-én, a mennyezetfreskók (Guttman József munkája) és a mellékoltárok¹⁸ elkészülte után szentelték fel új formájában a kápolnát, Calazanti Szent József tiszteletére (I. tábla 1., II. tábla 2.).¹⁹ A szószéket Ellinger Károly készítette.

Ma egykori díszétől megfosztva áll a kápolna, eredeti berendezéséből mindössze a szószék és a vörösmárványból készült, címerrel díszített, sérült oltármenza található itt (I. tábla 2-3.); a főoltár többi része a kecskeméti piarista rendház kápolnájába került (II. tábla 2.).

Az egykor a főoltáron álló festmény a rendalapító Calazanti Szent Józsefet ábrázolja nemesifakkal, mint tanítványával körülvéve, akiket a felhőkön trónoló Szűzanya oltalmába ajánl; kerete íves, kagylós díszítésű, fehér és arany festésű. Vincenzo Milione

festette a képet Rómában 1770-ben,²⁰ mely minden valószínűség szerint csak 1841-ben került ide, a kápolna megnagyobbítása, s újbóli felszentelése idején.

Az oltár fából faragott szobordíszé Schwaiger Antal személyével hozható összefüggésbe (II. tábla 1.).²¹

A ma is a kápolnában álló oltármenzán, melyet feltehetőleg Mes (Mész) György tatai márványfaragó készített és Valero Jakab 1769-es leltárában kezd szerepelni,²² középen architektonikus felépítésű, dús rokokó díszű tabernákulum állt, mely függőlegesen három szakaszra tagolódik. Talapzati részén három-három kannelurázott, korinthuszi fejezettel záródó oszlop emelkedik, az előrcugró középső rész kosárirves záródású fülkéjében díszes rokokó talapzaton feszület kapott helyet finoman megmunkált, arannyal festett Krisztus-alakkal (III. tábla 2.), mely fölé a fülke felső ívét kitöltő kagylómotívum borul. Ezt az egységet vízszintesen egy sokszorosan megtört párkányzóna zárja. Az oromzati dísz két oldalról egy-egy rokokós elemmel határolva, volutákkal, s azon ülő, gyertyatartót magasba emelő puttókkal körbevéve zárja a kompozíciót, tetején díszes kereszttel. Az oromzat középső mezőjében sugáryalábok előtt egy kisebb Krisztus-kereszt áll. A tabernákulum két oldalsó része előtt három-három gazdagon díszített, volutás talapzaton álló, fatörzsre felfutó növényi indákat formázó gyertyatartó helyezkedik el, melyek magassága kifelé haladva csökken. A menza két szélén szintén gazdag kialakítású, növényi motívumokkal díszített talapzaton egy-egy angyalalak látható félig térdelő helyzetben; a középső rész felé fordulnak, a bal oldali a feszület felé emeli karját, a jobb oldali két kezét keresztbe teszi mellén (III. tábla 1-3.). Tulajdonképpen az alsó szint elrendezése – középen feszület, mellette egy-egy angyal – ismétlődik egy szinttel feljebb kisebb méreteken: középen feszület, mellette egy-egy puttó. Jobbról és balról a menza két oldalán a földön is állt egy-egy nagyméretű gyertyatartó. Az oltár fehér és arany festése jelenik meg a főoltárkép keretén.

Egy 1761-es, Schwaiger Antal által készített oltárterv hozható összefüggésbe a piarista kápolna oltárával.²³ Ez a színezett vázlat a Szlovák Nemzeti Archívumban található; felírata alapján Anton Schwaiger szobrásznak fizettek honoráriumot, báró Toussain legmagasabb, saját kezűleg jelzett egyetértésével, aki megteremtette a lehetőséget a mű megvalósításához (III. tábla 4.). Ez a dokumentum a holicsei várkápolna 1752 és 1762 között zajló felújítása idejéből származik. A vázlaton egy oltármenzán két angyal között elhelyezkedő tabernákulum látható, a rajzon megjelenő oltár – bár egyszerűbb, architektonikusabb jellegű – mind felépítésében, mind az angyalalakok megfogalmazása tekintetében egyértelműen rokon a tatai volt piarista kápolna ma Kecskeméten található oltárával.²⁴

E vázlaton keresztül megbizonyosodhatunk arról, hogy Schwaiger Antal már Holicson is kapott szobrászati feladatot a fajanszgyár számára végzett munkája mellett, ugyanúgy, mint később Tátán. Valamint ez a hitelesen tőle származó oltárterv megerősíti azt a feltételezést, hogy az egykori tatai piarista kápolna oltárának szobordíszé az ő kezéből került ki.

Ezenkívül a piarista kápolna oltára szemmel látható kapcsolatban áll a tatai Szent Kereszt plébániatemplom oltárának bizonyítottan Schwaiger Antal által készített szobordíszével is. A plébániatemplom oltárának egy variánsát látjuk, jóval kisebb, díszesebb, könnyedebb kivitelben.²⁵

NEPOMUKI SZENT JÁNOS-SZOBORCSOPORT (1770, IV-V. TÁBLA)

A mai Váralja utcában a régi bécsi országutat keresztezi az Öreg-tó zsilipén és a vár-árkon át lebocsátott vízből táplálkozó patak, mely fölött Fellner Jakab által épített híd vezet át. Ezen a hídon emelkedik a Nepomuki Szent János-szoborcsoport.

A vár körül vezetett útvonal kanyarulatában, a Kecske-bástya alatt található híd lapos kosárvívű, egyetlen téglaboltozatú nyílása van (V. tábla 2.). Tardosi vörös mészkőből épültek ellenfalai, négy sarkához magas, alapozott párhuzamos szárnyfalak csatlakoznak. A befolyási oldalon korlátot, a kifolyási oldalon falazott mellvédet találunk, ez utóbbi mellett helyezkedik el a szobormű (V. tábla 1.).²⁶ A híd eredeti formája ma már kevésbé érvényesül a gyalogjárda és a zsiliprendszer miatt.

Schwaiger Antal és Fellner Jakab közös műve a szoborcsoport, talapzatának kronosztikonja szerint 1770-ből: *Deo et Ioanni NepomUCeno pII CLientes posUerUnt*.

Az 1945-ben összetört szobormű darabjai egy ideig a tatnai Kuny Domokos Múzeumban voltak, 1976-ban kezdődött helyreállítás után visszaállítására 1980-ban került sor (IV. tábla 3.).

A szent és az angyal szobra a híd közepén, a várral szemben, a kifolyási oldalon áll egy volutás pilléren, mely mögött a kosárvíves támfal emelkedik. A támfalat kétoldalon egy-egy finoman tagolt, volutás oszlopon elhelyezett kőváza díszíti. Az út felől korabeli, hárommezős, kovácsoltvasból készült rács zárja el az együttest. Korabeli a talapzaton helyet kapott, díszes, kovácsoltvas lámpás- vagy mécsestartó-kar is, későbbi a védőtető, az oldalsó lámpások a 20. században készültek.

A szoborcsoportot két alak alkotja; Nepomuki Szent János alakja bal oldalon helyezkedik el, kontraposztos beállításban, gazdagon redőzött ruhában áll, bal kezét szívére helyezi, jobb kezében birétumát tartja. Feje körül fémből készült a csillagokkal díszített glória. A szent könnyed mozdulatú, finoman megmunkált alakja mellett, jobb oldalon feszületet tartó angyal áll, felsőtestével a szent felé fordulva, felé emeli a keresztet. Mozdulataik iránya, tekintetük összekapcsolódása szelíd, intim összehatást eredményez, mely hatás mára megbomlott, mert az angyal alakja nem eredeti helyzetben látható, hanem elmozdítva, a szenttől kifelé fordulva.

KÁLVÁRIA-SZOBORCSOPORT (1770 KÖRÜL, VI-VII. TÁBLA)

Tátán a 14. században épült a gazdag kőbányájáról Márványhegynek nevezett magaslaton a Keresztelő Szent János (Szent Iván) tiszteletére szentelt templom. Szent Iván-hegynek is nevezték ezt a dombot, s az addig Felső-falunak nevezett, város melletti terület így lett Szentivánhegy község, melyet a Krapff család birtoklása idején Tatához csatoltak. A régi, csúcsíves templom méretei ismertek, mert alapfalai megmaradtak, körülötte helyezkedett el a temető, s a papszerűnek nevezett telek.²⁷ E középkori templom plébániatemplom volt, az egykori okiratok a templom lelkészeit plébánosnak nevezik.²⁸

1540-től, mikor a sík fekvésű várat magasabb fekvésű elővédckkel erősítették meg, a Szent János-templom is ilyen elővéddé vált, magas, lőrésekkel ellátott falak, palánkok vették körül, a sarkokon bástyaszerű építményekkel. Romjai a 16-17. századi metszetek nagy részén „Marmorberg” megjelöléssel láthatók.²⁹

A török idők után, 1612-ben az Alföldről új betelepülők érkeztek, akik „újhitűek” voltak, s használatba vették a piacon álló Balázs-templomot. 1646-ban gróf Csáky László katolikus főúr kezére került a város, s hamarosan a szentivánhegyi templomban, mint plébániatemplomban újra tartottak istentiszteletet. 1670-ben a katolikusok visszakapták a piactéri Balázs-templomot, így egy plébániahivatal alá két templom került, ettől kezdve a hegyen kevesebb misét tartottak, a templom szerepe megváltozott, inkább körmenetek, búcsúk idején került középpontba.³⁰

Mikor 1727-ben gróf Esterházy József lett Tata ura, rendbe tette a már roskadozó Szent János-templom szentélyét, majd mikor 1751-ben letették az új plébániatemplom alapkövét, határoztak a két ősi templom lebontásáról is.³¹ A szentivánhegyen a szentély helyén kápolnát emeltek, mellé egy alépitményen álló, Kálvária-jelenetet ábrázoló szoborcsoport került 1770 körül; ettől kezdve nevezték a magaslatot Kálvária-dombnak, Kálvária-hegynek, az újonnan épült kápolnát pedig Kálvária-kápolnának (VI. tábla 1-2.). Ebben az időben még remete is lakott itt.³²

1754-ben épült az új kápolna, Fellner Jakab – az újabb kutatások szerint esetleg Anton Pilgram építész³³ – a szentély csonka falait kiegészítette,³⁴ kupolával fedte, melyre sátoroztatott került. Az oldalfalakon sávszegélyes mezőkben egy-egy kőkeresztes, vasrácsos, lapos kosárv záródású ablak helyezkedik el. A főhomlokzat alsó részén egyszerű, egyenes szemöldökű barokk kaput fog közre két pilaszter, melyek ferdén emelkednek ki a falsíkból, a két pilasztert íves párkány köti össze, ennek íve és a kapu szemöldöke közötti mezőben kagylóval, szőlőlevelekkel díszített cartouche-szerű keret kapott helyet. A főhomlokzatnak ezt az alsó részét két oldalon ion pilaszterek zárják le. A koronázópárkány fölött középen keretelt szalusz ablak látható ívelt oromfelfalazású részen, ezek a falívek alul lapított volutában végződnek, melyeken egy-egy rokokó kováza áll. Efölött még egy kisebb, ívelt, volutás, középen kagylómotívumban végződő zárórész van, s az összkép meghatározó eleme a kiemelkedő, huszártorony-szerű tornyocska.³⁵

Belsejét, melynek kifestése 1755-re készült el,³⁶ Krisztus keresztelését ábrázoló, falra festett főoltárkép díszítette, a mennyezetfreskó – Bäder műve – a világ teremtését ábrázolta, a boltozat négy lehajló sarkát Keresztelő Szent János életéből vett jelenetek díszítették. A kápolna oldalfalain Mária életének egyes jeleneteit ábrázoló falképek voltak: Szűz Mária és Szent József eljegyzése, Mária látogatása Erzsébetnél, Jézus születése, a Szeplőtelen Boldogasszony és Xavéri Szent Ferenc megdicsőülése.³⁷

A kezdetet jelképező kápolna főhomlokzata a véget jelképező Kálvária-szoborcsoportra néz, melynek alépitményébe beépítették a lebontott régi templom anyagának egy részét. Ez a kör alaprajzú, vegyes kő- és téglafalazatú, tömör mellvéddel övezett terasz veszi körül és emeli ki a posztamenseken álló szoborcsoportot, Schwaiger Antal művét. „Készítőjének neve: Anin S. még három évtizeddel ezelőtt a középső részen olvasható volt. Sajnos azóta teljesen lemarta az idő, a párás levegő, csakúgy mint ahogy a másfél század óta fennálló homokkő szobrok egyébként sem igen állják már a sok vihart, esőt és havat, amiben a Szentivánhegy tetején bőségesen kijut a részük.” – írja Rédcy (Rohrbacher) Tatával foglalkozó kéziratában.³⁸

Ha távolról közelítünk e hely felé, először a domb íve, a kápolna, az alépitmény és a keresztek sziluettje tűnik szemünkbe. A domboldalon fölfelé haladva nem találunk

stációkat; nem tudni, hogy eredetileg voltak-e a kápolnában ilyen ábrázolások, viszont 1912-ben kerültek ide stációképek,³⁹ illeszkedve a világ teremtetésétől Jézus születésén, megkeresztelésén keresztül a Kálvária-jelenetig tartó folyamatba. A folyamat íve abban teljesedik ki, hogy a szobor fő nézete a Szent Keresztnek szentelt plébániatemplom épületére irányul, melynek főoltárán a kereszten függő Krisztus-test már mint a hívők áhítatának irányt adó, örökérvényű jelképe jelenik meg Isten házában. A kör alaprajzú mellvédet a kápolna és a lépcső felé szakítja meg egy-egy kis kapu, ez utóbbi vezet a templom irányába. (A templom főoltárának szobordíszé szintén Schwaiger Antal műve.)

A szoborcsoporthoz tudatos, átgondolt elrendezésével erőteljes hatással van a szemlélőre. A várost elhagyva, a dombon fölfelé haladva közelítünk a dob alakú alépitmény felé, majd a lépcsőn egy szűkebb térbe kerülve, rajta keresztül mintegy más világba lépünk, melyet a falazott mellvéddel határolt, kiemelt, zárt kör alaprajzú tér jelképez (VI. tábla 2.). Fölfelé már csak a szoborcsoporthoz s föltötte az eget látja először az ember; eddig a keresztek sziluettje dominált, a lépcső tetejére érve, a kis kapun átlépve már szembeötlő a Krisztus keresztiének tövében lévő nyugtalan, szeszélyes körvonalú szoborhármas is. A hatalmas szoborcsoporthoz középső része magas, középen íves párkánnyal zárt, kőből faragott, architektonikus posztamensen emelkedik, kétoldalt kisebb, lapos, különálló talpazatokon állnak a latrok keresztjei (VII. tábla 1-3.). A posztamenszeken amorf, kőhalmaz-szerű részeket helyezkednek el a szobrok, a középső rész kőhalmazába letört ágakat, koponyákat is faragott a szobrász. Krisztus kereszti a fölfelé ívelő posztamensrész föltött emelkedik a magasba, a kereszt tövében Mária Magdolna, Krisztus jobbán Mária, balján Ev. Szent János alakja látható.⁴⁰ A Krisztus-korpusz körvonalai nyugodtak, viszonylag zártak, szemből nézve csak ágyékkötőjének ruharedője lépi túl a kereszt körvonalát. Az egyszerű, tiszta felépítésű architektonikus talpazati résszel és Krisztus keresztiének egyszerű vonalával, a nyugodt megfogalmazású Krisztus-testtel ellentétben állnak a durva körakások, a latrok kifacsart tagjai a fatörzs-jellegű kereszteken, Mária, Mária Magdolna, János mozgalmas csoportja (VII. tábla 4.). A ruharedők hullámlásával kiemelt szenvedélyes mozdulatok és érzelmek sokaságából, a pillanatból emelkedik ki az állandóság nyugalmát sugalló középső kereszt Krisztus alakjával.

Az egész mű felépítését hármas tagolás jellemzi. A három posztamensen álló három kereszt függőlegesen osztja a szoborcsoporthoz, a középső együttest nézve ugyanez a tagolás figyelhető meg: Mária, Mária Magdolna a kereszt tövében, János – ezt erősíti a körakás és az architektonikus alépitmény hármas tagolása is. Vízszintesen ugyanez érvényesül: a posztamensz sávja, föltötte a mozgalmas megfogalmazású emberalakok – a hármas szoborcsoporthoz és a latrok – a legfelső sávban a nyugodt Krisztus test. Az egész mű térbeli elhelyezése tekintetében is az ilyen elrendezésre való törekvés figyelhető meg, a lépcső, a dob alakú építvány, valamint a szoborcsoporthoz hármasságában.⁴¹

A kompozíció elrendezésének átgondoltsága, az egyes részek egymáshoz való viszonyában is megmutatkozik; Mária és János alakja erős kontrapoztban áll, felsőtestük elfordul Krisztus keresztiétől, arcukat viszont fölfelé emelik, karjuk íve Krisztus felé, combjukra csapódó ruharedőjük pedig lefelé, középre, Mária Magdolna alakjához vezet a tekintetet. Mária Magdolna karjának mozdulata Krisztus felé ívelő vonalat ad. Krisztus kitárt karjának ívére rímél a kereszt tövében lévő csoport által alkotott

ív, mely jobbra és balra a latrok alakja felé folytatódik. Ellenkező irányú íveket ad a három kereszt tetején át húzható vonal, melyet erősít a latrok karjának vonala s a posztamensek elrendezése. Tulajdonképpen hármasságok tagolják, s fölfelé és lefelé irányuló ívek szervezik a szoborművet, melyek egyrészt biztos összképet, egyensúlyt teremtenek, másrészt egymásnak feszülésükkel hangsúlyozzák az erőteljes mozdulatú szoboralakok érzelmi túlfűtöttségét.

Ma a dombon található a 20. század elején épült ún. Söréttorony és a víztorony, melyek megbontják az egykori összképet. Ezen kívül a hegy egyik oldalát lebányászták, mely munkálatok eredményeként a kör alaprajzú alépitmény jelentős hányadát szakadékos rész övezi.

A VÉRTÉSSOMLÓI SÁRLÓS BOLDOGASSZONY-TEPLOM SZOBORDÍSZÉ – FŐOLTÁR (1770 KÖRÜL), SZENT APOLLÓNIA-OLTÁR (1773), SZÓSZÉK (1770 KÖRÜL), ROZÁLIA-OLTÁR (1772, VIII-XI. TÁBLA))

Mikor 1727-ben Esterházy József gróf megvásárolta a tatai uradalmat, Vértessomló is a birtokába került. Az itt álló kis kápolnát a gróf 1735 és 1736 között megújította. Elképzelhető, hogy Esterházy gróf a felújítási terveket az akkoriban a majki remeteség tervein dolgozó Franz Anton Pilgram építésszel készítette el.⁴² Ennek az építkezésnek az emléket hirdeti a templom bejárata fölötti, cartouche-ban elhelyezett felirat: *Capella antiqVIs rUInIs restaUrata tanDeM resUrgIt DIvAeqVe VirgInI MarIae pIIs sUsplriIs ConseCratUr a CoMIté Josepho Eszterhal hVIUS VICIniaeqVe eIVs hereDItarIo 1735.*⁴³ 1752-ben Fellner is dolgozott építésén.⁴⁴

A kápolnát és az 1734-37 között betelepített német telepeseket⁴⁵ kapucinus, valamint kamalduli atyák pasztorálták a környei plébánia 1746-os felállításáig, ezután Vértessomló – mint fiókegyház – Környéhez tartozott,⁴⁶ 1813-ban lett önálló plébánia.⁴⁷

A dombon álló templomhoz stációk sora vezet, a mostani szentély helyén állt az eredeti kápolna, melyhez később szélesebb hajót építettek.⁴⁸ Sárlos Boldogasszony tiszteletére szentelték a templomot.

A szentély kupoláját Szentháromságot és őrangyal kisgyermekkel ábrázoló freskó díszíti, a kupolatérből nyíló kisméretű apszisban vörösmárványból készült oltármenza áll, fölörte a Szűz Mária-kegykép, díszes, sugaras, aranyra festett keretben a koronás Szűzanya látható a koronás kiseddel (VIII. tábla 1-3.).⁴⁹

A falu lakossága gyarapodott, s egyre több búcsújáró fordult meg Vértessomlón, így a 19. század elején meghosszabbították a templomot; majd gróf Esterházy Miklós is bővítette és renováltatta 1851-ben és 1852-ben, ennek emlékét őrzi a szentély kupolájának felirata,⁵⁰ a kis tornyot 1851-52-ben emeltette Esterházy Miklós.⁵¹ 1875-ben kapott a templom egységes tetőszerkezetet, 1880-ban pedig Esterházy Miklós Ferenc gróf újra restauráltatta, ekkor került a szentély kupolájában lévő felirathoz még egy mondat: „*A Filio Nicolao Francisco Anno 1880 renovata*”. Az 1700-as években két remetelak állt a kápolna mellett.⁵² A kápolnán kívül, a lépcső két oldalát nyolc angyalszobor díszítette.⁵³ A templom felszereléséről Weisz János ír az 1873. évi Vizitáció alapján.⁵⁴

Aggházy Mária az itt elhelyezett oltár- és szószékszobrokat Schwaiger Antal műveként határozta meg.⁵⁵

A főoltár sugaras díszű kegyképe fölül aranyozott baldachin borul, puttók és puttófejek veszik körül, ezeket a fából faragott, festett szobrocskákat a falhoz erősítették; legfelül mindkét oldalon egy-egy puttófej helyezkedik el, lefelé haladva két-két egészalakos puttó, alul három puttófej zárja a körívet. Az oltár-tabernákulum tetején sugaras keretben Krisztus a kereszten-ábrázolást helyeztek el, két oldalán egy-egy kis puttó ülő alakja látható, gyertyatartót emelnek fölfelé. A feszület fölül szintén baldachinos dísz borul. Az oltár mellett az oldalfalon balra (Mária jobbja) Szent Anna (IX. tábla 1.), jobbra (IX. tábla 2.) Joachim⁵⁶ fából faragott szobra áll: fehérre festett, aranszegélyű ruhában, hasonló színekkel festett, falra erősített kis konzolokon. Mindkét szoboralakot négy festésréteg fedi, eredeti színezésük fényarany volt.⁵⁷ A diadalív két oldalán a magasban egy-egy fából készült, festett, nagy angyalak térdel konzolon, a bal oldali a hajó felé néz (IX. tábla 3.), a jobb oldali az oltár irányába fordítja arcát (IX. tábla 4.). Karjukat az apszis irányába emelve füstölőt tartanak. Egy 1964-ben készült előáldozói emléklapon látható a főoltár akkori állapotában; a felvétel természetesen korábban is készülhetett. Ezen a régi fényképen a kegyképet körülvevő puttók még máshogy helyezkednek el, azóta megcserélték, s más testtartásban helyezték el őket (VIII. tábla 4.).⁵⁸ Változás még, hogy a festményt körbefogó sugáryalábok régen hosszabbak voltak. Az apszis bejáratí ívének két oldalán egy-egy, votív tárgyakat egybefoglaló, díszes keret függ a falon. Egy 1836-ban a főoltárról és a centrális térről készült Dorneck-metszet Szent Anna és Joachim szobrát az oltáron ábrázolja (IX. tábla 5.).⁵⁹

A templomhajóban a szentélytől balra félköríves térben Szent Apollónia oltára áll (X. tábla), melyet Hartvikh Apollónia bárónő emeltetett 1773-ban.⁶⁰ A szentet ábrázoló festmény⁶¹ fölött a Hartvikh család címere látható, a bárónő nevének kezdőbetűi és az évszám. A festmény két oldalán egy-egy férfi szent alakja áll, aranyra festett, fából készült szobrok; a bal oldali jobbában pálmaágat tart, kissé az Apollónia-oltár, egyben a szentély felé fordul (X. tábla 2, 4.), a jobb oldali, papi szentet megjelenítő szobor a szentély irányába néz, a baljában tartott kereszter is ebbe az irányba emeli (X. tábla 3, 5.). Ez a két szobor egy-egy kis konzolon áll, ugyanúgy, mint a templom többi, falra erősített szobra. Az oltár felső részén, a címert közrefogva, az oromzati dísz alatti párkány szélein egy-egy aranyozott puttószobor helyezkedik el.

A vértessomlói plébániahivatalban található, „*Liber Memorabilium Paroeciae Zsömlensis*” feliratú könyvben olvashatjuk, hogy ennek az oltárnak a szobordíszét a tatái Antonius Schwaiger készítette, aki 1772. február 22-én e munkájáért 50 forintot kapott, melyet Ehrenberg József plébános fizetett ki.⁶²

A környei plébánia „*Conscriptio fidelium parochianorum Környe 1763*” feliratú könyve a somlói és gesztesi hívek jegyzékét tartalmazza, ezen kívül a somlói kegytemplom 1770-es évekből való számadásait. Az 1773-75 közötti évek rovatai között megjelennek a mellékoltár készítésére vonatkozó adatok is (kifizetések).⁶³

A szentélybejárat jobb oldalán áll a négy evangélista szobrával ékesített, aranyozott szószék (XI. tábla 2-7.), tetején Jó pásztor-ábrázolás látható (XI. tábla 7.). A szoboralakok eredeti színezése matt és fényarany, a bárányt ezüstözték, utóbb barnára festették. A szószék építményének színezése megegyezik a Szent Apollónia-mellékoltár felépít-

ményének színezésével.⁶⁴ A szószerk hangvetőjét három, szintén fából faragott puttófej díszíti, a két szélső metálozott, eredetileg matt és fényarany, a középső színesre festett. Egy 1950-es években készült fényképen puttófejek nincsenek a szószerken, helyettük két váza látható díszként a szószerkronán; a felhődísz dúsabb volt, töredékei most a templom padlásán vannak. E fénykép alapján látható, hogy a közepén elhelyezett evangélista-szobrokat megcserélték.⁶⁵

A szószerket 1764-ben emelték, majd egy korábbi megújítást követően 1782-ben újra renoválták, festője és aranyozója a tatái Ioannes Antonius Pfeiffer volt.⁶⁶ Vagy a korábbi, vagy az 1782-ben befejeződött felújításhoz kapcsolódott egy 1780-as szobrászati munka az „új kathedrá”-hoz, melyért a szobrász 71 forintot kapott.⁶⁷

A templomhajó bal oldalán található egy kisebb mellékolár, szintén fából készült szobrokkal (XI. tábla 1.). Középen Szent Rozália fekvő alakja látható aranyozott keretű, felül levéldíszes fülkében. Jobb kezével fejét támasztja, bal kezében keresztet tart, testén a kereszt hosszabb szára alatt koponya látható. A szobor jelenlegi festése a harmadik réteg.⁶⁸ Rozália mellett balra Szent Sebestyén, jobbra Szent Rókus alakja áll egy-egy konzolon.⁶⁹ Az oltárt nem foglalja egybe oltárépitmény, a három szobrot a falra rögzítették egymás mellett, úgy, mint a templom több más szobrát. Egy 1950-ben készült fényképen látható, hogy Rozália szoborfülkéje fölött a falon egy oltárkép függött.⁷⁰

A vértessomlói (zsömlei) plébániahivatalban lévő könyvben feljegyezték, hogy a szobrokat Schwaiger Antal tatái szobrász készítette 1772-ben: „*Figurae S. Sebastiani, S. Rochi et S. Rosaliae anno 1772 exculptae sunt per Antonium Schwaiger Tataensem.*”⁷¹

Biztosan Schwaiger Antal faragta tehát a Szent Apollónia-oltár és a Rozália-oltár szobrait. A szentélyben Szent Anna és Joachim szobra, valamint a centrális térhez vezető ív két oldalán elhelyezett angyalszobrok eredeti fémszínezése megegyezik az Apollónia-oltár és a szószerk-szobrok fémszínezésével. Ez a tény is megerősíti, hogy az egymáshoz hasonló megfogalmazású szobrok, köztük az Anna- és Joachim-szobor alkotója is a tóvárosi szobrász.

A főoltár körül elhelyezett puttófejek és puttóalakok a festékrétegek vizsgálata alapján nem egy időben készültek a nagy szobrokkal, már korábban is az oltárt díszíthették. A szószerken látható angyalfejek egyike a főoltárról került mostani helyére, az aranyozottak a festés vizsgálata alapján az Apollónia-oltárt díszítették eredetileg.⁷²

MARIA IMMACULATA-SZOBOR (1782-1784 KÖZÖTT XII. TÁBLA)

A mai Kossuth tér, az egykori piactér közepén található a Maria Immaculata-emlék (XII. tábla 1.). Négyzet alapú posztamensen magas, háromszög keresztmetszetű, fölfelé keskenyedő obeliszk emelkedik; ezen látható Mária alakja (XII. tábla 2.). Jobb kezét szívéhez emeli, enyhe S ívben hajló testtartással, dúsan redőzött ruhában felhőgomolyagos világögömbön áll (XII. tábla 3.). A posztamens körül vörös mészkőből készült márványcölöpökön láncok ívsora függ.

A szobor a középkori Szent Balázs-plébániatemplom szentélyének helyén áll, mely templom építését Zsigmond király uralkodásának idejére teszik.⁷³ Feltételezhetően

ugyanezen a téren állt még korábban a Szent Balázs-templom elődje, a Szent Kelemennek szentelt egyház.⁷⁴ A Szent Balázs-templom belsejének leírását Mohl Adolf az 1732. és 1742. évi győri *Kanonika Vizitációk* alapján adja meg; három oltára volt, a főoltárt Szent Balázs, egy másik oltárt a Boldogságos Szűz tiszteletére szentelték, a harmadikat későbbi készítésűnek mondja.⁷⁵

Fontos adat, hogy az egyik régi oltárt Szűz Máriának szentelték, mert ez a tény is közrejátszhatott abban, hogy mikor Esterházy gróf új templom építésére szánta el magát, s a szűkké vált régi templomot lebontatta, szentélyének helyén Maria Immaculata tiszteletére emeltetett szoborművet.

E régi szentélyről szól egy 1779. május 19-i irat, mely az Esterházy Ferenc elnöklete alatt megtartott tisztszéki ülés határozatát rögzíti a régi tatái templom elbontásával kapcsolatban, mivel az új plébániatemplom építése befejeződött (értve ez alatt, hogy már miséztek benne); határozatot rögzít arról, hogy a régi templom szentélye további rendelkezésekig épségben hagyandó, az eleje pedig réglával berakandó, valamint az öreg templomból származó bontási anyag gondosan összeírandó.⁷⁶ Egyúttal rendelkeztek a régi épületben található kegytárgyak áthelyezéséről, ezen kívül engedélyezték a bontási anyag egy részének felhasználását az új plébániatemplom építésénél.⁷⁷

1781. november 1-én Esterházy Ferenc gróf a régi plébániatemplom szentélyének elbontására kiadott rendelkezésében előírta, hogy a szentély helyén a Szűzanyának szobrot kell állítani, továbbá a teret hársfákkal kell szegélyezni.⁷⁸ A grófnak 1781. november 28-án Bécsben keltezett levelében a következőket találjuk: a régi tatái plébániatemplom még álló szentélyét el kell bontani, a fennmaradt helyet tisztítsák le, egyengessék el, a szentély helyére pedig állíttassék egy oszlop a Szeplőtelen fogantatás tiszteletére; üzeni, hogy ezzel kapcsolatban olyan gyorsan, minthelyest lehetséges, értesítsék, költségmeghatározást kér a tatái szobrásztól és az építészettől. Megerősíti korábbi rendelkezését, miszerint az „*egész teret körben, szabályosan kimérve, hársfákkal kell körbeültetni, mely munkálatokhoz a foglyokat, s más hasonlóan kötelezhetőket és a koldusként tengődő személyeket igénybe kell venni*”.⁷⁹ Révhelyi Elemér a tatái grófi levéltárban egy 1784. szeptember 29-én „*Pro Memoria*” megjelöléssel írott, néhány arra vonatkozó sort talált, hogy Esterházy Ferenc gróf háromszög alapú oszlopon álló Immaculata-szobrot emeltetett, mely a régi templom szentélyének helyén áll.⁸⁰

Közvetlenül az ünnepélyes felszentelés előtt, 1784. október 20-án szerződött az uradalom Andreas Schlesingerrel, a tatái főtéren oszlopon álló Szűz Mária-szobron végzendő munkára: „*az oszlopot, mely az alakkal együtt kőből készült, s hat öl magas, kétszer át kell itatni olajjal, s háromszor át kell festeni*”.⁸¹ „*A régi tatái templom helyén felállított Szeplőtelen fogantatás szobrát, mely Esterházy Ferenc költségén emeltetett*”, ünnepélyes keretek között 1784. október 29-én felszentelték.⁸²

Grossmann József részére 1784. május 29-én, június 20-án, október 30-án és november 13-án történt kifizetés a „*téren lévő Statuához végzett munkájáért*”;⁸³ mely minden bizonnyal a posztamenssel illetve az oszloppal kapcsolatos. 1784. október 16-án Éder ácsmester kapott 9.90 forintot a szobornál végzett munkájáért.⁸⁴

Vagy a felszentelés utáni kisebb munkálatra, vagy javításra következtethetünk egy 1785. május 27-i, Andres Schlesinger aranyozó nevére szóló kifizetésből;⁸⁵ ugyanez év május 28-án szintén neki fizettek a téren álló „*Frauen Bild*”-nél a hold aranyozásáért.⁸⁶

Májusban Winter kőfaragó mester kapott 45.12 ¼ forintot az itt végzett munkájáért.⁸⁷ Június 4-én két kőműves-mesternek fizettek 5.40 forintot, szintén „a téren lévő szobron végzett kőművesmunkáért”,⁸⁸ április 28-án a győri Joseph Liebl fegyverkovácsnak utaltak ki pénzt aranyozásért,⁸⁹ július 7-én pedig ugyancsak a mester „a téren lévő Istenanya-szoborra” föltette a csillagokat és a lilimokat.⁹⁰

Révhelyi Elemér látta az Immaculata-szobor két tervét, az egyiket 1781-ből, a másikat 1782-ből, valamint a hozzájuk tartozó, 1782. január 9-i keltezésű költségvetést, mindezek említés szintjén megjelennek jegyzeteiben.⁹¹

A forrásokból nem derül ki egyértelműen, hogy a szoborművet Schwaiger Antal faragta volna, jelzés sem található az alkotáson, ennek ellenére az irodalom neki tulajdonítja.⁹² Az ő szerzősége mellett szól az a korábban említett levél, melyben a gróf előzetes költségmeghatározást kér az emlékműre vonatkozólag.⁹³ Ebben ugyanis a „*Totischer Bildhauer*” kifejezés szerepel, melyet ebben az időszakban más iratokban is kizárólag Schwaigerrel kapcsolatban használnak. Ezen kívül stílusában, anyagában, megegyezik más, bizonyíthatóan az ő nevéhez köthető művekkel.

A TATAI SZENT KERESZT-PLÉBÁNIATEMPLOM FŐOLTÁRÁNAK SZOBORDÍSZE (1785-86) ÉS EGYÉB MUNKÁK (XIII-XIV. TÁBLA)

A régi piactéren, a mai Kossuth tér délkeleti részén emelkedik a r. k. plébániatemplom. A tér közepén egykor a középkori eredetű Szent Balázs-templom állott, mely a 18. század közepére már nem tudta befogadni a hívők seregét, így Esterházy József országbíró egy tágasabb templom felépítését határozta el, de terve megvalósításában megakadályozta halála. Végrendeleletében meghagyta fiának, Esterházy József Ádámnak, hogy építsen Tatán új plébániatemplomot, melynek alapkövét a később felépült templom északi oldalának közepé táján 1751 októberében helyezték el.⁹⁴ Valószínűsíthető, hogy Anton Pilgram készített tervek a tatai plébániatemplomhoz, s Fellner Jakab az ő terveit is figyelembe véve indította el az építkezést. A vontatottan induló munkálatok az 1760-as évektől gyorsultak fel, ekkor már minden valószínűség szerint Fellner tervei alapján. 1777-ben elkészültek a tornyok, 1779-től már rendszeresen miséztek,⁹⁵ Fellner 1780-ban bekövetkezett halála után Grossmann József, majd végül Gött Antal irányította az építkezést, mely 1787-ben fejeződött be.⁹⁶

A templom az utca vonalától kissé távolabb, magaslatra épült, barokk előlépcső vezet bejárathoz. Kéttornyú homlokzata a magyarországi klasszicizáló későbarokk egyházi építészet egyszerű, tiszta felépítésű példája. A párkányvonalak egyenesek, díszítőelemként egyszerű füzérdíszek jelennek meg. A földszinti rész fölött magas, mezzanin-ablakokkal áttört, erőteljes kiülésű párkánnyal lezárt, falpillérekkel tagolt főemelet emelkedik, felette dísztelen az attikafelület. Füzérekkel és vázakkal díszített a két magasba emelkedő torony közti oromfal. Grossmann József terve alapján készült a copf jellegű főkapu.⁹⁷ A kapu felső részén füzérdísz fölött konzolos párkányon felirat jelzi a templom elkészültét: *AETERNO NUMINI FRANCISCUS COMES ESZTERHÁZY de GALÁNTIA NICOLAI FILIUS. ANNO MDGCLXXXIV*.⁹⁸ A párkányt Esterházy-címer koronázza. Az előreugró tornyok konkáv lesarkítással alakítottak, az

attikasz felett mindegyiken fejezetes falpillérek fognak közre egy-egy ablakot. Copf jellegű sisak emelkedik az órapárkány fölött. A főhomlokzat összképét erőteljesen meghatározó párkányok átfutnak az oldalfalakra, a főpárkány körbecleli az egész épülettestet. Kettős lizénák bontják mezőkre az oldalhomlokzat falfelületét, melyet boltmezőnként egy-egy ablak tör át.

Az egységes térhatású templombelső feltűnően egyszerű. A bejáratí rész fölött emelkedő orgonakarzatot a főhajó köve, mely a mellékoltárok fülkéivel bővül, kétszakaszos boltozata csehsüvegekkel fedett, az egyszakaszos, hasonló fedésű szentélyrész keskenyebb, balra a sekrestye, jobbra egy kis kápolna helyezkedik el. Kompozitfejezetes falpillérek fut körbe az egyszerű, háromrészes párkány, ugyanilyen egyszerűek, tiszta vonalúak a félkörös hevederívek.

A főoltár felépítésében is hasonló letisztultság mutatkozik meg (XIII. tábla); architektonikus felépítményét Grossmann József tervezte, kivitelezését Gött Antal fejezte be, szobrászati díszé Schwaiger Antal műve 1786-ból. A vörösmárványból faragott oltár talapzati részén kétoldalt két-két hengeres testű, korinthusi fejezettel díszített oszlop emelkedik, melyek az épület belső falain körbefutó párkány vonalának szinchihez illeszkedő, ahhoz hasonló tagolású, ívelt párkányt tartanak. Ezen helyezkedik el az oromzati dísz (XIV. tábla 4.), melynek felirata: *COPIOSA APUD FUM REDEMPTIO*. E felirat két oldalán egy-egy fából készült, fehérre festett, könnyed testtartású, kitért szárnyú angyalak ül, mindkettő mellett a széleken egy-egy füzérdíszes váza helyezkedik el. Legfölel középen egy keskeny párkányrész fölött fából faragott felhők közötti Istenszem látható, a belőle áradó fénysugarak áttörnek a felhőket. Az oltár központi része a retabló kosárvébe foglalt feszület, mely kőhalmon áll – ugyanúgy, mint a Kálváriaszobor csoport keresztje –, az egyszerű, teljes középső felületet kitöltő kereszten függ Krisztus fából faragott, fehérre festett alakja (XIV. tábla 1-3.). A kosárv föle palmaágak borulnak, középen koszorú látható.

Esterházy Ferenc gróf döntése alapján a főoltárra nem Szent Márton képét helyezték, mint ahogy azt eredetileg tervezték, valószínűleg azért, mert ekkortájt szűnt meg a várkápolna, mely a Szent Kereszt védnöksége alatt állt.⁹⁹

A főoltár kivitelezése 1785 elején még kezdeti stádiumban állhatott, erre utal egy 1785 január 31-én Tatan kelt, Bezerédy prefektus által aláírt, az évi építkezésekre vonatkozó uradalmi előjegyzés, melyben 1.500 forint költségelőirányzat mellett kijelölik a tatai plébániatemplom főoltárának kötőő, kőfaragói, szobrászi és kőműves munkáit, megjegyezve, hogy az oltár márványozásával egyelőre nem foglalkoznak.¹⁰⁰

Ugyanebben az évben később már komoly kőművesmunka folyhatott, mivel Winter kőművesnek a plébániatemplom főoltárán végzett munkájáért 264 forintot fizettek ki.¹⁰¹ 1787 nyarán pedig már befejező fázisba érkezhettek az oltárépítési munkálatok; július 12-én kőműveseket fizettek ki a tatai plébániatemplomban végzett munkájukért, a régi oltár lebontásáért,¹⁰² mely minden valószínűség szerint egy ideiglenesen felállított oltár volt, s abban az időszakban miséztek előtte, mikor erre már alkalmas volt a templomépület, bár az építkezés még nem fejeződött be.

A főoltár felépítésében és színezésében is visszafogott, nemcsen egyszerű elemekből áll, ennek köszönhető monumentális hatása. Nem beszélve arról, hogy tervezője

mennyire egységben képzelte el a templom épületét és a főoltár egészét, ugyanis a főhomlokzat tagolása köszön vissza az oltáron.¹⁰³

Schwaiger Antal művének az irodalom általában az angyalalakokat, a felhőktől övezett Istenszemet, valamint a feszületet tartja (XIV. tábla).¹⁰⁴ A Révhegyi Elemér jegyzetei által fennmaradt uradalmi számadáskönyvek a következőket említik: 1785. április 12-én Anton Schwaigernek 25 forintot fizettek ki a tatái plébániatemplom főoltárához végzett munkájáért.¹⁰⁵ Ekkortájt több, kifizetésről szóló bejegyzés mutatkozik festőnek, stukátornak a főoltáron végzett munkálataiért.¹⁰⁶ 1786. augusztus 28-án „Bildhauer Schweiger” a plébániatemplomhoz készült két angyalért kapott 40 forintot.¹⁰⁷ Ugyanebben az évben december 13-án a feszületért kapott kézhez 50 forintnyi részletet.¹⁰⁸

Egy 1787-es számlából kiderül, hogy Schwaiger mást is faragott a templom részére: „A tatái szobrásznak (Dem Totischer Bildhauer) gróf úr önagysága végzése értelmében összeszámolták, hogy mely szerződés szerinti munkák kerültek elvégzésre a tatái plébániatemplomban, úgy mint: 4 kerek korinthuszi oszlopfő 100 forint, továbbá: 6 gyertyatartó 30 forint, 3 kánontábla 7 forint”.¹⁰⁹ Tehát Schwaiger készítette a főoltár négy oszlopának korinthuszi oszlopfőjét is. Rendelkezésünkre áll még egy olyan adat is, mely szerint „A képfaragónak a tatái plébániatemplom ajtajához készült díszítésért (cirádáért)” 20 forintot fizettek ki, 1784. november 1-én.¹¹⁰ Ez minden valószínűség szerint a kapu feletti, kőből faragott füzérdíszre vonatkozik, de nem zárható ki az sem, hogy a fából készült kapuszárnyak díszítéséről van szó.¹¹¹

A TATAI ANGOLKERT – A KERTILAK ÖRÖMZATI SZOBORDÍSZE (KÉT PUTTÓ VIRÁGOSÁRRAL – 1784, KÉT VÁZA – 1785), KÉT KŐBŐL FARAGOTT GRIFF (1801), SZOBORFEJ TÖREDÉKE LUNA VAGY DIANA SZOBRÁRÓL (18. SZ. VÉGE-1801 KÖZÖTT), KÉT RÓMAI FÉRFIT ÁBRÁZOLÓ MELLISZOBOR (18. SZ. VÉGE-1802 KÖZÖTT), VALAMINT EGYÉB MUNKÁK (XV-XVI. TÁBLA, XVII. TÁBLA 1.)

Mikor 1727-ben az Esterházy család birtokába került a tatái uradalom, megkezdődött a természeti táj új formájának mesterséges kialakítása. Mikoviny Sámuel mérnök szabályozta 1747-ben a tatái medence vizeit,¹¹² a lecsapolásokkal egyidőben völgyzárógátat épített, melynek következtében kialakult a mai Öreg-tó vízfelülete. Tóvároson a Cseke-tó új formájának létrejöttét szintén egy itt épült völgyzárógát segítette elő, a tó szabályozásának ideje 1765. A vízrendezést követően Böhm Ferenc uradalmi mérnök nevéhez fűződik a környezet rendezése. Az ő tervei szerint indult meg Tóvároson egy park kialakítását célzó munkálatok, az Angliában kialakult tájkerti minták figyelembe vételével. Tata természeti és éghajlati adottságai kedveztek annak a felfogásnak, mely alapján a francia barokk kertek helyett természetes táji hatású parkot akartak létrehozni. A források, patakok, tavak, a betelepített növények¹¹³ természetes elemeiből állt össze egy romantikus kert képe, melybe harmonikusan illeszkedtek az építészeti, szobrászati művek.¹¹⁴ Az Angolkert területe eredetileg 69 hektárnyi volt.

A Tátabányai Szénbányák bányaművelésének hatására a karsztvíz-források rendszere az 1960-as évekre elapadt, így ez a fő természeti és hangulati elem eltűnt. Holott valóban a változatos vízfelületek voltak a park jellegének talán legfontosabb meghatá-

rozói, erről tanúskodik Robert Townson angol utazó 1797-es könyvének részlete, mely az 1793-ban Tatán tett látogatását idézi: „*Ez a kis hely, amely az Esterházy család tulajdonában van, megérdemli, hogy az ember néhány mérföldet tegyen azért, hogy megtekintse. A gróf kertjei csodálatosak. Legszebb díszait alkotják a nagyszámú élő vízi források, amelyek ebben az országban igen ritkák. Felhasználásuk nem kímélő módon történt, hanem tavakat és csatornákat alakítottak ki, amelyek mellett szomorúfűzek nőnek, az áttetsző vízi patakok pedig arra készítettek, hogy pihenjünk és a vizeket körülvevő hűvös és zöld pázsiton medáljunk. Szívesen töltene itt az ember kellemes perceket egy szép barátnővel. A francia-kertek inkább nagyszámú és zajos társaságokhoz illenek.*”¹¹⁵

Édes János 1839-ben így írt a parkról: „*Másnap jókor bejártuk a gyönyörű angolkertet, mely a korában a legszebbek közé tartozik: mert két, nagyterjedelmű tó mellett, kies sekvással s a jól szabályozott s mindenfelé elágazó melegforrás több mint 400 hattyúnak szállást adó vízesatornájával bír.*”¹¹⁶

Egy 1784-85 körül készült térrendezési terven láthatók a park létesítésére kiszemelt, Cseke-tó melletti utcák a telekbérlők neveivel; ezen már megjelenik az Angolkert központi épületének, a Kertilaknak alaprajza.¹¹⁷ Az épület alapkövét 1783. október 11-én tették le Esterházy Ferenc jelenlétében, felirata: „*Comite Francisco Esterhazy Domino Terrestri, Michael Bezeredy septem viro Plenipotentiario et Josepho Grossmann Architecto, 1783.*”¹¹⁸ E felirat is jelzi, hogy a Kertilak Grossmann József tervei szerint épült, akinek ez az 1785-re elkészült műve volt egyetlen fennmaradt önálló tatai munkája (XV. tábla 1.).¹¹⁹

Bár az épület alapkövét 1783. október 11-én tették le, már jóval korábban elkezdődtek a kertépítő munkálatok. Erről tanúskodik egy Révhelyi Elemér által a grófi levéltárból lemásolt, 1783. augusztus 9-én Tatán kelt, Esterházy Ferencnek a tóvárosi Angolkerttel kapcsolatos rendelkezéseit megfogalmazó levél, mely már korábban elkezdett munkálatokra utal. A következőket tartalmazza: az alapkövet már a következő hétfőn le kell tenni (mint látjuk, ezt a határidőt nem tartották), a mulatóház (*Lusthaus*, a Kertilak) még az idén kerüljön tető alá, Böhm mérnök folytassa a csatornák ásását, a kertet árokkal kell körülvenni, melyet kövekkel kell kirakni, hogy abban lehetőleg víz folyhasson, a kacsusztató tavat is el kell készíteni, a kis forrásoknál a szükséges helyeken a köveket fel kell törni, a vízesésnél a jövő évben építkezéseket kell folytatni.¹²⁰

A Kertilak egyemeletes épülete néhány helyiségből áll, melyek a központi kör alaprajzú, magasságával az emeleti szintet is elfoglaló terem kiemelten kezelt teréhez rendeződnek. A földszint alaprajzi tagolása érvényesül az emeleten is.¹²¹ Félköríves, nagy zárókövekkel hangsúlyozott nyílásokat láthatunk az alsó szinten, melyekhez képest jóval visszafogottabbak az emeleti négyszögletes nyílású mezzanin ablakok. A két szint határvonalán párkány övezi az épületet. Hátsó homlokzatának két szélén előrelépő oldalrizalitok helyezkednek el, előlük indul a középre futó, kétkarú lépcső. Az emeleti ablakok közötti kör alakú világítóablakokat a 20. században alakították ki. A főhomlokzat sisakkal fedett középrizalitja előreugrik, s a mögötte lévő központi tér alaprajzához igazodva ferde falsíkokkal kapcsolódik a szélső falfelületekhez. E rizalit feletti attikán felirat hirdette: „*Quid tibi natur potius quid rure beato.*”¹²²

Az egyszerű épület oromfalának díszé két puttó által közrefogott, Esterházy-címeres virágkosár volt (XV. tábla 1.). Schwaiger Antal 1784-ben kőből faragott szobrai

– szeptember 1-én fizettek a szobrásznak az Angolkerthez készült, virágkosár mellett fekvő két gyermeket ábrázoló munkájáért 75 forintot –¹²³ ma a Kuny Domokos Múzeum raktárában vannak, sérült állapotban. Két kőváza is díszítette az épület homlokzatát, melyeket szintén Schwaiger faragott 1785-ben.¹²⁴

Az oldalhomlokzatok enyhén előrelépő középső rizalitjain félköríves falfülkékben egy-egy klasszicizáló jellegű, gyümölcskosarat tartó nőalak állt, ma ismeretlen helyen vannak, csak fotódokumentáció emlékeztet rájuk.¹²⁵

A Kertilakot szemmel láthatóan úgy tervezték, hogy harmonikusan illeszkedjen a környezetbe; a táj és épület közti kellemes kapcsolatot nem csupán a kialakítás és a szobordíszek jellege teremti meg, hanem a főhomlokzathoz csatlakozó terasz, s az innen a szabadba vezető konkáv-konvex lépcső is.¹²⁶ Ehhez járulnak még a földszinti nagyméretű ajtó- és ablaknyílások, melyeken keresztül a fény szabadon áradt a termekbe, leginkább a díszterembe, melynek teljes falfelületét elkészültekor festéssel díszítették. Révhegyi Elemér 1930-as években készült felvételein látható a falképek két, illuzionisztikus tájképet ábrázoló részlete.¹²⁷ Az itt álló már az épületben úgy érezhette, hogy a valódi tájtól elválasztó falathatárok feloldódtak, s a kertben egy teraszon áll dús növényzet, vízimadarak között, kilátással egy távoli kastélyra és egy franciakertrő közepén álló nyaralókastélyra, mely mása annak az épületnek, amelyben tartózkodik.¹²⁸ A falkép Jankovszky József 1786-os műve.¹²⁹ A díszterem falát a 20. században lemeszelték, a freskó azóta nem látható.¹³⁰

Schwaiger Antal műve a kert egykori főbejáratának, a mai Sport utcából nyíló kapunak szobordíszé (XV. tábla 2.). A bejárat két oldalán, amorf kőtalapzatokon egy-egy griff-szobor, az Esterházyak címerállata fogadja a belépőt, a bal oldalin Schweiger 1801, a jobb oldalin Anton Schweiger Fc. Schweiger 1801 jelzés található; innen egy kőhíd vezet a Kertilak felé (XVI. tábla 1-2.).

Az Országos Levéltárban van az a szerződés, mely a „magasságos uraság” és Schwaiger Antal között kötöttet, e szerződésben foglaltak szerint a szobrász elvállalta két kő griff elkészítését az újonnan épült tóvárosi hídhoz, kötelezte magát, hogy a munkát tavasszal elkezdje és legkésőbb jövő év májusának végére elkészíti.¹³¹ A szerződést 1791. november 1-én keltezték; egy 1793. december 17-i kifizetésről szóló bejegyzés pedig arról tanúskodik, hogy a mű elkészült, 140 forintot fizettek ki Anton Schwaiger képfaragónak a két elkészült homokkő-griffmadárért.¹³²

Az elkészítés éve – 1793 – és a műveken lévő 1801-es jelzés alapján felvetődik a kérdés, hogy ugyanazon szobrokról van-e szó. Másik hasonló témájú szoborpárról nem tudunk. Valószínűsíthető, hogy a korábban elkészült művek csak évekkel később kerültek mostani helyükre, s egy, a felállításukat megelőző kisebb javító munka után került rájuk a jelzés – 1801. október 28-án 8 forintot fizettek „a tóvárosi szobrásznak két griffért az Angolkertben”, mely kifizetés az összeg kicsinyisége miatt csak kisebb munkára vonatkozhat.¹³³

Egy 1801. augusztus 15-én kelt, angolkerti munkálatokra vonatkozó rendelkezés elején olvashatjuk: „a k. Grófnak kegyes resolutioja, némelly az angliai kertben végben viendő változások eránt, mellyeknek következésiben az Griff Madaraknak föl állítása azonnal rendeltetvén, az építő Mesternek a munka ide kapcsolt Überschlag szerint accordában által adattatott”; az ehhez kapcsolt felsorolás tartalmazza többek között, hogy „a két nagy Griffet, ami már

elkészült, az épülethez vezető bejáratnál ferdén, két oldalon kell elhelyezni”.¹³⁴ 1801. december 5-én fizettek egy kőművesnek a két griff Angolkertben történő felállításáért.¹³⁵ 1806-ban kis javítást végeztek a szobroknál, Georg Meitz szobrász egy fület készítet a griffekhez.¹³⁶ Később, az 1810-es években Anton Schwaiger fia, Lőrinc lefestette a szobrok posztamenseit.¹³⁷

Az Angolkert meghatározó eleme volt a délszaki növénygyűjtemény elhelyezésére szolgáló üvegház is, a későbbi Pálmaház elődje, melyet 1788-ban már építettek,¹³⁸ és 1795-ben is végeztek rajta munkákat.¹³⁹

1785. június 20-i dátummal említik a Neptunus templomot.¹⁴⁰

1788-89-ben műbarlangok épültek,¹⁴¹ 1805-ben is végeztek ácsmunkát az angolkerti grottához.¹⁴² 1794-ben alakították ki a Pokol-forrás körül a nagy műbarlangot.

1789-ből már van adat a Madárházról: Schwaiger Antal szobrásznak fizettek ki egy kisebb összeget egy itt végzett munkájáért, szerződés szerint.¹⁴³ Ő készített fából egy kínai figurát szintén a Madárházhoz, mely munka elvégzéséről egy 1795. április 14-i kifizetés tanúskodik,¹⁴⁴ a mű nem maradt fenn. 1801. május 23-án is említik a Madárházat, ekkor egy kőműves reparálta.¹⁴⁵ 1801. augusztus 15-én egy melliszobrot említenek az épület melletti téren.¹⁴⁶

1795. május 10-én „*Pomona kertje már annyira ment, hogy kár lenne az építkezést félbeszakítani*”.¹⁴⁷

A török meccset szabályos nyolcszög-alaprajzú, vakolatlan, durva tufakő-homlokfelülettel, csúcsíves nyílásokkal, az attikarészen négykaréjos, mélyített díszítésekkel kialakított épülete végső formájában a 19. század közepére épült fel.

A Műromok 1801-re készültek el Charles Moreau tervei alapján.¹⁴⁸ A 18. század végén már épülhetett, mert mikor Festetics László 1796-97-ben itt járt nevelőjével, útinaplójában feljegyezte: „*kiváltképpen szépek az Uraság anglus kertjében a dűledékeket (Ruinen) és barlangokat (Grotten) képező épületek*”.¹⁴⁹ 1797-ben az „*Angliai kertben a Ruinára vezető új canalis*”-t falazták.¹⁵⁰ Az építmény romos templomot idéz, melyen átfolyik egy patak, egyik csúcsíves ablakán keresztül a közeli forrásból táplálkozó vízesés omlik alá. A Műrom falaiba a vértesszentkeresztii templom 24 oszlop-, illetve pillérfejezetét építették be, köztük hat figurális, állatábrázolású követ is.¹⁵¹ Két római sírkövet is elhelyeztek itt. 1802. május 8-án kelt: „*Ő Excellenciájának a Méltóságos Grófnak parancsolatja következtében az várban lévő régi Római emlékeztető Temető Kőnek az Angliai kertnek a Ruina mellett levő szigetjébe való által helyezettetésére és a szőlő hegyen egy Nád Gunyhonak fel állítása rendeltetett, annak ki spallérozására kívántató Tzifra Gyékényeknek fel keresésire végtire az Angliai Kertész Pestre exmittáltatott*”.¹⁵²

A vidéken sok római emlék került elő, melyeket becsben tartottak, s adott esetben – mint a Műromoknál is – beemelték a korabeli építészeti környezetbe. A régmúlt idők iránti érdeklődést bizonyítja az is, hogy Schwaiger Antalt megbízták, készítsen másolatot egy Gallán talált római szarkofágról, az elkészült munkáért 1774. december 6-án kapott fizetséget (XVI. tábla 3.).¹⁵³

Két oroszlánszobor is állt a kerthen, 1801. október 11-én Franz Huber tatari festő háromszor átmázolta őket fehér olajfestékkel,¹⁵⁴ a szobrokat Rév helyi Elemér saját feljegyzésében Schwaiger Antal munkájaként említi.¹⁵⁵

1801-ben Schwaiger Antal tóvárosi szobrász *Luna*, *Cupido* és *Diana* kőből készült szobrait festette le,¹⁵⁶ ezek a szobrok egykor a tóvárosi Angolkertben álltak.¹⁵⁷ A tatai Kuny Domokos Múzeumban őriznek egy női szoborfej-töredéket, melyet Aggházy Mária és Révhelyi Elemér a fent említett Luna- vagy Diana-szoborból eredeztet és Schwaiger Antal műveként határoz meg (XVI. tábla 3.).¹⁵⁸

Vagy a grófi rezidencia kertjében, vagy az Angolkertben helyezték el egykor¹⁵⁹ Schwaiger Antal két római férfit ábrázoló mellszobrát (XVI. tábla 4-5.).¹⁶⁰ A műveket sérült, hiányos állapotban őrzik Tatán, a Kuny Domokos Múzeumban, ahová a tatai piarista rendházból kerültek; egy 1932-es Gimnáziumi értesítőben szereplő fényképen az egyik szobor az intézet kertjében látható (XVII. tábla 1.).¹⁶¹

1807-ben már készült a „*Templum Dianae*”, 1808-ban is folyt az építkezés.¹⁶²

A parkot záró épület keleten a Fellner Jakab által 1722-ben épített uradalmi pecs-gögyár, másik végén vízimalmok állnak.

A tatai „*Horto anglicano*” területén egységet alkottak a gyakorlati célú létesítmények, az eredendően itt fellelhető természeti elemek, a más vidékekről idetelepített növények és a természetes, érdekes hatást keltetni kívánó, költészet, festészet, történelmi ismeretek alapján kialakított építészeti, szobrászati, festészeti alkotások.

Kazinczy Ferenc tatai látogatásainak emlékét az ún. Kazinczy-pad őrzi a Cseke-tó partján; 1803-ban írta a tatai Angolkertéről: „*Egy meggyőzőhetetlen passzióm az angolkertek látása. Bécsi utamból idevont. Gyönyörű hely. Az urat obsteztálom a gráciák istenségére, hogy a hazafiakat, akik Bécs felé mennek, rákényszerítse, hogy Komáromból vagy Neszmélyről ide térjenek és Magyarországnak egy ilyen szép helyét meglátni el ne mulasszák*”.¹⁶³ Kazinczy 1831. április 13-án látta újra a tóvárosi Angolkertet. „*Tatára térénk ki utunkból, hogy ismét láthassam a gróf Eszterházy kertjét, mely felől tudtam, hogy az 1803 óta, midőn először valék itt, nevezetes változtatásokat kapott. [...] Gönyörű paradicsom minden tekintetben, s szép kinézései vannak a Vérteshegy s a pinceházak felé, melyek sűrűn egymás mellett kis gazdag falut képzeltetnek. S szebb vegetációt nem gondolhatni. Egy olasz nyárfa derekát kétszeri ölelésem által nem foghattam körül. De ékességét kivált gazdag vízi pártiai adják. Széles és hosszan elnyúlt taván százanként úszkálnak a hattyúk*”.¹⁶⁴

Sok utazó megemlékezett a tatai Angolkert szépségéről, így például Hunfalvy János 1886-ban: „*Tata fő ékessége az urasági nagy kert; ebben több hő forrás, s néhány tócsa van; a források vize langyos, 22-25 °C*”.¹⁶⁵

A Kultúr István által szerkesztett „*Hazai Tudósítások*”-ban 1807-ből ez áll: „*Nem kevéssé magasztalja Városunknak hírét még azon természet gyönyörűségével bővelkedő Angol Kert, amelyet csak 15 esztendőök előtt, Ő Excellenciája, Galantai Gróf Eszterházy Ferenc, ezen Mező Városnak kegyelmes Ura bő költséggel fel ékesített, s amelyben azonkívül, hogy minden felül az együgyű, de azonban a kellemetes természet édesgeti a néző szemeit, azon források, amelyek két helyett felfakadnak, legnagyobb bámulásra gerjesztik a nézőket, midőn a Víz, mint egy akós hordó, oly vastagon három lányi magasságra, nagy zuhogással szökdőccsel, ahonnan mesterséges utakon, az egész kertnek külömbféle részein, sokféle csavarodásokkal folyik*”.¹⁶⁶

A magyarországi területek részletes leírásával foglalkozó munkák szinte mindegyike említi az Angolkertet.¹⁶⁷

1806-ban József nádor is meglátogatta a parkot, 1808. szeptember 27-én pedig Esterházy Ferenc gróf itt fogadta a királyt.¹⁶⁸

Gyakran rendeztek Tatán mulatságokat, kertünnepélyeket, ilyen alkalmakkor színházi előadások zajlottak, baletteket adtak elő, egy-egy grófi látogatás vagy vendégek fogadása idején alkalmi építmények készültek, műsorok szerveződtek s az ezekre irányuló munkálatokban részt vettek a helyi mesteremberek is. Révhelyi Elemér által a grófi levéltárból kiejegyzett számadásokból, összegzésekből ismerhetünk meg néhány ilyen jellegű eseményhez fűződő részletet.

1776 nyarán például egy diadalkapu készült, többek között festő, ácsmester vett részt a munkában.¹⁶⁹ 1777 nyarán a komédiásoknak, muzsikuskoknak, balettosoknak, a parasztlakodalom résztvevőinek, a maskarásoknak történő kifizetések sorában újabb diadalkapu kerül említésre, ehhez a „Triumph-Porten”-hez Schwaiger szobrász készített két maszkot.¹⁷⁰

Urasági látogatásokhoz kapcsolódva a bejegyzésekben általában az előkészítő munkákra, díszítésekre vonatkozó „Illumination” szót találjuk. Ezt a szót olvashatjuk egy 1785. július 12-i kifizetésről szóló bejegyzésben is, ahol Schwaiger képfaragó névvel is találkozunk.¹⁷¹ 1791. októberében is az „Illumination” szó jelenik meg a számadáskönyv tételi között; Schwaiger Antal kapott kézhez fizetséget valamely látványosságot szolgáló munkájáért, valamint azért, mert a sörházban lévő teátrum berendezésén dolgozott; ugyanekkor zenészeknek, komédiásoknak is fizettek.¹⁷²

Egy „Anton Gött Baumeister” aláírással zárt, 1798. szeptember 13-i összegzésben a következőket találjuk: „A’ melly épület a M. Gróf a M. Gróf Miklósnak házasságának emlékeztetere tétel, annak elkészítése ide kapcsolt Überschlag szerint minden némü Munkára nézve, és azon kötelességgel, hogy az Etyeki köveket olajjal jól és elegendőképpen megittattassa, ugy szinte a Bétsből küldendő Inscriptionnak kivágattatása általában 400 frt-ban accordában az építő Mesternek által adattatott. [...] A Kép faragónak szükséges kövek ide Tatába hordattassanak.” Az alkalom, a komolyabb összeg, s az, hogy Bécsből küldtek mintákat, nagyszabású munkálatokra enged következtetni. Az előírányzat egy istenségnek emelendő oszlopról szól, melyet etyeki homokkőből kívánnak készíteni, lábazattal, a középrész és az oldalak posztamenseivel. Három oszlop és piramisok készülneek, melyekhez különböző díszítmények járulnak, többek között két galamb girlandokkal.¹⁷³

Schwaiger 1801-ben is készített fa-munkákat a sörfőző házban kialakított színházhoz,¹⁷⁴ 1803-ban Radiel János tóvárosi festő végzett valamilyen festő-munkát ugyanitt.¹⁷⁵

Látható, hogy ezek az emberek, akik kiemelkedő művészi tevékenységet folytattak, sosem szakadtak el mesteremberi mivoltuktól, a mai szemmel esetleg kisebbnek látszó munkák ugyanúgy jelen voltak életükben, mint a komoly művészi feladatot hordozó megbízások.

TATAI KASTÉLY, SZÓKÓKÚTNIMFA (1785 KÖRÜL, XVII. TÁBLA 2-3., XVIII. TÁBLA))

Esterházy Miklós koronaőr impozáns kastélyt kívánt építtetni a tatai vár helyére,¹⁷⁶ a tervek kidolgozásával Balogh Ferenc uradalmi kormányzó javaslatára Fellner Jakabot bízta meg 1762-ben.¹⁷⁷ Az építész több változatban, szignált tervek sorozatában rögzí-

tette elgondolásait,¹⁷⁸ melyeket 1763. január 15-én Bécsbe vitt.¹⁷⁹ Ezek a tervek általános elismerést keltettek, Esterházy Károly egri püspök a következőket írta, miután Balogh elküldte neki a terveket: „*váltak volna el nem végezni, még nagyobb el nem kezdeni, nagyobb és rendezőbb az gondolat, hogy sem lehetett egy Tatai Éppető mestertől várni*”¹⁸⁰, szintén ő írta: „*Magyarországban tatai Éppető mester hozzá fogható nincsen és Bécsben, vagyon-e? Kérdés.*”¹⁸¹ A tervek megvalósulása – mely a vár lebontásával járt volna – elmaradt Esterházy Miklós 1765-ben bekövetkezett halála miatt, utóda, Esterházy Ferenc pedig nem kívánt komoly anyagi terhekkel járó építkezést folytatni. Végül – szintén Fellner tervei alapján – jóval szerényebb kivitelű kastély kezdett épülni az 1760-as években a vár közelében,¹⁸² az Öreg-tóra néző homlokzattal; teljes elkészülése 1778-ra tehető.¹⁸³

A téglány alakú, egyemeletes, kontyolt nyeregtetővel fedett épületet két négyszögletes alaprajzú, manzardokkal fedett torony szegélyezi, melyekhez mindkét oldalon kapukkal csatlakoznak a szabálytalan udvart övező földszintes részek. Ezek vezetnek hátra, a Balogh jószágkormányzó számára 1752-ben épült Kiskastélyhoz, mely szintén Fellner munkája.

A későbarokk épületegyüttesen klasszicizáló tendenciák figyelhetők meg. Főhomlokzata, mely előtt a parkosított tóparton a két városrészt összekötő allé húzódik, egyszerű kialakítású. A földszintet sávozott vakolatarchitektúra díszíti, az enyhe kiüléssű párkányrész fölött, az emeleten falsávokkal tagolt mezőkben nyílnak az egyszerű, kőkeretezésű ablakok. A földszint ablakai hasonlóképpen egyszerű kialakításúak, a tornyok ablakai kaptak díszesebb keretezést. A főpárkány körbefut az egész épületen, a tornyokon is. Vörösmárvány-posztamensekre fűzött láncok ívsora függ a lábazat előtt. Hasonló az udvari homlokzat tagolása, azzal a különbséggel, hogy itt a középtengelyben nyílik az emeleti erkéllyel és fölötté kosáriréses homorulattal kiemelt bejárat. Két szoba mélységű a főépület, a földszinten helyezték el az ebédlőt és a kápolnát, az emeletre, ahol a díszterem is található, háromkarú lépcső vezet.¹⁸⁴

Az ún. Kiskastély, az épületegyüttes legkorábbi része, mélyebb terepszinten helyezkedik el, így emelete a kastély földszintjével csik egy vonalba. Északnyugat felé néző főhomlokzatán eredetileg a középtengelytől balra 5, jobbra 4 nyílástengely volt, melyek később bővültek. Szép kialakítású szabadlépcső vezet a közepén elhelyezkedő, hátsó parkra néző főbejáratához (XVIII. tábla 1.); középről induló, íves, fölfelé egyre keskenyedő lépcsőfokok emelkednek egy pihenőrészig, ahol két irányba ágazik el a lépcső, egymásnak fordított félkörívvonalat felvéve, így vezet a címerrel koronázott, lapos szegmensív záródású, kétszárnyú bejárat ajtóhoz. A két kar között a pihenőrészszel szemben nyílik az alsó szint bejárata. Az alaprajzi rendszer kéttraktusos, a termék mennyezetét stukkók díszítik.

A hangsúlyozott bejáratí részt kiemeli a vele szemben elhelyezett szökőkút is; az ovális vízmedence közepén sziklákon ülő nőalakot ábrázoló kőszobor Schwaiger Antal 1785 körüli műve (XVIII. tábla 2-3., XVIII. tábla). Az ún. *Szökőkútnimfa* lábát kissé előrenyújtva ül, karját teste előtt tartja, hajában diadémot visel. Eredeti helyén található az erősen sérült alkotás, letört fejét, a Kiskastélyban őrzik (XVII. tábla 2.). Az egykor vizet lövellő nyílások ma már csak sejtethők.

A szökőkút-szobor elkészültét általában az 1800 körüli időre teszik,¹⁸⁵ de minden valószínűség szerint ennél korábban készült. 1778. április 13-án a kastélykertbe terve-

zett szökőkút kivitelezésére vonatkozó költségelírányzatot kértek.¹⁸⁶ Ugyanebben az évben, július 3-án Esterházy Ferencnek Fellnerhez írt, a kastélyépítési munkálatokra vonatkozó utasításai között 2. tételként szerepel, hogy a kerti szökőkút munkálatait mielőbb meg kell kezdeni, a kőfaragónak ajánlatát, hogy a követ lábanként 60 dénárért készíti, elfogadja.¹⁸⁷ Révhelyi Elemér három tervrajzot említ, melyeket ő még látott. Ezek a tervrajzok a tatai kastély szökőkútjához készültek, kettő 1784. augusztus 18-án, egy pedig 1784. október 11-én.¹⁸⁸ Aggházy Mária az 1785-ös évet jelöli meg a szobor elkészülési idejeként.¹⁸⁹

Sghwaiger a kastély számára végzett még kisebb munkákat, melyekről csak egy-egy bejegyzés tanúskodik.¹⁹⁰

A 19. század elején készülhetett a kastély belső parkjában található klasszicista jellegű női szoboralak, mely lépcsős alépítményen áll egy posztamens mellett, fölötté virágfüzérrel díszített, ovális emblémát tart (az emblémáról hiányoznak a feliratos fémlemezkek).

A TATAI KIETREIBER-MALOM CÍMERE (1795, XIX. TÁBLA)

1794-95-ben épült Tatán a tóvárosi urasági földek mellett az új ún. belső Kietreiber-malom,¹⁹¹ a mai Berta-malom. Egy 1794. február 5-i bejegyzés szerint „*Kietreiber maga költségén építt a malmot az Zuggó- is melly must fábul vagyon kúból fog építtetni*”.¹⁹² Gött Antal építtette a malomépületet, 1794. május 18-i, egy építési anyagokat felsoroló, Bezerédy aláírásával ellátott számla szerint.¹⁹³ 1794. június 28-án kelt egy contractus „*A tatai kő faragó mesterrel a Kietreiber Malomhoz, az Abrisz szerint kívántató márvány állítandó malom fő oszlopok*” ügyében.¹⁹⁴

Schwaiger Antal szobrász faragta a címereket, melyekből mára egy maradt fenn (XIX. tábla 2.); 1795. szeptember 22-én 54 forintot fizettek „*Anton Schwaiger szobrásznak az elkészült mésző-címerekért az új Kietreiber malomhoz*”.¹⁹⁵ Ugyanez a tétel szerepel a malom 1794-95 közötti elszámolásában, melyben a teljes kiadás 11.380.55 ¼ forint volt.¹⁹⁶

A címerpajzsban koronán álló, kardot tartó griff látható, a pajzs fölött szintén egy koronával. A mű mára erősen megkopott, sérült, de az alapvető formák jól kivehetők rajta.

Jegyzetek

- ¹ RÉVHELYI 1941, 11.; MIHALIK 1964, 229.; RÉVHELYI-JEGYZETEK 3. doboz 5. fasc. N°15/a, 107., 111., 113., 126., 128., 129., 144. lap.; RÉVHELYI-JEGYZETEK 3. doboz 5. fasc. N°14. 76. lap. RÉVHELYI-JEGYZETEK 3. doboz 5. fasc. N°15/b 194.
(Schwaiger Antal műveinek vizsgálatánál meghatározók a Révhelyi Elemér hagyatékából a tatái Kuny Domokos Múzeumba került, kézzel írott jegyzetek. Mikor Révhelyi engedélyt nyert a kutatók előtt zárt grófi levéltár irataiba való betekintésre, rengeteg német, latin, részben magyar nyelven írt oklevelet, feljegyzést lemásolt. Ezek egy részét feldolgozva írta meg az 1941-ben kiadásra került, *A tatái majolika története* c. monográfiáját. Jegyzetei révén nagyobb rálátást nyerünk az uradalom életére, ezen belül Schwaiger Antal tevékenységére is. Azért felbecsülhetetlen értékű ez a munka – mind a kijegyzett nagy mennyiségű anyag, mind a monográfia –, mert általa olyan adatok kerültek rögzítésre, melyek azóta megsemmisültek. Révhelyi jegyzetei nyilván egy másodlagos, nem az eredeti iratok hitelességével bíró forrásanyagot jelentenek, de azok az oklevelek, melyek az ő gyűjtésében és a levéltárban egyaránt fellelhetők Schwaiger, Pram, Deutcher folyamodványai az uradalomhoz – MOL Az Esterházy család tatái levéltára. P. 210. Birtokgazdálkodás. 1-6. Prefektusi jegyzőkönyvek. N°63. 77., a későbbi gyárvezető, Schlögl 1790-es kérelme – MOL TEL P. 210.-III. a. Tisztiszéki ülésjegyzőkönyvek. Jegyzőkönyvmelléletek és töredékek. 41. cs. 85., Schwaiger Antallal két griff-szobor elkészítésére kötött szerződés – MOL Az Esterházy család tatái levéltára. P. 211. 79. cs. X. Szerződések bizonyítják, hogy hű másolatokat készített; ezek alapján hiteles forrásként fogadhatók el.)
- ² MOL Az Esterházy család tatái levéltára. P. 210. Birtokgazdálkodás. 1-6. Prefektusi jegyzőkönyvek. N°63. 77.
- ³ Tatái r.k. pléb. hiv. Lib. Defunct. Tom. III. 74.
- ⁴ THIEME-BECKER 1936, XXX. 351-375.
- ⁵ RÉVHELYI 1941, 17.
- ⁶ SCHIREK 1905, 287., 288.; TÖRÖK 1917, 64.
- ⁷ Néprajzi Múzeum Inventárium Gyűjtemény 1358. sz. A hagyatéki leltárt feldolgozta, illetve az Országos Levéltárban őrzött hagyatéki árverés listájával (MOL P. 210. Birtokgazdálkodási iratok IV. Üríszéki iratok 108. cs.) összevetette: KEMECSI 2003.
- ⁸ RÉVHELYI 1938, 118.
- ⁹ Az alapításról már 1761-ben tárgyaltak. Esterházy Miklós négy nappal halála előtt, 1764. június 14-én végrendekezett, s végrendelete alapján árváinak gyámja, Esterházy Ferenc, a szenci *Collegium Oeconomicum* alapítója vette kezébe a tatái alapítás ügyét, melynek másik szorgalmazója galánthai Balogh Ferenc jószágigazgató volt, aki az ezzel kapcsolatos ügyeket intézte egészen 1765. február 16-án bekövetkezett haláláig. HEGYI 1985. 90. Az alapító-oklevelet teljes terjedelmében közli: AMBRUSZTER 1895, 6-14.; DORNYAY 1930, 15-16.; FÁBIÁN 1931, 39.
- ¹⁰ AMBRUSZTER 1895, 16.: közli az alapköbe helyezett emlékirat szövegét.; RÉVHELYI-JEGYZETEK 3. doboz 5. fasc. N° 14, 71.
- ¹¹ HEGYI 1985, 92-96.
- ¹² Valero Jakabnak az épírkészben betöltött vélt és valós szerepéről: AMBRUSZTER 1895, 18.; RÉDEY 1888, 181.; CSERHALMY 1874, 5.; DORNYAY 1930, 18-20.
- ¹³ AMBRUSZTER 1895, 18.
- ¹⁴ HEGYI 1985, 97. Ebből az időszakból ma az 1767-70 között készült épületrészek állnak; 1770-75 között belső munkálatok zajlottak. LUKÁTS 1933, 43.: közli a társház számára Fellner által készített két homlokzati tervet.
- ¹⁵ E kapu valószínűleg az első építési periódusból származik, s utólag helyezték ide. AMBRUSZTER 1895, 16-17.; Az északi homlokzat rokokó márvány kapuzatát, a mai kápolnai bejáratot Carlo Adami comói származású olasz szobrász készítette, aki ekkor Suttón élt. Valero Jakab 1769-es jelentésében szerepel, hogy Carlo Adami rajzot készített a kapuhoz, s meg is egyezett a rendházzal az árat illetően. Az Esterházy-címer a kollégium bejáratát díszítette, nem a kápolnához készült, az északi homlokzat harmadik ablaktengelyében volt. Az északi homlokzat kiegészítésének befejezése után a díszes kaput mai helyére tették, a megnagyobbított piarista kápolna elé. A rendház bejáratához és a kápolnabejárat másik oldalára is egy-egy egyenes záródású kapu került. HEGYI 1985, 96-97.

¹⁶ MOHL 1909, 97.

¹⁷ HEGYI 1985, 95-96.

¹⁸ Az oltárképek közül a legkorábbi a Szent Miklós-oltár, mely a kisebb kápolnában is ott volt, ma a tatai Kuny Domokos Múzeumban található. Vele szemben, az egyik mellékoltár díszje volt a Szűzanya korabarrokk, koronás, gazdag díszítésű kerettel és votív tárgyakkal övezett kegyképe, mely később a tatai Nagytemplomba került. A szentélyhez közeli mellékoltárok képeit Nepomuki Szent János és Szent László alakjával Frankenberg festette 1841-ben. A kápolna aranyozott ezüst monstanciáját Quits Károly győri ötvösművész készítette 1767-ben.

¹⁹ AMBRUSZTER 1895, 19.

²⁰ Vincenzo Milione: *Calazanti Szent József Máriával, kis Jézussal és diákokkal*. Olajfestmény. Szignálva: *Vincenzo Milione, PINX: Roma 1770*. Mérete: 330x220 cm. Ma ez a kép is a kecskeméti piarista rendház emeleti kápolnájában található, a templommal határos oldalfalon, mivel ebben a kápolnában a tatáihoz képest kisebb épületméretek miatt nem fért volna el az oltár mögötti falon. Kisebb az oltármenza is, emiatt a Tatán, a menza két szélén elhelyezett angyalalakok Kecskeméten külön kis posztamensen kaptak helyet közvetlenül az oltár mellett.

²¹ RÉVHELYI 1938, 9.; AGGHÁZY 1959, 2. köt. 282.; RADOS 1964, 118.

²² HEGYI 1985, 98-99.

²³ IVAN RUSINA 1998., 439., 145. kép.

²⁴ A menza tagolása szinte teljesen megegyező, azzal a különbséggel, hogy a vázlaton a középső rész kissé előreugrik. Az angyalok rokokós építészeti elemek térbelnek, mely a tatái művön a rajzhoz képest jóval gazdagabb kialakítású. A bal oldali angyal mindkét ábrázoláson kissé lehajtja fejét, kézmozdulatuk iránya megegyezik, a vázlaton látható alak füstölőt tart, lábtartásuk hasonló. Fejét magasabbra emeli a jobb oldali angyal, a rajz és az oltár alakja hasonló mértékben emeli karját, az oltáron látható mellén keresztbe teszi, míg a vázlaton látható imához emeli kezét. Hasonló jellegű az angyalalakok testtartása; a tatái oltár figuráinál zártabbak a szárnyak, a holicai vázlaton egy-egy szárny emelkedik a közepén elhelyezkedő tabernákulum felé, melynek tetején mindkét helyen a kereszt látható. Mindkét oltárt jellemzik a megtört párkányívek és a volutás díszítések. A vázlat egyszerűbb, architektonikusabb jellegű, kevesebb dísz látható rajta, az oromzati rész puttói és indái helyett kis kupola borul a tabernákulumra.

²⁵ Az egyes egységek lépésről lépésre megfeleltethetők egymásnak. Oszlopos-architektonikus felépítmény közepén, kosárféle mezőben látható a feszület a Krisztus-korpusszal. A plébániatemplom oltárának oromzati részén elhelyezkedő angyalalakok itt a feszülettel egy szinten vannak, helyettük viszont az oromzati dísz mellett két oldalon egy-egy puttó ül, lándzsa helyett gyertyatartót emelve. Mellettük legszélül, a plébániatemplom vázáinak helyén egy-egy rokokós dísz látható, s közepén mindkét helyen fénysugarak áradnak, a plébániatemplom oltárán legfelül, a felirat felett, a piarista kápolnában ennek a feliratnak megfelelő helyen.

²⁶ A híd ferdén mért szabadnyílása 5,14 m, szélessége 10,0-11,0 m, nyílmagassága 1,82 m, a téglaboltív 60 cm vastag, fölötté 78 cm feltöltés. Ezeket az adatokat közli: ALBU 2001, 102.

²⁷ MOHL 1909, 21.

²⁸ MOHL 1909, 21.

²⁹ RADOS 1964, 7-8., 10-11., 13., 15-19. kép.

³⁰ MOHL 1916, 47., 172.

³¹ A Kálvária-kápolna 1960-as években történt restaurálásakor a régi templom falait feltárták, kissé felfalazták, így érzékelhető egykori alapterülete. RADOS 1964, 86.

³² MOHL 1916, 48.

³³ SZILÁGYI 1980, 54., 141.

³⁴ Három befallazott, 14. századi csücsíves ablakot őriz magában az új épület fala.

³⁵ A kápolnát 1908-ban tatarozták, 1911-ben kicserélték a tetejét és tornyát. SZILÁGYI 1980, 141.

³⁶ MOHL 1909, 166.

³⁷ Leírása: MOHL 1909, 166-168.; A belső kifestés a második világháborút követő években beázások miatt lefagyott, szétmállott, képeit régi fényképfelvételek idézik. RADOS 1964, 106., 107.

³⁸ RÉDEY - KÉZIRAT, Tata, 209.

³⁹ MOHL 1916, 49.

⁴⁰ Mohl Adolf volt tatái plébános könyve alapján Krisztus keresztje alatt a fájdalmas Szűzanya látható, s az álló nőalak Mária Magdolna. MOHL 1909, 175.

- ⁴¹ Schwaiger több művenél megfigyelhető a hármas tagolás alkalmazása: pl. Nepomuki Szent János-szobor, Kertilak épüledíszítő szobra, Piarista kápolna oltárdísz, vagy az ő nevéhez kapcsolható, fajanszból készült szoborcsoportok.
- ⁴² WEISZ 1970/71, 6.
- ⁴³ „Ez a kápolna végre megújulva támadt fel ősi romjaiból és lett a Boldogságos Szűz Máriának szentelve Fiszterházy József grófnak, ennek és a szomszédos vidéknek örökös ura jámbor óhaja szerint 1735.”
- ⁴⁴ AGGHÁZY 1959, 2. köt. 304.
- ⁴⁵ WEISZ 1970/71, 6.
- ⁴⁶ NÁCZ 1891, 103.
- ⁴⁷ WEISZ 1970/71, 6.
- ⁴⁸ WEISZ 1970/71, 2.
- ⁴⁹ Ez nem az a kép, amely a régi kápolnában volt. Olaszországból 1707-ben vitte egy kapucinus atya Bécsbe azt a Mária-képet, amely előbb a császári kápolnába került, majd onnan a bécsi kapucinusok templomába. VIII. Bonifác pápa III. Károly közbenjárására kegyképpé nyilvánította „*Consolatrix Afflictorum*” címen. A kép egyik tisztelője, Fahrner Krisztina Julianna saját költségén lemásoltatta (*LIBER MEMORABILIMUM Paroeciae Zsömlensis* 13.), ezt rögzíti 1736. január 16-án kelt adománylevele, melynek szövegét közli: WEISZ 1970/71, 3., 8-9. Az adományozó hozzáértette az eredetihez, s elvitte a magyaróvári kapucinusokhoz, aki eljuttatták a rendjük gondozására bízott vértessomlói kápolnába.
- ⁵⁰ *Domus Haec Ex Voto Nicolai F. Ab Anno 1845 8 Decemb: In Ultimis Vitae Horis Prial Ac Delictae Coniugis M. Francisciae Romanae F. Ad Obtentam Pro Illa SS. Viatici Sumendi Gratiam Anno 1852 Soluto In Praesentem Statum Deducta, Amphiat, Exornata.* Idézi: WEISZ 1970/71, 4.
- ⁵¹ Vizitáció 1873, hivatkozik rá: WEISZ 1970/71, 4.
- ⁵² 1785-ig élték itt remeték, ekkor II. József megszüntette a magánremeteséget birodalma területén. A somlói remetéről: WEISZ 1970/71, 5., 6.
- ⁵³ WEISZ 1970/71, 7.
- ⁵⁴ WEISZ 1970/71, 8.
- ⁵⁵ AGGHÁZY 1959, 1. köt. 273., 2. köt. 304.
- ⁵⁶ Weisz János nyugalmazott lelkész a vértessomlói kegytemplom történetével foglalkozó munkájában Szent Erzsébetként és Zakariásként nevezi meg a szoboralakokat. WEISZ 1970/71, 2.
- ⁵⁷ A fényarany réteg fölött idővel fehér olajfestékes alapozás, illetve Szent Annánál sárga átfestés került, harmadik réteggént sárgásabb fehér festés található, e fölötti a jelenlegi színezés. A szobrok színezésével kapcsolatban SZÖNYI ZSUZSANNA faszobrász-restaurátor becsátotta rendelkezésemre vizsgálatai eredményét.
- ⁵⁸ A régi képen, bal oldalon, magasabban elhelyezett kis alak mára ugyanezen az oldalon alulra került, a bal oldali (alsó), fölfelé nyújtott kezű puttó most a kegykép jobb oldalán, kifelé fordított resthelyzetben látható. Az emléklapon még jobb oldalon lent megjelenő szobrocska a mai elrendezésben bal oldalon fönt, kifelé fordítva kapott helyet, míg az akkoriban jobb oldali felső alakot ugyanezen az oldalon, a kegykép alsó sarkánál helyezték el. Jellemző, hogy ezek a kis szobrocskák korábban inkább befelé, a Mária-kép irányába fordultak, mostanra pedig kifelé, a szemlélő irányába. A képet SZÖNYI ZSUZSANNA faszobrász-restaurátor becsátotta rendelkezésemre.
- ⁵⁹ BÁLINT-BARNA 1994, 348.
- ⁶⁰ *LIBER MEMORABILIMUM Paroeciae Zsömlensis* 12.
- ⁶¹ E festményért Joannes Michael Berghart festőnek 1773. december 9-én 156 forintot fizettek ki; *LIBER MEMORABILIMUM Paroeciae Zsömlensis* 12.
- ⁶² *LIBER MEMORABILIMUM Paroeciae Zsömlensis* 12.
- ⁶³ Idézi: WEISZ 1970/71, 7-8.
- ⁶⁴ SZÖNYI Zsuzsanna faszobrász-restaurátor szóbeli közlése.
- ⁶⁵ A felvételt SZÖNYI Zsuzsanna faszobrász-restaurátor művész becsátotta rendelkezésemre.
- ⁶⁶ *LIBER MEMORABILIMUM Paroeciae Zsömlensis*, 15.
- ⁶⁷ *LIBER MEMORABILIMUM Paroeciae Zsömlensis*, 13.
- ⁶⁸ SZÖNYI Zsuzsanna faszobrász-restaurátor vizsgálata alapján.
- ⁶⁹ Szent Sebestyén farörzshöz kötözött alakja rokon vonásokat mutat a tarai Kálvária-szoborcsoport later-szobraival.
- ⁷⁰ A felvételt SZÖNYI Zsuzsanna faszobrász-restaurátor művész becsátotta rendelkezésemre.
- ⁷¹ *LIBER MEMORABILIMUM Paroeciae Zsömlensis*, 13.

⁷² A festékrétegekkel kapcsolatos adatokat SZŐNYI Zsuzsanna faszobrász-restaurátor művész szóbeli tájékoztatásából tudtam meg.

⁷³ MOHL 1909, 24-25.

⁷⁴ MOHL 1909, 20.

⁷⁵ MOHL 1909, 24.

⁷⁶ RÉVHELYI-JEGYZETEK 2. doboz, 5. fasc. N° 8., 20.

⁷⁷ RÉVHELYI-JEGYZETEK 3. doboz 5. fasc. N° 14., 19.

⁷⁸ RÉVHELYI-JEGYZETEK 2. doboz, 5. fasc. N° 8.

⁷⁹ RÉVHELYI-JEGYZETEK 3. doboz 5. fasc. N° 14., 22.

⁸⁰ RÉVHELYI-JEGYZETEK 3. doboz 5. fasc. N° 14., 20.

⁸¹ RÉVHELYI-JEGYZETEK 3. doboz 5. fasc. N° 14., 20.

⁸² RÉVHELYI-JEGYZETEK 2. doboz 5. fasc. N° 8.

⁸³ RÉVHELYI-JEGYZETEK 3. doboz 5. fasc. N° 15/a., 83-84.

⁸⁴ RÉVHELYI-JEGYZETEK 3. doboz 5. fasc. N° 15/a., 83.

⁸⁵ RÉVHELYI-JEGYZETEK 3. doboz 5. fasc. N° 15/a., 83.

⁸⁶ RÉVHELYI-JEGYZETEK 3. doboz 5. fasc. N° 15/a., 83.

⁸⁷ RÉVHELYI-JEGYZETEK 3. doboz 5. fasc. N° 15/a., 83.

⁸⁸ RÉVHELYI-JEGYZETEK 3. doboz 5. fasc. N° 15/a., 84.

⁸⁹ RÉVHELYI-JEGYZETEK 3. doboz 5. fasc. N° 15/a., 83.

⁹⁰ RÉVHELYI-JEGYZETEK 3. doboz 5. fasc. N° 15/a., 84.

⁹¹ RÉVHELYI-JEGYZETEK 3. doboz 5. fasc. N° 20.; RÉVHELYI-JEGYZETEK 6. doboz 15. fasc. N° 6.

⁹² RÉVHELYI 1938, 18.; AGGHÁZY 1959, 1. köt. 273.; 2. köt. 283.; GENTHON 1959, I. köt. 385.; RADOS 1964, 150.; WEHNER 1980, 17.; GAZDA – MUSZIK – PÉCZELY 1979, 19.; JÉKELY – IKAFALVI DIÉNES 1990, 2439.

⁹³ RÉVHELYI-JEGYZETEK 3. doboz 5. fasc. N° 14, 22.

⁹⁴ MOHL 1909, 84.; RÉVHELYI-JEGYZETEK 3. doboz 5. fasc. N° 14, 71.

⁹⁵ MOHL 1909, 89.; Révhegyi által a gróf Esterházy levéltárból kiejgyezett irat alapján úgy tűnik, hogy már 1778-ban is tartottak misét; 1778. július 3-án a gróf urasítást adott, hogy a templomban folyó munkálatokat úgy végezzék, hogy az istentiszteletet ne zavarják. RÉVHELYI-JEGYZETEK 3. doboz 5. fasc. N° 14., 57.1

⁹⁶ A templom építésének menete és berendezésének leírása: MOHL 1909, 84-89.

⁹⁷ Grossmann Józsefnek a tatái plébániatemplom kapujához készült, eredeti, szignált tervrajzát a tatái piarista rendház múzeumában őrizték. RÉVHELYI 1938, 27.; DORNYAY 1930, 11.

⁹⁸ A felirat már Esterházy Ferenc nevét hirdeti, mert az építkezést elindító Esterházy József Ádám 1762-ben meghalt, s az uradalmat unokatestvérének, Miklósnak (meghalt 1765-ben) fia, Ferenc örökölte.

⁹⁹ MOHL 1909, 23., 87.; Az alapkőletételről szóló iratban a templom patrónusaként még Szent Mártont jelölik meg. RÉVHELYI-JEGYZETEK 3. doboz 5. fasc. N° 14., 71.

¹⁰⁰ RÉVHELYI-JEGYZETEK 3. doboz 5. fasc. N° 14., 25-26.

¹⁰¹ RÉVHELYI-JEGYZETEK 3. doboz 5. fasc. N° 15/a., 84.

¹⁰² RÉVHELYI-JEGYZETEK 3. doboz 5. fasc. N° 15/a., 85.

¹⁰³ Ahogy a lépcsők vezetnek az épület bejárata felé, úgy vezetik a padsorok a tekintetet a szentély irányába. Az oltár talapzati része a homlokzat alsó szintjének felel meg, oly pontosan, hogy az épület-külső jellemző magas lábazati résznek az oltár posztamentén is megfelel egy alsó sáv. Ugyanebben a zónában, a főkapuhoz hasonlóan kissé kiemelkedve látható a menza mögött a szentségtartó. A főhomlokzat középső szintjének oldalsó, tornyok alatti részén enyhe kiülésű pilaszterek fognak közre egy-egy ablakot, e két egységnek felel meg a két-két oszlop az oltáron. Az oltár oldalsó részei kiugranak az alapsíkból, csakúgy, mint az épület homlokzatának tornyai. A portál fölötti kőszíves ablaknak megfelelő helyen van a kőszíves záródású mezőt kiöltő feszület. Három kisebb ablak töri át a falat a főhomlokzat második szintjén, a főpárkány alatt – az oltáron e sávban látható a két-két korinthusi oszlop, középen pedig a kereszt fölötti koszorú. A homlokzat főpárkányához hasonló tagolású az oltárnak az épületbelső párkányához illeszkedő párkánya, fölül a magas attikarésznek megfelelő sáv fölött, a homlokzati oromdíszhöz kapcsolódó helyen látható az oltár felirata; a felirat keretezésének alsó tört vonala és lambrinái azonos kivitelezésűek a homlokzat e részének kialakításával. Legfelül az oltáron a felhők közötti Istenszem, a külsőn pedig a kereszt helyezkedik el, mindkettő alatt egy-egy keskeny párkányrész tagolja az oromzati díszet. Az oltár két oldalán, a tornyoknak megfelelő helyen látható a két, fehérre festett angyalszobor, a

- két széken egy-egy vázával. Ugyanilyen füzérdíszes váza díszíti a külsőt is az oromzati rész két oldalán, közvetlenül a tornyok mellett. Olyannyira szembetűnő a főhomlokzat és a főoltár felépítésbeli azonossága, hogy az építészeti egység és harmónia mellett ártó jelképi ereje van: a templom bejáratán túl még egy kapu nyílik, mely felé Krisztus megismerésén, megértésén keresztül vezet az út.
- ¹⁰⁴ RÉVHELYI 1938, 18.; GERŐ 1954, 32.; AGGHÁZY 1959, 1. köt. 145., 273., 2. köt. 282-283.; GENTHON 1959, 1. köt. 384-385.; RADOS 1964, 138-149.; JÉKELY-ÍKAFALVI DIÉNES 1990, 2438.
- ¹⁰⁵ RÉVHELYI-JEGYZETEK 3. doboz 5. fasc. N° 15/a., 84.: „*Dem Bildhauer Anton Schwaiger vor arbeits im dem Hochaltar in der Totischer Barr Kirchen*”.
- ¹⁰⁶ RÉVHELYI-JEGYZETEK 3. doboz 5. fasc. N° 15/a., 84.
- ¹⁰⁷ RÉVHELYI-JEGYZETEK 3. doboz 5. fasc. N° 15/a., 85.: „*Dem Bildhauer Anton Schwaiger vor 2 Engel im Barr Kirchen*”.
- ¹⁰⁸ RÉVHELYI-JEGYZETEK 3. doboz 5. fasc. N° 15/a., 85.: „*Dem Bildhauer Anton Schwaiger vor accordirts Crucifix*”.
- ¹⁰⁹ RÉVHELYI-JEGYZETEK 3. doboz 5. fasc. N° 15/a., 85.
- ¹¹⁰ RÉVHELYI-JEGYZETEK 3. doboz 5. fasc. N° 15/a., 83.
- ¹¹¹ A templom berendezéséhez tartozik még az ártó díszű, fonatos vörösmárvány áldoztató korlát J. G. Mestől, a copf kialakítású, vörösmárványból készült szószék, melyet a főoltár mesterei készítettek. Hasonló jellegűek a gyónarszék és a templompadok. Gazdag rokokó faragású a Majkról származó, 1762-es sekrestyeszekrény (MOHL 1909, 86.), rokokó keretes fülkében áll a kagylós díszű vörösmárvány lavabó. Budán készült az eredeti, 1907-ben lebontott orgona (MOHL 1909, 86.). A diadalív jobb oldalán elhelyezett olajfestmény Szent Péter és Pál búcsúját ábrázolja, Hubert Maurer alkotása 1799-ből. A két első mellékkoltáron eredetileg a Szent Családot és Szent Annát Joachimmal ábrázoló képek voltak, melyek helyére utólag, 1854-ben Szent Mártont és Szepőlétlen Szűz Máriát ábrázoló képek kerültek (MOHL 1909, 88-89.).
- ¹¹² Tatától a Dunáig húzódó mocsaras területek lecsapolásáról és a csatornázásról: FÜLÖP 2003, 195-205.; BARANYAY 1928, 137.; A mocsarak lecsapolásáról Korabinsky is megemlékezik: „*Az itteni nevezetességek közül ki kell emelnünk a tatai mocsarakat, melyeket a híres Mikoviny csapolt le 1745-ben s jelenleg egy kettős csatornával vannak keresztül vágva. A mocsarak részben egy rendkívül dúz tatai forrásból, részben a Vértessől különböző patakokból táplálkoznak, melyek Magyarország csaknem legnagyobb tavát képezik itt.*” KORABINSKY 1778, 163.; idézi: FAJLER 1937, 10.
- ¹¹³ A tatái kertbe ültetendő növényeket a cseklézi birtokon nevelték, hogy a megfelelő időszakban ide tudják telepíteni őket. Közismertek a kert fűzfái, jegenyenyárfái. Itt található a világ legértékesebb platán-hibrid gyűjteménye. STREIT 1985, 133.
- ¹¹⁴ A park kialakítása a csákvári angolkert munkálataival párhuzamosan haladt. Carl Haberle 1830-as, Magyarország ismert kertjeivel foglalkozó munkájában Esterházy Miklós csákvári és tatái angolkertjeit a legjelentősebbek között tartja számon. HABERLE 1830, 52.
- ¹¹⁵ TOWNSON 1797, 1. köt. 69-70., idézi: G. GYÖRFFY 1991, 99., más fordításban idézi: BARANYAY 1928, 152-153.
- ¹¹⁶ ÉDES 1839, 94.
- ¹¹⁷ Kuny Domokos Múzeum, Tata, HTGY. Ltsz. 90. 281.
- ¹¹⁸ RÉVHELYI-JEGYZETEK 3. doboz 5. fasc. N° 14., 26.
- ¹¹⁹ Bizonyos utómunkákat már Grossmann utóda, Gött Antal végzett el elődje tervei szerint. RÉVHELYI-JEGYZETEK 3. doboz 5. fasc. N° 14., 31.
- ¹²⁰ RÉVHELYI-JEGYZETEK 3. doboz 5. fasc. N° 14., 18-19.
- ¹²¹ A Kertlak alaprajza: RADOS 1964, 169.
- ¹²² KÖVESDI 1998, 153.
- ¹²³ RÉVHELYI-JEGYZETEK 3. doboz 5. fasc. N° 15/a., 83.
- ¹²⁴ RÉVHELYI-JEGYZETEK 3. doboz 5. fasc. N° 15., 34., 40.: Schwaiger Antal tóvárosi szobrász a tatái Angolkertbe két vázát készített, 1785. október 11-én kapott fizetséget a munkáért.
- ¹²⁵ Révhegyi Elemér üvegnegatívra készített felvételei, Tata, Kuny Domokos Múzeum.
- ¹²⁶ Bár az épület 1785-re elkészült, bizonyos kiegészítő munkák csak ezután kerültek elvégzésre, a lépcső befejezése is 1786-ra maradt. 1786. április 14-én kelt Esterházy Ferenc levele, melyben egyebek mellett utasítást ad arra, hogy az Angolkertben a kaesausztató tó partjánál három rendes ülőhelyet helyezzenek el, a rossz formájú tutaj helyett hajócskát szerezzenek be, valamint az Angolkert főépületének lépcsőjét fejezzék be. Rendelkezése szerint az itteni építőmesterei hivatalt betöltő Göttöt meg kell bízni, hogy az

- e munkákhoz szükséges asztalosokat, lakatosokat szervezzék össze. RÉVHELYI-JEGYZETEK 3. doboz 5. fasc. N° 14., 3.
- ¹²⁷ Révhegyi Elemér üvegnegatívra készített két felvétele, Tata, Kuny Domokos Múzeum, közli: KÖVESDI 1998, 153-158.; GALAVICS 1999, 15.
- ¹²⁸ A festményen a kastélytól sugárirányban haladó utakat ábrázoltak, ugyanígy alakították ki az Angolkert építészének első szakaszában épült Kertilak körüli ún. csillagsétányt, s az utak végén fasorokkal szegélyezett kerri utak körötték össze. Ezt mutatja egy 18. század végi várostérkép, Kuny Domokos Múzeum, Tata, HtGy. Ltsz. nélkül. A csillagsétány tengelyein egy részét a folyamatosan zajló munkálatok során idővel felszámolták, a megtartott utakat lágyabb vonalú utakká változtatták: Angolkertet ábrázoló térkép, 18. század vége, 19. század eleje, Kuny Domokos Múzeum, Tata, HtGy. Ltsz. nélkül.
- ¹²⁹ RÉVHELYI-JEGYZETEK 3. doboz 5. fasc. N° 15/a., 62., 85.; GENTHON 1959, 1. kör. 387.
- ¹³⁰ Néhány éve a műemléki kutatás több helyen megtalálta a falkép rétegét, melynek nagy része valószínűleg ép. KÖVESDI 1998, 158.
- ¹³¹ MOL. Az Esterházy család tatai levéltára. P. 211. 79. cs. X. Szerződésck.
„Mai napon, aluljelölt dátummal egyrészt a magasságos uraság, másrészt Anton Schweiger tóvárosi szobrász között az alábbi szerződés kötött: Először: a szobrász elvállalta két kő griff elkészítését, melyek az újonnan épült tóvárosi hídhoz tartoznak, és kötelezi magát, hogy ezeket a már meglévő és jódohányott tervet szerint készíti el, mégpedig jól és sentieknek megfelelően. Másodszor: kötelezi magát, hogy az elvállalt munkát tavasszal elkezd és legkésőbb jövő év május végére kész állapotba hozza. Harmadszor: miután az ezekhez szükséges kőanyagot Etyekről ideszállították, a fuvar részére az uraság ingyen biztosítja. Negyedszer: a fent megjelölt Anton Schweigernak nevezett munkájáért részarányosan előre kifizettünk száznegyven rajnai forintot, a fennmaradó összeget (100) azonban csak a munka elvégzése után kapja meg. Jelen szerződés okmányát egyidejűleg két azonos példányban készítettük el, melyből egyet a szobrász kezéhez eljuttattunk. P. H. Tata mezővárosában 1791. október 1-jén, Az uradalom hivatalának részéről Josephus Turonyosi uradalmi számvevő, Anton Schweiger.”
- ¹³² RÉVHELYI-JEGYZETEK 3. doboz 5. fasc. N° 15/a., 88.
- ¹³³ RÉVHELYI-JEGYZETEK 3. doboz 5. fasc. N° 15/a., 66.
- ¹³⁴ RÉVHELYI-JEGYZETEK 3. doboz 5. fasc. N° 14., 192.
- ¹³⁵ RÉVHELYI-JEGYZETEK 3. doboz 5. fasc. N° 15/a., 64.
- ¹³⁶ RÉVHELYI-JEGYZETEK 3. doboz 5. fasc. N° 15/a., 74.
- ¹³⁷ RÉVHELYI-JEGYZETEK 3. doboz 5. fasc. N° 15/a., 91.
- ¹³⁸ RÉVHELYI-JEGYZETEK 3. doboz 5. fasc. N° 15., XX.
- ¹³⁹ RÉVHELYI-JEGYZETEK 3. doboz 5. fasc. N° 15/a., 61.
- ¹⁴⁰ RÉVHELYI-JEGYZETEK 3. doboz 5. fasc. N° 14., 15.
- ¹⁴¹ Az egyik új grottáról 1789-ben: RÉVHELYI-JEGYZETEK 3. doboz 5. fasc. N° 15., XX.
- ¹⁴² RÉVHELYI-JEGYZETEK 3. doboz 5. fasc. N° 15/a., 73/a.: kifizetés 1805. április 16-án.
- ¹⁴³ RÉVHELYI-JEGYZETEK 3. doboz 5. fasc. N° 15/a., 87.
- ¹⁴⁴ RÉVHELYI-JEGYZETEK 3. doboz 5. fasc. N° 15/a., 62.
- ¹⁴⁵ RÉVHELYI-JEGYZETEK 3. doboz 5. fasc. N° 15/a., 64.
- ¹⁴⁶ RÉVHELYI-JEGYZETEK 3. doboz 5. fasc. N° 14., 192.
- ¹⁴⁷ RÉVHELYI-JEGYZETEK 3. doboz 5. fasc. N° 14., 167.
- ¹⁴⁸ RADOS 1964, 174.
- ¹⁴⁹ Festetics László: 1796-dik esztendő utazásának rövid leírása, idézi: GALAVICS 1999, 38.
- ¹⁵⁰ RÉVHELYI-JEGYZETEK 3. doboz 5. fasc. N° 14., 186.
- ¹⁵¹ Révhegyi grófi levéltári jegyzetei közt említi az engedélyt, amelynek alapján Szentkeresztről kőveket hozhatnak el. RÉVHELYI-JEGYZETEK 3. doboz 5. fasc. N° 14., 169.
- ¹⁵² RÉVHELYI-JEGYZETEK 3. doboz 5. fasc. N° 14., 193.; Ezen kívül: RÉVHELYI-JEGYZETEK 3. doboz 5. fasc. N° 14., 192.: A gróf 1801. augusztus 15-i azon rendelkezései sorában, melyet „az angliai kertben véghen viendő váltásának érni” történetek: „a nagy sírkővet a kis sziget csúcsára át kell hozni”, „a török templom helyett a szőlőskertben inkább szőlőcsősz-kunyhó legyen”.
- ¹⁵³ RÉVHELYI-JEGYZETEK 3. doboz 5. fasc. N° 15/b., 184.
- ¹⁵⁴ RÉVHELYI-JEGYZETEK 3. doboz 5. fasc. N° 15/a., 66.
- ¹⁵⁵ RÉVHELYI-JEGYZETEK 6. doboz 15. fasc. N° 6.
- ¹⁵⁶ RÉVHELYI-JEGYZETEK 3. doboz 5. fasc. N° 15/a., 66.
- ¹⁵⁷ RÉVHELYI 1938, 25.
- ¹⁵⁸ AGGHÁZY 1959, 2. köt. 283.; RÉVHELYI 1938, 25.

- ¹⁵⁹ Az Öreg-tó partján felépült grófi kastélyt szintén kert vette körül, s ez a park összeköttetésben állt a Cseke-tó körüli parkkal, a tulajdonképpeni Angolkerttel. Az Öreg-tó partján húzódó sétány körötte össze a két területet.
- ¹⁶⁰ AGGHÁZY 1959, 1. köt. 273. 2. köt. 283.; RÉVHELYI 1938, 25.
- ¹⁶¹ LUKÁTS 1932.
- ¹⁶² RÉVHELYI-JEGYZETEK 2. doboz 5. fasc. N° 8., XIX.
- ¹⁶³ KAZINCZY 1803. idézi: STREIT 1985, 131.; RAPAICS 1940, 154.
- ¹⁶⁴ KAZINCZY 1873, 47-48.
- ¹⁶⁵ HUNFALVY 1886, II. köt. 18.
- ¹⁶⁶ KULTSÁR 1807, III.
- ¹⁶⁷ FÉNYES 1857, 274.: „Tata derék város, Komáromtól délre két mérföldnyire, majd egy órányi területű tó mellett [...] Van itt egy várkastély és angol s gyümölcsös kert gr. Eszterházy Miklósnak.”; KIS 1818, 146.: „...Tó városban pedig gyönyörű Anglus kertje...”; DÖCZY 1830, 239.: „... Gróf Eszterházy szép kastélya gyönyörű kerttel...”; B. P. 1885, 892.: Egy gazdag forrás karvastagságban veti föl a föld mélyéből a kristálytisza vizet. Ezt a műkertész márvány delfinekkal, Amfitriton-szoborral díszíti, a forrás folytán támadó kis tavat pompás disznóvénnyel vette körül.”
- ¹⁶⁸ RÉVHELYI-JEGYZETEK 7. doboz 16. fasc. N° 17.
- ¹⁶⁹ RÉVHELYI-JEGYZETEK 3. doboz 5. fasc. N° 15/a., 57.
- ¹⁷⁰ RÉVHELYI-JEGYZETEK 3. doboz 5. fasc. N° 14., 55.: 1777. augusztus 22-23-i kifizetések.
- ¹⁷¹ RÉVHELYI-JEGYZETEK 3. doboz 5. fasc. N° 15/a., 81.
- ¹⁷² RÉVHELYI-JEGYZETEK 3. doboz 5. fasc. N° 15/a., 87.
- ¹⁷³ RÉVHELYI-JEGYZETEK 3. doboz 5. fasc. N° 14., 198.
- ¹⁷⁴ RÉVHELYI-JEGYZETEK 3. doboz 5. fasc. N° 15/a., 66.
- ¹⁷⁵ RÉVHELYI-JEGYZETEK 3. doboz 5. fasc. N° 15/a., 73.
- ¹⁷⁶ Már korábban, Esterházy József idején is szóba került egy új kastély építésének és a tatái vár lebontásának terve. Balogh kérésére Mikoviny Sámuel vállalta bizonyos tervek elkészítését, de Esterházy nagyobb szabású művet képzelt el. Balogh 1747-ben tárgyalt a bécsi udvari építőmesterrel, Anton Erhard Martinellivel és meghívta Tatára. A terepszemle után Martinelli magával vitte Mikoviny tervét és a várpalotára vonatkozó felmérését, valamint Fellner vázlatait (RÉVHELYI 1962, 14-15.) De nem biztos, hogy készített tervek, mert idős kora miatt nem szívesen vállalta az új épületekkel járó fáradságot (VOIT 1979, 205.); még ugyancsak az évben meghalt. Meghalt Esterházy József is. Ifj. Esterházy József követte őt az uradalom élén, ő 1762-ben halt meg, ekkor unokafivére, Esterházy Miklós örökölte a tatái és a gesztési uradalmat.
- ¹⁷⁷ Esterházy Miklós a Bécsben letelepedett Isidore Canevale francia építész kéthetere fel először a tatái kastéllyal kapcsolatos tervek elkészítésére, aki 1762. április 7-én Vácra hazatérőben megállt Tatán. Erről az eseményről igen, de konkrét terv elkészítéséről nincs tudomásunk. RÉVHELYI 1962, 23-25.
- ¹⁷⁸ A tervek, melyek elvesztek, az Esterházy család tatái levéltárában tartották 1945-ig. A négy tervváltozatot – bár nem mindegyik rajzot – Révhegyi Elemér fényképfelvételre őrizték meg. Az általa készített üvegnegatívok a tatái Kuny Domokos Múzeumban találhatók. Ezek közül közölt: SZATMÁRI-PAYER 1988, 75-79. A tatái várkastély ezen terveinek elemzése: RÉVHELYI 1962, 28-33.
- ¹⁷⁹ RÉVHELYI 1962, 24.
- ¹⁸⁰ Idézi: RÉVHELYI 1962, 27.; RADOS 1964, 208.
- ¹⁸¹ Idézi: RÉVHELYI 1962, 27.
- ¹⁸² 1763-ban már az uradalom feljegyzései között szerepel, hogy az új tatái rezidencia építéséhez épületfa szükséges. RÉVHELYI-JEGYZETEK 3. doboz 5. fasc. N° 8. 13.; 1765-ben Fellner Jakabnak az uradalom részére végzendő gyakorlati munkái között megjelennek a kastélyra vonatkozó tettek, pl. hogy milyen szobák legyenek benne stb.: RÉVHELYI-JEGYZETEK 3. doboz 5. fasc. N° 14., 111.
- ¹⁸³ 1778. július 13-án kelt az az irat, mely Esterházy Ferenc Fellnerhez intézett utasításait tartalmazza; a kastély munkálatai befejeződnek, így a lépcsőház, a kislépcső, és felsőlépcső, úgyszintén a főkapu rajz szerint. RÉVHELYI-JEGYZETEK 2. doboz 5. fasc. N° 8., 20.; RÉVHELYI-JEGYZETEK 3. doboz 5. fasc. N° 14., 19., 57.
- ¹⁸⁴ Az épületegyütteshez tartozik még az istálló 18. század végi épülete és a középkori eredetű ún. Törökfürdő.
- ¹⁸⁵ GENTHON 1959, I. köt. 386.; RADOS 1964, 208.; JÉKELY-IFAKALVI DIÉNES 1990, II. köt. 2452.
- ¹⁸⁶ RÉVHELYI-JEGYZETEK 2. doboz 5. fasc. N° 8., 20.

- ¹⁸⁷ RÉVHELYI-JEGYZETEK 2. doboz 5. fasc. N° 8., 20.
 RÉVHELYI-JEGYZETEK 3. doboz 5. fasc. N° 14., 19., 57.
¹⁸⁸ RÉVHELYI-JEGYZETEK 3. doboz 5. fasc. N° 20.
¹⁸⁹ AGGHÁZY 1959, 1. köt. 145., 237., 2. köt. 283.
¹⁹⁰ Schwaiger Antal szobrász az urasági kertben lévő figurához egy darab új lábat (vagy lábazatot) készített, 1795. szeptember 22. A tóvárosi szobrász, Schwaiger Antal a házikertben medencében álló kő lányalakhoz új lábat (vagy lábazatot) csinált, 1796. november 3.: RÉVHELYI-JEGYZETEK 3. doboz 5. fasc. N° 15/a., 61.; Révhelyi Elemér saját felsorolásában említi egy díszasztalt is 1782-ből, melyet Schwaiger Antal készített a kastély számára: RÉVHELYI-JEGYZETEK 6. doboz 15. fasc. N° 6.
¹⁹¹ Az ún. külső Kietreiber- vagy Ferencz- malom már Szomód község határában van: RÉDEY kézirat, 276.
¹⁹² RÉVHELYI-JEGYZETEK 3. doboz 5. fasc. N° 14., 162.
¹⁹³ RÉVHELYI-JEGYZETEK 3. doboz 5. fasc. N° 14., 177.
¹⁹⁴ RÉVHELYI-JEGYZETEK 3. doboz 5. fasc. N° 14., 177.
¹⁹⁵ RÉVHELYI-JEGYZETEK 3. doboz 5. fasc. N° 15/a., 62.
¹⁹⁶ RÉVHELYI-JEGYZETEK 3. doboz 5. fasc. N° 10.

Források

LIBER MEMORABILIMUM

- Paroeciae Zsömlensis, Vértessömlő, r. k. plébániahivatal, 12-13.
 MOL Az Esterházy családi tatai levéltára. P. 210. Birtokgazdálkodás. 1-16.
 Prefektusi jegyzőkönyvek. N° 63. 77.
 MOL TEL P. 210.-III. a. Tisztiszéki ülésjegyzőkönyvek.
 Jegyzőkönyvmellékletek és töredékek. 41. cs. 85.
 MOL Az Esterházy családi tatai levéltára. P. 211. 79. cs. X. szerződések.
 RÉVHELYI-JEGYZETEK – Révhelyi Elemér kézzel írott jegyzetei a tatai Gróf Esterházy-levéltár anyagából
 2. doboz 5. fasc. N° 7., N° 8., N° 9., N° 10., N° 12.
 3. doboz 5. fasc. N° 14., N° 15., N° 15/a., N° 15/b., N° 20.
 6. doboz 15. fasc. N° 4., N° 5., N° 6.
 7. doboz 16. fasc. N° 6., N° 7., N° 11., N° 13., N° 14., N° 17., N° 18.
 7. doboz 17. fasc. N° 1., N° 2.
 Révhelyi Elemér által az 1930-as években üvegnegatívokra készített fényképfelvételek- Kuny Domokos Múzeum, Tata.

Tata, r.k. plébániatemplom anyakönyvei, Lib. Defunct. Töm. III. 74.

Térkép az 1780-as évekből – térrendezési terv; Angolkert, Cseke-tó, szomszédos utcák, Kertilak épületek láthatók rajta, Kuny Domokos Múzeum, Tata, HtGy. Ltsz. 90.281.

Térkép, 18. sz. vége – látható rajta a Kertilak körüli ún. csillagsérány, Kuny Domokos Múzeum, Tata, HtGy. Ltsz. nélkül.

Térkép, 18. sz. vége – 19. sz. eleje – Angolkert, Kuny Domokos Múzeum, Tata, HtGy. Ltsz. nélkül.

Irodalom

AGGHÁZY 1959

Aggházy Mária: A barokk szobrászat Magyarországon 1-3. Bp. 1959.

AMBRUSZTER 1895

Ambrusztér Sándor: A magyarországi Kegyes Tanítórend tatai algymnasiumának Értesítője az 1894-95. tanévről. Tata 1895.

BÁLINT – BARNA 1994

Bálint Sándor – Barna Gábor: Búcsújáró magyarok. A magyarországi búcsújárás története és néprajza. Debrecen 1994.

BARANYAI 1928

Baranyay József: Régi utazások Komárom vármegyében. Komárom 1928.

B. P. 1885

B. P.: Ország-Világ. Bp. 1885.

CSERHALMY 1874

Cserhalmy József: Visszapillantás Tata múltjára. In: A kegyes-tanítórend tatai kis-gymnasiumának Értesítője, 1873/74. tanév. Tata 1874.

DÓCZY 1830

Dóczy József: Európa tekintete. IX. kötet. A Magyar Birodalmak. Bétsben 1830 –20. Komárom Vármegye. 238-241.

DORNYAY 1930

Dornyay Béla: Fellenthali Fellner Jakab tatai építőművészről. Bp. 1930.

ÉDES 1839

Édes János: Utazás a magyarhon szebb vidékein. In: Társalkodó. 24. Pest 1839.

FÁBIÁN 1931

Fábián Imre: A tatai piarista konviktus története (1767-1930). In: A tatai kegyesrendi reálgimnázium Értesítője az 1930-31. tanév végén. Közli: Magas Mihály igazgató. Tata 1931, 3-35.

FALLER 1937

Faller Jenő: Adatok Tata-Tóváros irodalmához. Tata 1937.

FÉNYES 1857

Fényes Elek: Az ausztriai birodalom statistikája és földrajzi leírása. Pest 1857. Esztergom vármegye: 273-274., Tatai járás: 274.

FÜLÖP 2003

Fülöp Éva: Az 1747. évi vízszabályozás a tata-gecsztesi uradalomban. KEMMK 10. (2003) 195-205.

GALAVICS 1999

Galavics Géza: Magyarországi angolkertek. Bp. 1999.

GAZDA – MUSZIK – PÉCZELY 1979

Gazda Anikó – Muszik Lászlóné: Tata és Tata körüli településcsoport település-szerkezeti és településkarakter vizsgálata és ezek megőrzésére tett javaslatok. Városépítési Tudományos és Tervező Intézet. Bp. 1979.

GENTHON 1959

Genthon István: Magyarország művészeti emlékei I. Dunántúl. Bp. 1959.

GERŐ 1954

Gerő László: Tata települése és műemlékei. Bp. 1954.

HABERLE 1830

Haberle, C. C.: Succinata rei herbariae Hungaricae et Transsilvanicae Historia. Budae 1830.

HEGYI 1985

Hegyí Ferenc: Új adatok a tatái piarista gimnázium és rendház XVIII. századi történetéhez. Tata Barátai Körének tájékoztatója. Tata 1985, 89-109.

HUNFALVY 1886

Hunfalvy János: Egyetemes földrajz különös tekintettel a néprajzi viszonyokra. II. A magyar birodalom földrajza. Bp. 1886.

JÉKELY-ÍKAFALVI DIÉNES 1990

Jékely Zsolt (főszerk.) – Ikafalvy Diénes Virág (szerk.): Magyarország műemlékjegyzéke I-II. Bp. 1990.

KAZINCZY 1873

Kazinczy Ferenc: Urazásai – Új benyomás. Pest 1873.

KEMECSI 2003

Kemecsi Lajos: Schweiger Antal tatái képfaragó hagyatéki leltára 1802-ből. Művészettörténeti Értesítő LII. 1-2. (2003) 138-144.

KIS 1818

Kis Pál: Rövid Földleírás a' legújabb polgári változások szerint Tanuló Ifjak'száma. Bécsben 1818.

KORABINSKY 1778

Korabinsky, Johann Matthias: Almanach von Ungarn auf das Jahr 1778. Wien, Preszburg. Idézi: FALLER Jenő: Adatok Tata-Tóváros irodalmához. Tata 1937.

KÖVESDI 1998

Kövesdi Mónika: A tatái Esterházy-nyárilak dísztermének falképei. Műemlékvédelmi Szemle Bp. 1998/1. 153-162.

KULTSÁR 1807

Kultsár István (szerk.): Hazai Tudósítások 1807. július N° III.

LUKÁTS 1932

Lukáts József közli: A tatái Kegyetanítórendi Gróf Esterházy Miklós Reálgimnázium Értesítője az 1931-32-es tanévről. Tata 1932.

LUKÁTS 1933

Lukáts József közli: A tatái Kegyetanítórendi Gróf Esterházy Miklós Reálgimnázium Értesítője az 1932-33-as tanévről. Tata 1933.

MIHALIK 1964

Mihalik Sándor: Adalékok a régi magyar művészi kerámiagyártás történetéhez. FolArch XVI. (1964) 225-237.

MOHL 1909

Mohl Adolf: Tata plébánia története. Győr 1909.

MOHL 1916

Mohl Adolf: Szent helyek a tatái plébánia területén. Győr 1916.

NÁCZ 1891

NácZ József: Zsömle kegyhelyéről és kegyképéről. Közlemény. „A Szűz Mária virágoskertje” VII. évf. 1891, 102-106., 135-138.

RADOS 1964

Rados Jenő: Tata. Bp. 1964.

RAPAICS 1940

Rapaics Raymund: Magyar kertek. A kertművészet Magyarországon. Bp. 1940.

RÉDEY (ROHRBACHER)-KÉZIRAT

Rédey (Rohrbacher) Miklós: Tata története I-III. (kézirat) Tata, Kuny Domokos Múzeum.

RÉDEY 1888

Rédey (Rohrbacher) Miklós: Tata története. Tata 1888.

RÉVHELYI 1938

Révhelyi Elemér: A tatai piarista rendház és múzeuma. Bp. 1938.

RÉVHELYI 1941

Révhelyi Elemér: A tatai majolika története. Bp. 1941.

RÉVHELYI 1962

Révhelyi Elemér: Fellner Jakab életműve a kezdetektől az 1760-as évek közepéig. A Magyar Tudományos Akadémián 1962 szeptember 25-én tartott felolvasó ülés kéziratának részlete. In: Payer Gábor (szerk.): Révhelyi Elemér munkássága a tatai múzeum hagyatéki gyűjteménye tükrében. TudFüz 4. (1988).

RUSINA 1998

Rusina, Ivan: Dejění Slovenského Výtvarného Uměnía Barokk. Bratislava 1998.

SCHIREK 1905

Schirek, Carl: Die KK. Majolika Geschirrfabrik in Holitsch. Brünn 1905.

STREIT 1985

Streit Géza: A tatai angolpark múltja, jelene és jövője. Tata Barátai Körének tájékoztatója VII. Tata 1985, 130-140.

SZATMÁRI – PAYER 1988

Szatmári Sarolta – Payer Gábor (szerk.): Révhelyi Elemér munkássága a tatai múzeum hagyatéki gyűjteménye tükrében. TudFüz 4. Tata 1988.

SZILÁGYI 1980

Szilágyi Ákos: Kálváriák. Bp. 1980.

TEVESZNÉ ALBU 2001

Teveszné Albu Zsuzsa: Tata hídjai. In: Tóth Ernő (szerk.): Hidak Komárom-Esztergom megyében. Esztergom 2001, 100-104.

THIEME-BECKER 1936

Thieme-Becker: Allgemeines Lexikon XXX. Leipzig 1936.

TOWNSON 1797

Townson, Robert: Travels in Hungary. London 1797. (ill. Voyage en Hongrie. Londres 1797.) Részleteket közöl: Baranyai József: Régi utazások Komárom Vármegyében. Komárom 1928.

TÖRÖK 1917

Török Kálmán: Holics. In: Siklóssy László (szerk.): A magyar kerámia története. Holics, Tata, Stomfa. Bp. 1917.

VOIT 1979

Voit Pál: Pilgram építőmester (1699-1761) című doktori értekezéséről. Művészettörténeti Értesítő XXVIII. évf. 3. sz. Bp. 1979, 196-206.

WEHNER 1980

Wehner Tibor: Tatai szobrok, emlékművek, emléktáblák. Tata 1980.

WEISZ 1970/71

Weisz János: A vértessomlói kegytemplom története. Kézirat. Várgesztes 1970/71.

Sculptures by Antal Schwaiger in the territory of the Esterházy estate of Tata

Enikő P. Tóth

Schwaiger Antal, who worked in the field of the 18th-century Hungarian faience sculpture and plastic art, came to Tata in 1768 from Holics, where he created works of plastic art for the faience manufacture established by Charles of Lotharingia. After endeavours to establish a factory (1758), faience manufacturing started again in 1768 under the guidance of Antal Schwaiger, András Pram and Pál Deutscher.

Little are we informed of Schwaiger's life: his place of birth is unknown, while the year of his birth (1728) can be detected in the obituary of Tata, which lets us know that he died on 23 June, 1802, at the age of 74. Besides being active in the faience factory, in the course of time he was commissioned by the estate to create major stone or wooden sculptures and groups of statues.

The sculpture of the high altar in the chapel of the former Piarist monastery in Tata (between 1769 and 1770), presently housed by the upstairs chapel of the Piarist monastery in Kecskemét.

A sculptural group with the statue of Saint John of Nepomuk (1770), situated under the Kecske (Goat) Bastion of the Tata Castle, on a bridge built by Jakab Fellner.

Calvary sculptural group (c. 1770) erected on the Kálvária (Calvary) Hill in Tata, on a circular substructure near the Kálvária Chapel.

Sculptures of the church of Our Lady in Vértessomlyó: high altar – the statues of Saint Anne and Saint Joachim, two statues of angels situated on the two sides of the triumphal arch (c. 1770), the altar of Saint Apollonia, with the statues of two male saints (1773), the pulpit with the statues of the four Evangelists and a depiction of the Good Shepherd (c. 1770), the altar of Saint Rosalia with the figures of Saint Rosalia, Saint Sebastian and Saint Roch (1772).

The statue of Maria Immaculata, standing in the place of the shrine of the former Saint Blaise parish church in the old market-place (between 1782 and 1784).

Sculptures of the high altar of the Saint Cross parish church in Tata: corpus of Christ, two angels, God's eye surrounded by clouds, four Corinthian capitals (1785-1786) and other pieces of work intended for the church.

Schwaiger's works intended to be placed in the landscape garden in Tata: the pediment sculptures of the Garden Pavilion (1784, 1785), two griffins of dressed stone (1801), a sculptural fragment of a female head (between the end of the 18th century and 1801), two busts of Roman men (between the end of the 18th century and 1802), as well as other works referred to in historic sources.

A fountain statue (the so-called Nymph of the Fountain) in the garden of the Esterházy Castle in Tata, facing the flight of stairs of the Garden Pavilion (c. 1785).

The coat of arms of the Kietreiber Mill in Tata (1795).

Die Statuenwerke des Bildhauers Anton Schwaigers auf dem Gebiet der Esterházy-Herrschaft von Tata

Enikő Tóth

Anton Schwaiger, der auf dem Gebiet der ungarischen Fayenceplastik und Bildhauerei des 18. Jahrhunderts schaffende Künstler, kam in 1768 von Hólics nach Tata. Er fertigte dort Statuenwerke für die durch Karl von Lotharingen gegründete Fayencemanufaktur. In 1768 begann wieder nach den früheren Bestrebungen in 1758 um eine Fabrik zu errichten die Tataer Fayenceerzeugung unter der Leitung Anton Schwaiger, András Pram und Pál Deutscher.

Über Schwaigers Leben wissen wir sehr wenig, seiner Geburtsort ist unbekannt aber sein Geburtsjahr (1728) wurde in der Tataer Martikel aufgezeichnet, wo sein Todestag - 13. Juni 1802 - auch steht. Der Bildhauer wurde von der Herrschaft neben seiner Tätigkeit in der Fayencefabrik auch mit der Fertigung grösserer steinernen und hölzernen Statuen, Statuengruppen beauftragt.

Er hat die Statuenzierde (1769-1770) des Hauptaltars der Kapelle im Tataer Ordenshaus der Piaristen gemacht, die sich heute in der Kapelle des Kecske méter Ordenshauses befindet.

Er schuf die Statuengruppe (1770) des Hl. Johannes von Nepomuk, die unter der Kecske-Bastei der Tataer Burg, auf der von Jakab Fellner errichteten Brücke steht.

Seine Kalvarienstatuengruppe (um 1770) ist auf dem Kalvarienberg, wo neben der Kalvarie auf einem kreisförmigen Unterbau steht.

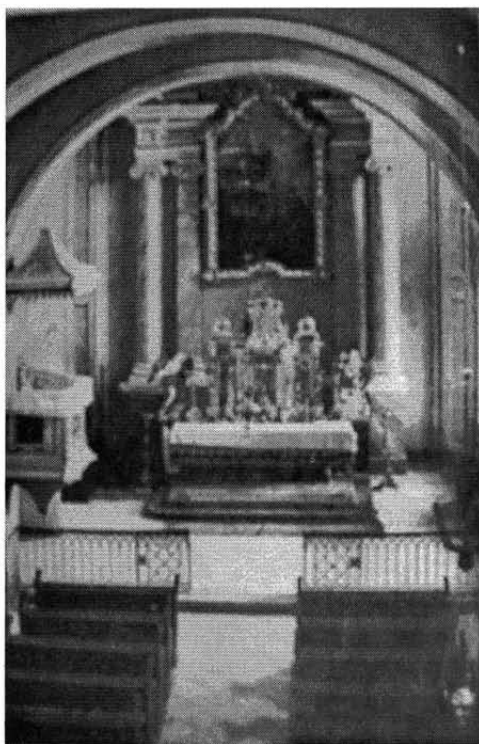
Er machte die Statuenzierde in der heiligen Jungfrau Kirche in Vértessomló: den Hauptaltar – die Statuen von Hl. Anna und Hl. Joachim und die zwei Engelstatuen auf beiden Seiten des Triumphbogens (um 1770), den Altar von Hl. Apollonia mit den Statuen von zwei Heiligen (1773), die Kanzel mit den Statuen von den vier Evangelisten. und mit der Darstellung des guten Hirtens (um 1770), den hl. Rosalien-Altar mit den Gestalten Hl. Rosalien, Sebastian und Rokus (1772).

Seine Maria Immaculata Statue (zwischen 1782-1784) steht heute auf dem alten Marktplatz, wo früher das Chor der Hl. Blasius Kirche war.

Er fertigte die Statuenzierde des Hauptaltars in der Hl. Kreuz Pfarrkirche: corpus Cristi mit zwei Engelstatuen, vier korinthische Säulenkapitelle (1785-1786) und andere Werke in der Kirche.

Schwaigers hat für den englischen Garten folgende Werke gemacht: die Giebelzierde des Sommerhauses (1784, 1785), zwei Greifen aus Stein (1801), Bruchstück eines weiblichen Statuenkopfes (zwischen Ende des 18. Jahrhunderts und 1801), zwei Büsten mit der Darstellung von römischen Männern (zwischen Ende des 18. Jahrhunderts und 1802) und andere Werke, die in verschiedenen Quellen beschrieben wurden.

Er schuf die Fontänestatue - die sogenannte Fontänenymphe (um 1785) - die in dem Schlossgarten gegenüber der Treppe des Balogh-Kleinschlusses steht und auch das Wappen der Tataer Kietreiber-Mühle (1795).

1.

2.

3.

I. tábla 1. Az egykori piarista rendház kápolnájának főoltára, Tata (LUKÁCS 1932.)
2-3. A tatai kápolna és oltára napjainkban

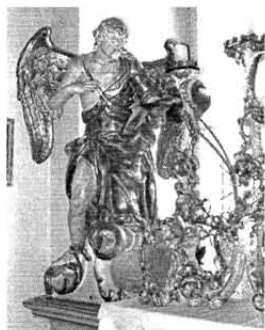
1.

2.

II. tábla 1. A egykori piarista rendház kápolnája – a főoltár szobordísz, Tata
(Révhelyi Elemér fotója)

2. A tatai oltár szobordísz, ma a kecskeméti piarista rendház emeleti kápolnijában

1.

2.

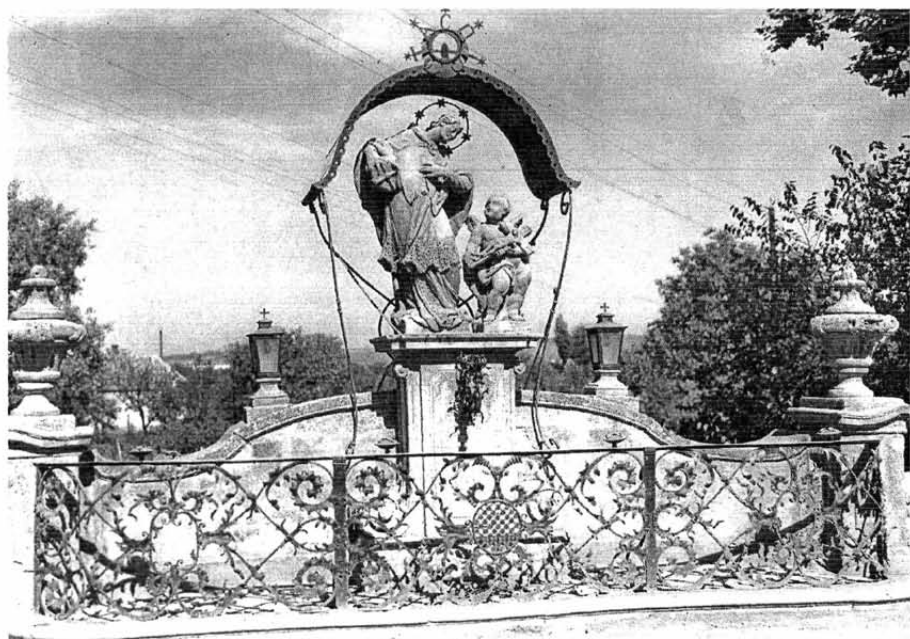

3.

4.

III. tábla 1. Az oltár szobordísz: a bal oldali angyal 2. Az oltár szobordísz: Krisztus-corpus a középső mezőben 3. Az oltár szobordísz: a jobb oldali angyal 4. Oltárterv rajza, színezett vázlat (Szlovák Nemzeti Archívum; RUSINA 1998, 145. kép)

1.

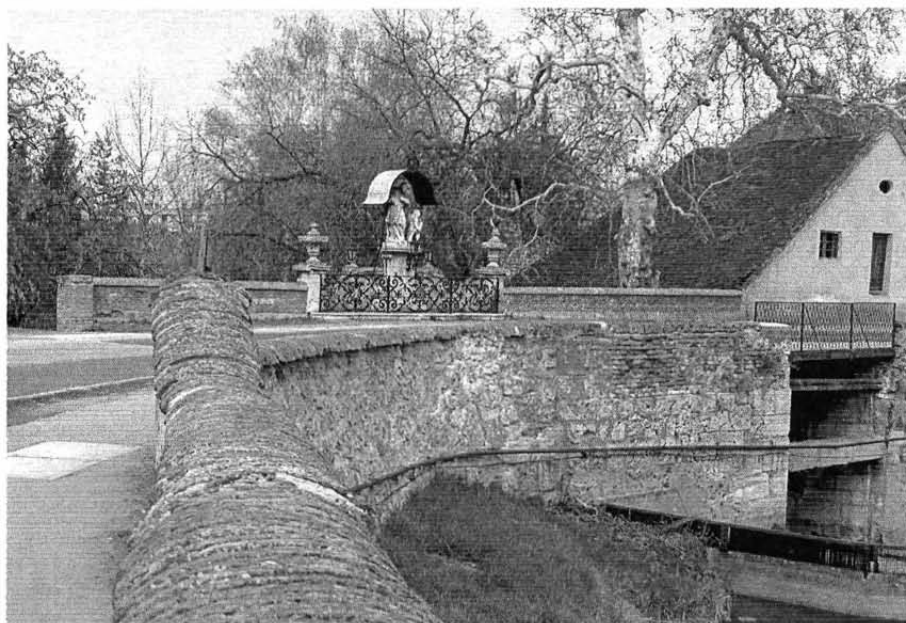

2.

3.

IV. tábla 1-2. Nepomuki Szent János-szoborcsoport (Révhelyi Elemér fotója)
3. Nepomuki Szent János-szoborcsoport napjainkban

1.

2.

V. tábla 1. A Nepomuki Szent János-szoborcsoport a támfallal, Tata
2. Híd a patak felől (a kifolyási oldalon)

1.

2.

VI. tábla 1. A Kálvária-domb távlati képe a kápolnával és a Kálvária-szoborcsoporttal, Tata
2. A Kálvária-szoborcsoport és az alépitmény madártávlatból (RADOS 1964, 128., 131. kép)

1.

2.

3.

4.

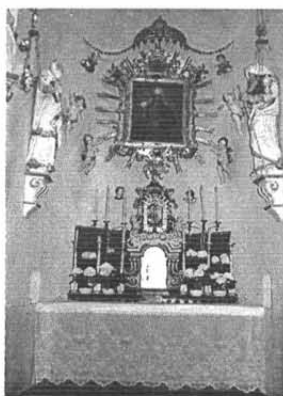
VII. tábla 1-2.: A Kálvária-szoborcsoport napjainkban, Tata 3. A szoborcsoport a kápolna homlokzatával 4. A középső szoborcsoport (Révhelyi Elemér fotója)

1.

2.

3.

4.

VIII. tábla 1. Sárkány Boldogasszony-templom, Vértessomló

2. A szentély a diadalív két oldalán elhelyezkedő angyallal

3. Főoltár, az oldalfalakon Szent Anna és Joachim szobra (Szőnyi Zsuzsanna fotója)

4. 1964-ben készült emléklap fényképe (Szőnyi Zsuzsanna fotója)

1.

2.

3.

4.

5.

IX. tábla 1. Sarlós Boldogasszony-remlom, Vértessomló, Szent Anna szobra a szentély faláról
2. Szent Joachim szobra a szentély faláról 3. Bal oldali térdelő angyal a szentély bejáratánál
4. Jobb oldali térdelő angyal a szentély bejáratánál (1-4. Szőnyi Zs. fotója)
5. 1836-os Dorneck-metszet a szentélyről (BÁLINT – BARNA 1994, 348.)

1.

2.

3.

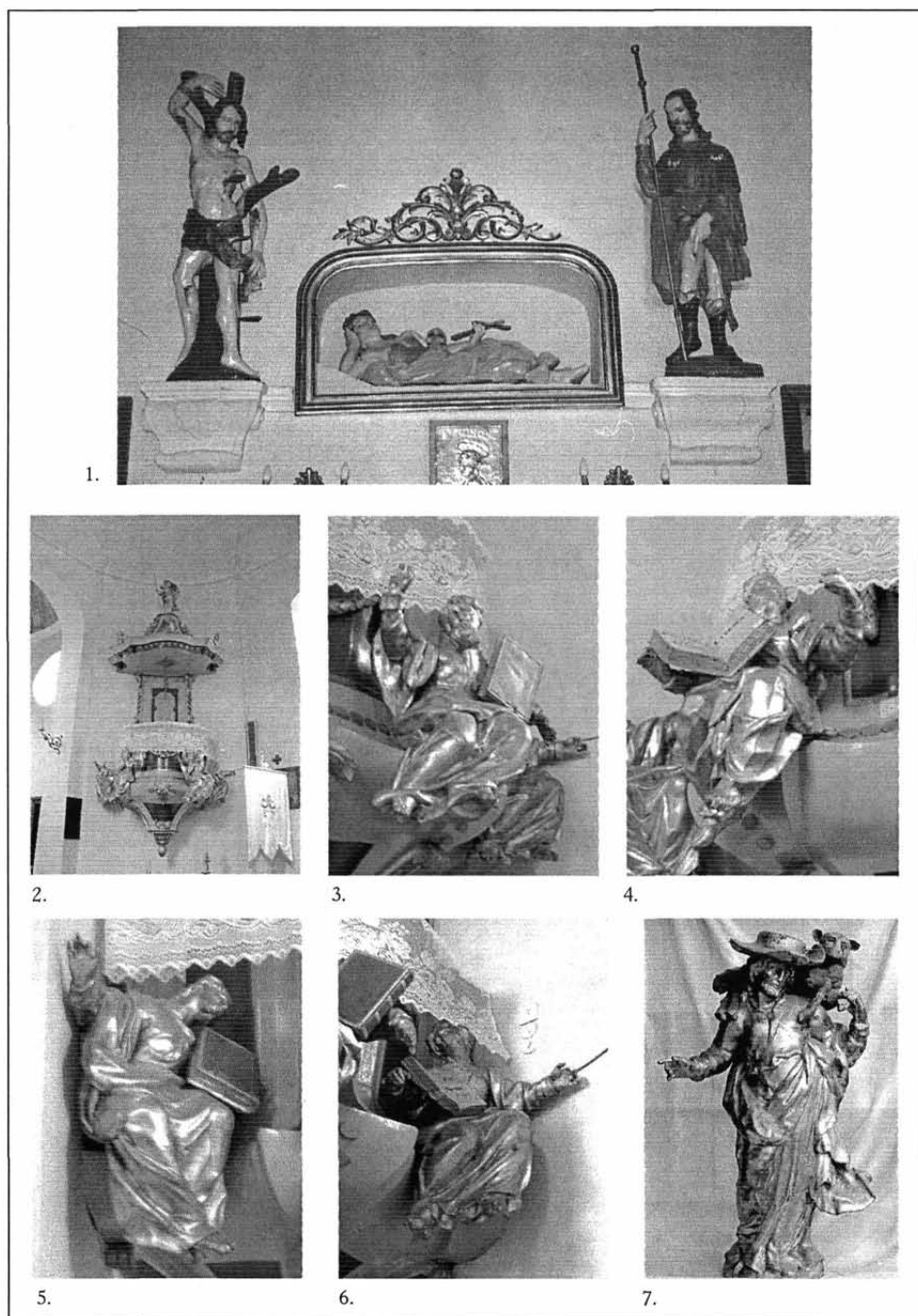

4.

5.

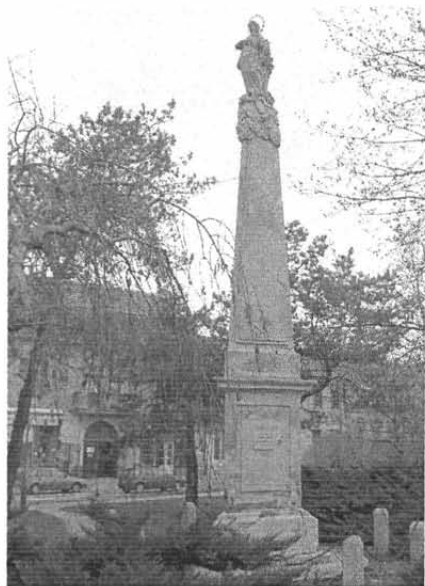
X. tábla 1. Sárlos Boldogasszony-templom, Vértessomló, Szent Apollónia-oltár
2. Szent szobra az oltárról (bal oldal) 3. Szent szobra (jobb oldal) 4. A 2. képen látható szobor feje
5. A 3. képen látható szobor feje (Szőnyi Zs. fotói)

XI. tábla 1. Sárkány Boldogasszony-templom, Vértessomló, Szent Rozália-oltár 2. Sárkány Boldogasszony-templom, Vértessomló, szószék 3-6. A négy evangélista szobra a szószékről 7. Jó Pásztor-ábrázolás a szószék hangvetőjének tetejéről (1. és 7. Szőnyi Zs. fotója)

1.

2.

3.

XII. tábla 1. Maria Immaculata emlék, a Szent Kereszt plébániatemplom homlokzatával, Tata
2-3. A szobor napjainkban

XIII. tábla: A Szent Kereszt plébániatemplom belső fele, Tata

1.

2.

3.

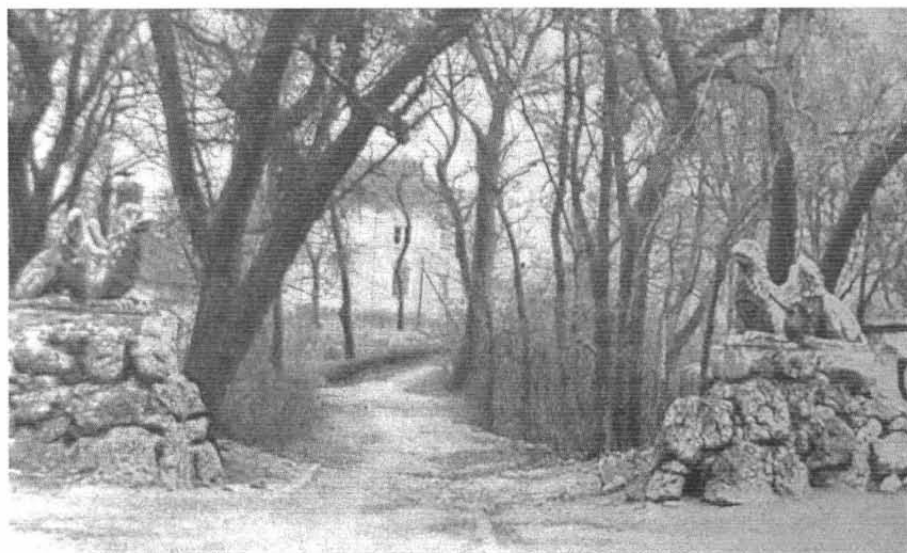
4.

XIV. tábla Szent Kereszt plébániatemplom főoltára, Tata,
1, 3.: Krisztus-korpusz (3. Révhelyi Elemér fotója) 2. Az oltárfelépítmény
4. Oromzati dísz (Révhelyi Elemér fotója)

1.

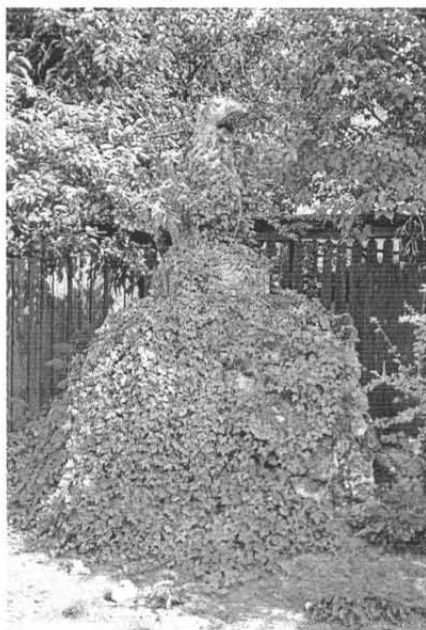

2.

XV. tábla 1. Angolkert, Kertilak, Tata 2. Angolkert, griffes kapu, Tata

1.

2.

3.

4.

5.

XVI. tábla 1-2. Angolkert, griffes kapu (bal és jobb oldali griff), Tára 3. Női szobor fejtöredéke
4-5. Egy-Egy római férfi mellszobor-töredékek

1.

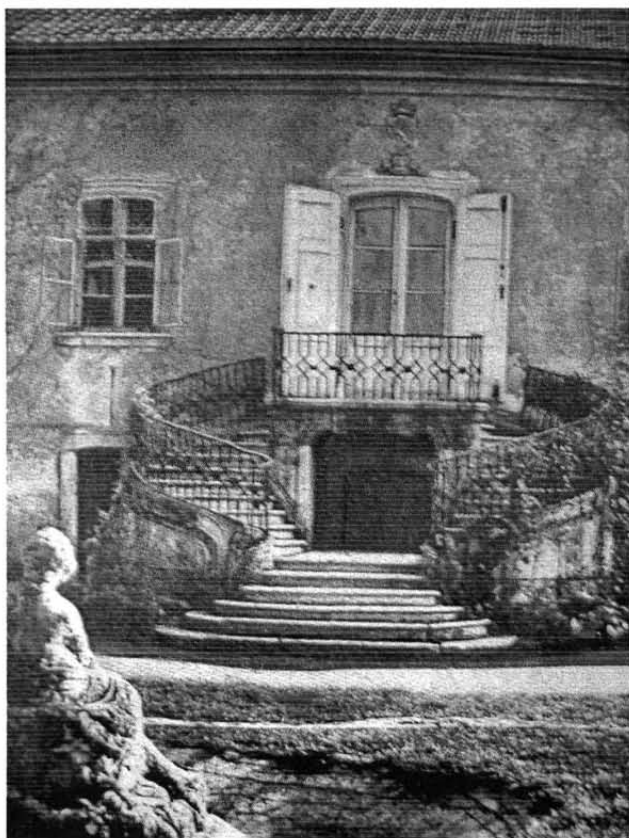
2.

3.

XVII. tábla 1. Az egyik római férfit ábrázoló mellszobor a tati piarista rendház kertjében, mellette Öveges professzor a tanítványaival (LUKÁTS 1932.)

2-3. Kerti szökőkútszobor, az ún. Szökőkútnimfa a kastély kertjében és a szobor letört feje, Tata

1.

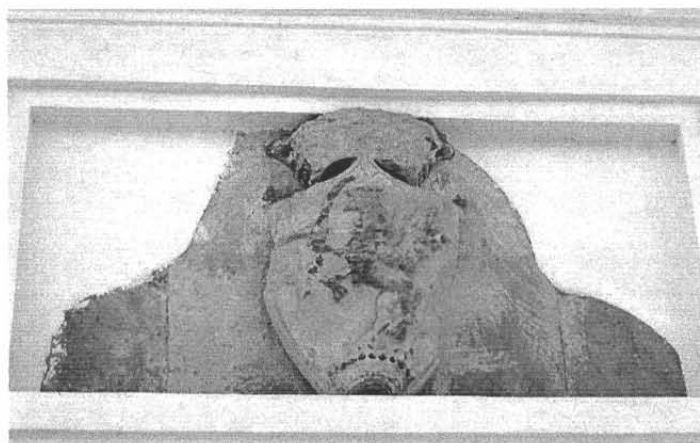
2.

XVIII. tábla 1. A szökőkút-szobor, szemben a Balogh-féle, ún. kiskastély lépcsőjével, Tata (RADOS 1964, 189)

2. Archív felvétel a szoborról (Révhelyi Elemér fotója)

2.

2.

XIX. tábla 1. Távlati kép a Kietreiber-malomról, Tاتا 2. A malomhoz készült Esterházy-címer

Tata a kertek és a vizek városa

A vizeken épült kertek városa

Sylvester Edina
(Budapest)

Tata Európában is, de hazánkban mindenképpen olyan különleges helyzetű város, amelynek fejlődését, virágzó korszakait sajátosan gazdag természeti, kulturális adottságai és kiemelkedő történeti szerepe tették lehetővé. A dombvidék és síkvidék határán fekvő város mai formájában is felszíni vizekkel gazdagon átszőtt terület. Kiapadhatatlannak tűnő forrásai a bányászat felhagyásának következtében az utóbbi évtizedekben tapasztalható erős depressziójuk, eltűnésük után újraélednek, és folyamatosná válik a langyos- és hidegvízű források újbóli megszólalása. Méltán nevezték a múltban és nevezhetik Tatát a jövőben is *A vizek városának*.

Ez a *víz-kert, kert-víz-táj* kapcsolat alapozza meg a város arculatát, a táj és az emberi település összhangjának egyedülállóságát, mely minden korban sajátos helyi jelleggel ruházta fel a települést, sőt fénykoraiban tekintélye európai megbecsülésnek örvendett. Az őskortól lakott hely, gazdag középkori múltra tekinthet vissza, e korból való írásos és tárgyi emlékei határozott városi életre utalnak. 1221-ben már Újfalú „*nova villa*” is létezett „*Tota villa*” mellett. Bár az 1300-as évek legelején már oppidumként emlegetik, a mezővárosi jogok megszerzésének ideje 1357–1387.

A történelmi település és a 14. század közepén felépülő tatái Vár első fénykorát a 14. és 15. század fordulóján, Luxemburgi Zsigmond király, majd ezt követően I. Mátyás király idejében élte a bővíztű forrásokban gazdag, fás, ligetes területen. A tatái várbirtokon diplomáciai tevékenységet folytató Zsigmond idejében jelentős politikai és reprezentációs szerepkört betöltő Vár és környezete Mátyás alatt az uralkodó pihenésének, visszavonulásának és halászatok, vadászatok és ezekkel kapcsolatos szórakozásának helyévé alakult át. A király 1472 és 1490 között minden évben megfordult itt, volt amikor évente többször is meglátogatta Tatát, 1482-től pedig Beatrix is Tatán tartózkodott. E korból Bonfini kilenc malomról tesz említést. A mai Angolkert területén feltörő langyos vízű forrásokon épült meg a királyi pár felüdülésének csendes és kies helye, a király és királyné fürdője. Az új idők stílusa szerint átalakított középkori vár környékéről és a Cseke-tó partjairól Marino Sanuto velencei szenátor történetíró a következőket jegyezte fel: „*Kellemesebb volt ott lakni, mint Visegrádon*”.¹

A város második fénykora több generáción keresztül tartott, ez idő alatt Tatát az Esterházy család grófi ágának sarjai virágoztatták fel. Esterházy József országbíró 1727-ben szerezte meg a tatái uradalmat, Tata romos várát és a hozzá tartozó földeket. Ezidőtől kezdve évszázadnyi távlatban az Esterházy család egyik grófi ágának birodalma lett a barokk várossá formálódó Tata és vonzáskörzete. Az uradalom Balogh Ferenc régens kitartó és tehetséges munkája nyomán gyorsan fejlődött. A késő barokk város Fellner Jakab építész, Schweiger Antal szobrász és más tehetséges hazai művészek, mérnökök életművét őrzi.

A tatai grófi rezidenciális központot övező – tágabb térségre is kiterjedő – táji léptékű kert létrehozásának az alapját és lehetőségét a fennmaradt nagyműltű építészeti örökséget magába foglaló, gazdag természeti örökség adta meg. A kerti környezet kialakulásának időszaka egybeesett a 18. század végén Európa-szerte bekövetkezett jelentős társadalmi változások, a tudományos, a filozófiai és művészeti korszakváltás idejével. A művelt, a művészeteket érzékenyen befogadó és párhuzamosan több, magasrangú nemzetközi tisztséget betöltő Esterházyak teremtették meg a nagyívű, évszázadokat átélő mű kialakulásának, fennmaradásának gazdasági és művészeti feltételeit. A természetes víziutak, a szállítási útvonalak számára kedvező földrajzi helyzet előnyös helyzetbe hozta azokat a hazai településeket – köztük Tatát –, ahol az áruforgalom és ezáltal a piac megnövekedésével fel tudtak zárkózni az osztrák és cseh tartományok fejlődési ritmusához. A lábon szállított jószág és a magyar gabonakivitel mennyiségi növelésének célja érdekében szükségessé vált a mezőgazdaság extenzív fejlesztése, a művelhető termőföldek kiterjesztése nagyobb területeknek a művelésbe való vonásával.

Az udvari haditanács felkérésére és az Esterházyak megbízásából Mikoviny Sámuel tervezte és vezette azokat a termőföldnyerést célzó és a vízzszállítást elősegítő vízmérnöki, tájépítészeti beavatkozásokat – nevezetesen az őszönyi, tatai és almási mocsarak lecsapolását és vizük Dunába vezetését –, amik alapvetően és évszázadokra meghatározták Tata városának és környezetének képét. Ez a nagyvolumenű beavatkozás ugyanakkor meghatározta a városiasodás, a városias élet specifikus irányultságának lehetőségeit és a természetközeli üdülési és reprezentációs feltételek megteremtésével a terület későbbi korokra érvényes elsődleges szerepét. A lecsapolással egyidőben a tatai Nagy-tó és mocsárvilág eltűnt, és völgyzárógát építése által egy mesterséges tórendszer alapját képező vízfelület, lényegében a mai formájában ismert Öreg-tó jött létre.

Meggyőző erejű a Tata monográfiája II. kötetében, 1984-ben közölt Mikoviny Sámuel 1746. évi felmérésének kinagyított térképe (I. tábla 1.)² és a 18. század közepéről származó térkép (I. tábla 2.), amelyek hűen ábrázolják az aktuális helyzetet, és kiválóan mutatják be a település lakóterületei körül a házak és telkek szomszédságát képező, nagy kiterjedésű kertiségeket, amelyek körülölelve a várost, attól észak és kelet felé eső, mocsaras területekből kimagasodó területeken jöttek létre. A két térkép összehasonlításából kiderül, milyen volt a szabályozatlan Által-ér és a kisvízfolyások járása és környezete, a település szerkezete, be- és átjárhatósága. Az említett másik térkép már a város alatti szakaszon szabályozott vízi utakat tünteti fel. Egyértelműen szembetűnik az összefüggő kertiségek elhelyezkedése, kiterjedése, növekedésük irányultsága. Mindkét térképen látható a Balogh régens számára felépített kiskastély, de alapvető változásnak számít a tatai Vár előtt megépített gát, ami lehetővé tette az átjárást a tó és a vár közötti nyomvonalon, megteremtve ezzel a két városrész közvetlen kapcsolatát. Erről a térképről még az is világosan kiderül, hogy a század közepén még nem kezdődött el az angolkert építkezés.

Tővárosban, a Béka hegy platójának mélyedésében ugyanígy jött létre a Cseke-tó (a Baji vízfolyás mocsaras területének fejeinél később – már Mikoviny halála után – épült meg az a völgyzárógát, ami lehetővé tette a vízrendszer második tavának, a

Cseke-tónak a létrejöttét). A Nagy-tó vagy Öreg-tó 430 kat.hold, és felső vízrendszer szakaszának munkái 1747-ben fejeződtek be. A 33 kat.hold kiterjedésű Cseke-tó építésének ideje 1765. A tórendszer képezte alapját annak a fejlett és bonyolult táji léptékű kerti térrendszernek, ami a kontinensen már a keletkezésének korában is híressé vált.

Az Öreg-tó partján a tatái rezidenciának a város középpontjához, a romos várhoz kapcsolódó központi magja a kastéllyal, a lovardával és a *Schweitzerei* elnevezésű – de lótartásra használt – lóistállóval már 1765–69 között megépült. Az időben ezzel párhuzamosan kialakított Cseke-tó környékén városrész léptékű fejlesztés kezdődött. Az 1780-as évek az Angolkert alapjainak és korai korszakának megvalósulási ideje gróf Esterházy Ferenc, az akkori gesztési Esterházy uradalom fejének tatái tevékenységéhez fűződött.

Az Által-ér természetes vízfolyásokkal és forrásokkal sűrűn behálózott völgyének keleti felében, a régen Béka hegynek nevezett enyhe magaslaton, a Tóváros déli részén foglal helyet ez a művészettörténeti, kertépítészeti-történeti szempontból is értékes alkotás. A tatái angolkert keletkezésének és fejlődésének történetében döntő fordulatnak számított az Esterházy család egyes generációinak aktív, koncepciózus és közreműködő jelenléte. Ilyen körülmények között és környezetben született meg az egyik leghíresebb, hazánkban az első önálló tájképi kert, a Tata-tóvárosi Angolkert, amiről Ormos Imre így ír: „*az első kert Magyarországon, mely tájképi modorban készült, Tóváros parkja volt, Tata mellett...*”³ Kertépítészeti- és városépítészeti-történeti szempontból is lényeges, hogy a Tóvárosi Angolkert a tatái rezidenciaközponthoz tartozóan, annak egyik részeként, az Öreg-tó környékén megépülő tájképi kert elemeknek megszületése után, önállóan is működő rendszerként jött létre.

MIT JELENT TEHÁT AZ ANGOLKERT, ÉS MIT REJT MAGÁBAN A TÁJKÉPI KERT FOGALMA?

A tájképi kert kertművészeti eredetét tekintve az abszolutizmust jelképező francia kert ellenpólusaként született meg 1720 táján Angliában, amit keletkezési helyére utalva angolkertnek neveztek el. A társadalmi struktúrák változása, a polgárság vezető szerephez jutása új eszmék születésével és a szellemi élet, a művészetek, így az építészet terén is stílusátöréssel járt. Az angolkertek kialakulásának társadalmi, filozófiai háttére a felvilágosodás, művészi háttére a nagyon sokoldalú és bonyolult átalakulási folyamatban kirajzolódott romantika és az érlelődő klasszicizmus.⁴

A kertművészetben lehetőség nyílt a „szabad” kert, a végtelen természeti szépségű, korlátok nélküli tájképi kert megvalósulására. A korszak kezdetén a szentimentális angolkertek az érzelm kifejezésével, a változatosság keresésével, nem ritkán a megdöbbentő hatásokig fokozott hangulatteremtő elemekkel teleszótt téralakítások voltak. Az európai angolkerteket különféle kisebb kerti épületek gazdagították, ilyenek voltak például a teaházak, kínai pagodák, görögös templomcskák, itáliai tempietto-k, keleti stílusban megkomponált épületek, kerti házak, remeteségek, barlangok, grották, műromok, hidak.⁵

Az angolkert eszméje több országból, eltérő színezettel, bonyolult úton érkezett hazánkba, és eleinte elsősorban a nemesség körében terjedt el. Az első angolkerti

részletek a barokk és rokokó kertek átépítésével, illetve azok angolkert stílusban épült kiegészítésével jelentek meg, és kastélyok, nagy rezidenciaközpontok körül alakultak ki. Jórészt Bernhard Petri korabeli (17–18. századi) kertleírásaiból ismert első tájképi kertjeink a hédervári, vedrdői, rárói (a várkastély kertje ma már nem látható), körmendi, péceli voltak, amik pár évtized alatt jelentős együttesekké nőttek ki magukat. Ezekkel közel egyidőben születtek meg a különböző természeti adottságú területeken Tata, majd Csákvár tájképi kertjei.⁶

A kert nálunk a táj részévé, tájrészletté alakul, amely szinte befejezés és kerítés nélkül tárul ki a szabad természet felé. Ez testesül meg a tatai tájképi kert Öreg-tó környéki részén. Tóvárosi angolkertje körül azonban kőkerítést emeltek, ami helyi specialitás, bizonyítéka annak, hogy az Esterházy család – miként nagymúltú elődei – saját felüdülésre, csendes elvonulásra alkalmas helyként kívánta létrehozni és fenntartani birtokának ezt a részét. Tatán tehát az általános, megszokott telepítési szisztémától eltérő helyzet alakult ki. Kertépítészeti és városépítészeti-történeti szempontból is lényeges, hogy a tóvárosi Angolkert a tatai rezidenciaközpontoz tartozóan ugyan, annak egyik részeként, de önállósuló rendszerként jött létre az Öreg-tó környékén megépülő együttesek megszületése után.

Később, az érett klasszicizmus korától az Angolkert egyre inkább városi közcélokat is kielégített, és így előképe lehetett nagyobb kiterjedésű városi közparkjainknak. A tatai Angolkertet 1930-ban adták át városi használatra, bizonyos közcélok betöltésére. A fejlődés fonalá Európában és országszerte egyre inkább – a működésüket és szerkezetüket tekintve is – önálló kertek megjelenésével gazdagította a településeket és azok környékét. (Így alakulhatott ki a pesti Orczy kert, a Margitsziget, a Városliget és a Népliget is.) Mindez arra ad magyarázatot, hogy az Angolkerttel részletesen külön is lehet és szükséges foglalkozni, ami a gyakorlati védelem mindennapi munkáját remény szerint megkönnyíti majd.

A TÓVÁROSI ANGOLKERT

A tóvárosi Angolkert alaprajzának, a szentimentális kert térképzésének és szerkezete alapotívumainak kialakulását a 18. és 19. századból származó felmérési rajzok, térképek és tervrajzok tárják fel. Az építés körülményeire utaló és kronológikus rendbe foglalható adatok és feljegyzések elsősorban az Esterházy család tatai ága levéltárának anyagát feldolgozó és a Komárom-Esztergom megyei Kuny Domokos Múzeumban őrzött Rév helyi Elemér-féle hagyaték levéltári másolataiból, saját írásos és rajzos jegyzeteiből, saját fényképfelvételeiből kutathatók.

A hiteles feljegyzések szerint tehát a városrész-képző szerepet is betöltő Angolkert létrehozása a tóépítési munkákkal kezdődött meg az 1760-as években.⁷ A 18. század végére megszülettek azok a vízrendezési tervek, amiken látható, amint a Cseke-tó a déli partján lévő gazdagvízű-források magasabban fekvő környezetét öblösen körülöleli. A Baji vízfolyásból táplálkozó Cseke-tó és a Békahegy oldalában feltörő Angyal-forrásból, Kék-forrásból (ma Tükör-forrás) és Pokol-forrásból, valamint más, ma már nyomavesztett forrásokból táplálkozó kisebb kerti tavak és vízfolyások rendszere

különleges, a táj adottságait egyedülálló módon hasznosító vízmérnöki alkotás és kertművészeti elemegyüttes.

Az Angolkert első épülete a Nyárilak; építészé Grossmann József 1784-ben valósította meg egyetlen, önálló tatai művét, az épület figurális díszei Schweiger Antal alkotásai.⁸ 1785-ben már a kerti lak (Nyárilak) közvetlen környéke és a kert bővítése, a planírozás készült el, és a félköríves vízmadár-tó épült meg, amire előzetesen Böhm Ferenc uradalmi mérnök készített tervet. E kezdeti szakasz kompletté válásaként a kerti lak belső falfestései is elkészülnek, a kör alakú szoba falán Jankovszky J. *Tájképfreskói*,⁹ végül a kert és az épület kapcsolódási pontjai, a korlátok és vázák is helyükre kerülnek, ami Gött Antal építész nevéhez fűződik.

A kert térszerkezetének központi magja volt a Béka-hegy magaslatán megépített Nyárilak és környezete. A kertépítés 18. század végi, első szakaszának terméke a csillagsétány, ma már nem látható a valóságban, hiszen azóta az Angolkert későbbi időszakában kialakult formarendszere maradt az utókorra. A francia barokk kertek *bosquet*-iben használt forma a központi térből sugárirányú utak, *vue*-k rendszere az alapja az átmeneti kertstílusokban önállóan is alkalmazott ún. *stern alle*-nak (II. tábla 1.).¹⁰ A kert alaprajzában mértani váza és az abban megjelenő mintázatos sövénykiültetéssel fellátított, mozgalmas motívumrendszer (*topiary work*) az előző és az átmeneti korok stílusjegyeihez fordul vissza. A későbbi tervek a csillagsétány tengelyeit természetesebbé téve puha, lágyvezetésű kerti utakká varázsolták.¹¹ Az utak által közrefogott terek oldottabbá váltak. A mindezt reprezentáló térképrészlet az Angolkert töredékét mutatja be.¹²

Már kifejezetten a szentimentális kertstílus képviselésében (1788–89) jöttek létre a barlangok és grották a magányos elmélkedés, csendes félrevonulás, az elmére és az érzelmekre mélyen ható kert színhelyeként. Az 1780-as évek végére tehető az Esterházyak délszaki és mediterrán növénygyűjteménye nevelését szolgáló üvegház építésének kezdete. Ez volt a Pálmaház (*Kioszk*) elődje. A tatai Angolkert üvegháza korábbi létesítmény, mint az Európa-szerte híres kismartoni gyűjtemény és építmény.¹³ 1797 a „*Török kéjlek*” építésének első datálása, ami a török mecset első építési vagy tervezési dátumát is jelentheti. (Csákváron is 1797-ben építik a török házat.)

A műromok tervezése 1785 körül már megkezdődött. 1796-ban Festetics László tatai látogatásáról szóló feljegyzéséből kiderül, hogy a műrom állt már, vagy legalábbis épült.¹⁴

A tatai angolkerti kuriózum, a vértesszentkereszti középkori – koragótikus – apátság díszes faragott köveiből egy kerti építmény („*ruina*”) létesítésének ötlete, a késő középkori építészeti stílushoz való visszanyúlás koncepciója – a vértesszentkereszti templomrom építőelemeinek a tatai kertbe való átmentése és ott belőlük műrom építése – az 1700 évek végének gyümölcse. A templom módszeres bontása az 1790-es években kezdődött meg Vértesszentkereszten. Valószínű lehet azonban, hogy részletigazítások, a kertbeillesztés finomítása és a bővítés feladatai több évre elhúzódtak.

A műrom – az érzelmi töltés fokozója, az Angolkert meghatározó eleme. Mint ilyen, egyszersmind a természetkultusz kifejezője, miszerint a természet túléli a letűnt korok emberi alkotásainak múlandóságát. A felidézett templombelső maradványainak a nyugati oldalán, a mellékhajó felső terepszintjén süttői mészkőből készült tálcáról

alácsorgó víz csésének hangja és hűsítő creje a romtemplom padlószintjére aláomolva fut tovább öntörvényű, építetlen, keskeny sávban, majd a forrás az 1797-ben tervezett és megépített – a Cseke-tóval párhuzamosan futó – patak vizével egyesülve a rom főhajóján csörgedez keresztül (III. tábla 1.). A szentélytől délre cső falak között najádok fürdőjét allegorizáló régi kőmedencére bukkanunk. A műrom rámfalba süllyesztett egyik mellékhajójában szentélyként római kori síremlék épült be. A római kőmaradványok Tatáról és valószínűleg Brigetióból (Szőnyből) származnak. Az északnyugati fal oldalán, a bejárat mellett (ahol a kert sétánya „áttöri” a falat) egy kisebb, igen megviselt állapotú római sírkő látható, mélyen a falba helyezve. A régi kőemlékek megbecsülése, átmentésüknek és megőrzésüknek ez a speciális formája a romépítészet nagy hagyományával találkozott, és így specifikusan a tatai Angolkertnek az áttört kulisszafal megépülésével, de általában az angolkerteknek jelentékeny értékmegőrző szerep jutott, ami természetesen a hely presztízsnövekedésével jár együtt.

1801-ben a kert reprezentatív módon nyílt ki a *Berg Gasse* (mai Sport utca) felé a kerti lak magasságában; a nyári rezidenciát őrző két szárnyas kőgriff (Esterházy szimbólum) Schweiger Antal műve. A szobrok a bejárat kapu mögött egy-egy sziklahegyet imitáló, posztamens funkciójú terméskő-építmény tetején állnak. Közeliükben épült meg a nyári konyha funkciójú kis kunyhó.

A 18. század legvégére tehát Tatán már áll korai – országunkban az első önálló – szentimentális tájképi kert. A 18. század végén Tata és Tóváros képét bemutató térképről (II. tábla 1.) leolvasható, hogy áll már az Öreg-tó menti *nagykastély* barokkos elrendezésű belső kertjével és udvarával, valamint „*Angliában*” a *nyári lak* a körülötte viruló – még rokokó örökséget magán viselő – kerttel. Nagyon jellemző a mélyfekvésű területeken az uradalmi központ pihenő- és díszkertjeinek megvalósulása, a városi kertek a harangláb mögött, a Stranzky kert első megjelenési formái, valamint a vizek mentén a lakott részek fölött, a városra oly jellemző módon létrejött kertségek tudatos alakítása, differenciálása. A Komáromi és a Kakas utcáktól kelet felé haladva következő funkcionális térbeosztás látható a térképen: *Öreg kertek*, *Gyöpkertek*, *Gyümölcsös kertek*, a szabályozott vízmedrek között a *Két árok között* elnevezésű, majd a *Csigás kertek*, végül a Cseke-tó fejeinél a *Cseke too allai kertek*. A Fényes források irányában egy nagyobb méretű, csillagsétány (*stern allé*) rendszerrel kiépített kert jelenléte a maga korában magas fokú kertkultúrát, kertépítészeti és kertészeti tevékenységet bizonyít. A századvégi, századfordulós Litzner-féle térképen is jól elkülöníthetők az uradalmi és városi kertek (Kuny Domokos Múzeum térképtára). A táj jelenléte a város életében meghatározó jelentőségű volt, és a természeti adottságok aktualizálása magától értetődő módon történhetett. (Az említett állapot folyamatosan a második világháborúig tartotta fenn magát; ezt jelzi még az 1935. évi városrendezési terv térképe is.)

A kastély belső kertjének tájképi stílusban való átépítése és a Tóvároson megépült Angolkert „végső” formájának kialakulása a 18–19. század fordulójától kezdve a 19. század első évtizedeiben követhető nyomon.¹⁶ Ez a szakasz Esterházy Miklós nevéhez fűződik, aki saját maga is nagy hangsúlyt fektetett a kert további fejlesztésére.

Charles Moreau¹⁵ magyarországi, egyben tatai tevékenysége az 1800-as évek első tíz-tizenöt évére rehető. Az Esterházyak 1800-ban Bécsből hívták meg a francia

származású építész a család építészeti feladatainak megoldására. Tatára az 1800-as évek elején várták a kismartoni Esterházy kastélykertben végzett munkálatai után. Valószínű, hogy a két, nevezetesen a nyugat-magyarországi hercegi és a Komárom megyei göfi ág rezidencia-fejlesztő feladatai időben és főként hatásait tekintve bizonyos átfedésben voltak. Tudva levő, hogy Charles Moreau 1803-ban kapott megbízást a kismartoni hercegi rezidencia barokk együttesének korszerűsítő átalakítására, és ott 1811 és 1828 között jöhetett létre a 19. század egyik legszebb, Európa-híres tájkertje. Mindez a Tata-Tóvárosi Angolkert első korszakának befejezése után, a kert teljes kifejlődésének idején történt. (A magyarországi angolkertek bővülésének és a klasszikus tájképi kert elvei szerinti kifejlődésének időszaka az 1820-as évek tehető.) Az 1810–1811-es évek levéltári feljegyzései szerint többek által és folyamatosan készült a tatái kert tervezése. Moreau 1811-ben Pápáról utazott át Tatára a tervkészítést megelőző helyszíni szemlére. Rajzban megjelölt terv azonban – mai tudásunk szerint – csak a következő évtizedből maradt fenn, amit a Kuny Domokos Múzeum térképtára őriz.

1822 keltezésű a Bánóczy Antal mérnök aláírásával a tatái Angolkert teljes területét, I-II., III. és IV. részre osztott szekcióit ábrázoló terv, amit 1823-ban Eduard Ricsse (Riesse) dolgozott át (VI. tábla 1.).¹⁷

Az 1822–23. évi tervváltozatnak óriási jelentősége van az Angolkert teljes területének megjelenítése szempontjából, ahol a nagyvonalú és a klasszikus tájképi kert irányába mutató, az egységes térrendszerként megtervezett, tágas kerti tereket és szerkezeti részegységeket ábrázolnak lágy, hosszan ívelő, természetközeli vonalvezetéssel – és sosem öncélú – útvezetéssel. Ez a terv foglalkozik először az Angolkert teljes területével, tehát a Cseke-tó körüli partszakaszokkal és a Pezsgőgyár környezetével.

A Pezsgőgyárat (1772) Fellner tervezte; épületeivel még a későbarokk Esterházy stílus képviselője. A legkorábbi együttes ebben a térségben, a tatái birtokközpont legkeletibb pontján elhelyezve, ami a városi birtok „keleti szeglete”. Funkcióját tekintve sokáig sörgyár volt; a jólétet és a reprezentációt szolgáló, a borkultúrával kapcsolatos tevékenység és az Angolkert határainak meghatározójaként működő, a kerthez tartozó és az általános főúri időmulatást speciálisan szolgáló sajátos és értékteljes területrésznek tekinthető. 1905-ben fejezik be a pezsgőgyár építését, melynek díszablája a pezsgőgyár lépcsőházának falába építve ma is megtalálható. Maga a pezsgőgyártás csak 1906-ban indult meg, addig serfőzőként működött az uradalmi üzem.

A harmadik katonai felmérésen megjelenik a Budapest–Győr vasútvonal nyomvonala.¹⁸ A pezsgőgyárnál még Bierhaus felirat látható, 1906-ban kezdték a pezsgőgyár építését (5.térkép).

Az 1921. évi térképváltozat¹⁹ lényegi információja a Pálmaház megjelenése az Angolkertben. A Hattyúliget utca folytatásaként a kert telekhatára mentén lévő házak telkekkel a kerthez tartozó gazdasági épületek és kertjük voltak. A Sándor malom (mai Arnold Hotel) keleti oldalán az eredeti öltözősor leégése után megjelenő épület jelzi, hogy az 1926-ban újjáépült öltöző faházzal a Kristályfürdő tovább működhetett. (A Kristályfürdő éppen úgy uradalmi vállalkozásnak tekinthető, amilyen a versenylő-

tenyésztés és a városi élelmiszer szaküzlet létrehozása is.) A strandfürdő zöldfelülete (a mai értelemben vett intézményi zöldfelület vagy rekreációs célú zöldfelület) a telekhatárig, azaz a malmok menti és a gyalogos út vonaláig terjedt ki.

A Pálmaház (keletkezési dátuma ma még nem tisztázott, de valószínűleg a 19. század második felében megépült), a Kristályfürdővel kiépített kapcsolat-rendszerében két irányban működött a fürdő és az Angolkert belső, központi részei között. A fürdő irányában az épület egy kiosk-szerű toldást kapott, amelynek árnyas teraszán kávézó működött (III. tábla 2.). A Pálmaház a 20. századi és a jövő angolkertjének jelentős szerkezeti csuklópontja, ami a kert és a város életében is döntő szerepet kap. A Pálmaháznak jelentős közéleti szerepe volt szinte napjainkig, az épület pusztulásáig, önálló mulatóház, majd a múlt század fordulójától a kert gazdasági részében kialakított Kristályfürdő felé nyitott terrasszal, KIOSZK néven kávéházként, még később szállóként működött.

A tatai tavak körbejárhatósága, a körülötte legelőként meghagyott ligetes terület a tájképi kertek tipikus kompozíciós elveinek kielégítését szolgálták. A háttér Gerecse hegyvonulatának és a távolabb eső clóternek a legelő tehennel és birkákkal élénkített képe a természetbe olvadás érzetét, tudatosítását erősítette meg. A nagy vízfelület hatyúival és az Angolkert belső magjának gazdag kerti tárháza a szentimentális kert elemeit őrizte meg az utókor számára. Ezen kívül a hegyvonulatok ölelésében *teljes terjedelmében megjelenő, hatalmas tatai tájképi kert* – két óriási méretű tavával, a közöttük kanyargó patakokkal, az erdőkkel, ligetekkel borított dombvonulatokkal és az Öregvár romjaival, a kastéllyal, a tóvárosi Angolkerttel – olyan nagyszerű, ugyanakkor egyedülálló és sajátos tájépítészeti program volt, amit több külföldi szakember és tekintélyes utazóegyenység is lelkesedve méltatott.²⁰

A kiterjedt mocsárvilágból kialakult kertben csak az a növényegyed maradhatott meg, aminek a természetes igényei a hely ökológiai adottságaival megegyeztek.

A tatai angolkert eredeti növényzetének alakulásáról csak egyes levéltári feljegyzések apró részleteiből tudhatunk meg valamit, a család többi kastélykertjeinek részletesebb, a növényzetről is jegyzéket tartalmazó történeti anyagaihoz képest a tatai kertek kapcsán mostoha helyzetben vagyunk. Tudjuk, hogy a kert anyatelepe a cseklézi birtok volt, ahol a konkrét kiviteli tervezés időszakát megelőzően már nevelték a tóvárosi „*Angliába*” ültetendő növényeket.

A kezdet évtizedeiben a fiatalabb fákból, facsemetékből előállított növényzet hatása még nem lehetett elsodró erejű; erről számol be Kazinczy első tatai látogatása után megjegyzett egy-két sora, ami csak a lenyűgözően ötletgazdag vízrendszerről beszélt, a növényzet még nem mutatott összefüggő és meggyőző térkialakító, térformáló kerti képet.²¹ „*Tóvároson ültették nálunk az első szomorú fűzeket is. Salix alba 'tristis'.*” A növény saját magától és fájából – fajtájából eredő expresszív szépségét az angolkertek fedezték fel maguknak. A szentimentális kert divatjával jutott el hozzánk is a szomorúfűz kultusza. A tatai Cseke-tó partján ültetett eredeti szomorúfűz közelében található Kazinczy pad és emléktábla jelzi a felvilágosodás költőnagyságának a tatai kerthez fűződő emlékeit. Kazinczy, aki híve volt az angolkerteknek, a természetkultusz kiváló alakjaként – kertépítészeti teoretikai és esztétikai munkásságot is kifejtett –, kétszer járt Tatán a kert kialakulásának két alapvető korszakában. Első alkalommal

a víz kertben kialakított sokoldalú, rendkívüli szerepét dicsérte, és kifogásolta a még elégtelennek minősülő növényállományt. A második alkalommal a kert kiteljesített és érett korszakában a költő lelkesedése teljessé vált. A mai füzek az eredetinek több generációs utódai.

A térképek, tervlapok egyöntetűen azt jelzik, hogy az összfelülethez képest csekély mértékű, kisebb növénycsoportok kiültetésével indult el a szentimentális angolkert élete.

A tájképi kert alakulási folyamatában a botanika és a dendrológia iránti érdeklődés fellángolása, a kerttulajdonosok gyűjtő szenvedélye révén kifejlődött dendrológiai kertkultúra időszaka Tatán is éreztette hatását. Az angolkert növényzetének „húsát” ez az időszak alapozta meg.²²

Napjainkban azonban a természetszerű megjelenés és az ökológiai stabilitás biztosításának záloga a tájhoz fajok elsődleges alkalmazása. A tájképi keretek kialakításánál, felújításánál és fenntartásánál a történeti folyamatokban az élővilág szukcesszió változásait is szükséges figyelembe venni.

AZ ANGOLKERT LEVÉDETÉSE

Kulturális örökségünk sajátos elemei, a történeti kertek – most már törvényes – védelmének sorát az első hazai önálló tájképi kerttel, a tatai Angolkerttel lehetett megkezdeni. A művészettörténeti és kertépítészeti-történeti szempontból is értékes, egyedi helyzetű, a romantikus és az érett klasszikus tájképi kert sajátosságait két évszázadon keresztül megőrzött kert állapotromlása az utóbbi időkben felgyorsult, ugyanakkor az örökség értékeit veszélyeztető tényezők határozottan körvonalazódtak. Ezért a védelem is sürgető volt.

A védelemnek igen nagy súlya van, egy több évtizedes hiányt és elmaradást pótol. A tatai Angolkert az egyik és szinte a legkézzelfoghatóbb példája annak a védelmi igénynek, amit egy olyan önálló kertépítészeti alkotás támaszt, amelyben az építmények, épületek a kert céljait szolgálják, és önállóan értelmüket veszítene, azokat kiragadva éppen célra rendeltségük tűnne el. A kert az ember művészi alkotásainak egyik olyan színtere, ahol minden – építészeti és dekorációs művészeti – alkotása egy célra rendeltén ötvöződni tud, ugyanakkor az építészettől eltérően a művét természetbe ágyazza, a téralakítás a növényzettel, tehát élő építőelemek révén jön létre.

A történeti táj késő barokk időszakban kialakult térstruktúrájának máig is érvényes és tudatosan együttműködtetett területi rendszerében – az Esterházy birtoktest tatai és tóvárosi részein fókuszban a tatai Öregvárral – a saját idejében egy nagyon korai, szinte modern tájépítészeti koncepció öltött testet. A sokoldalú, több tudomány- és művészeti „szakágból” megközelített, nagyvonalú és több városrészt is átfogó térszerkezethez tartozóan, abban önálló történeti egységként foglal helyet a tatai Angolkert; említett rezidenciális státuszában, funkcionális, műfaji és stílári egységében is a legkorábbi.

A kiemelkedő művek történetisége és művészi mivolta adja az örökség értékét. A műemlékvédelem éppen ezen tulajdonságai alapján kívánta és kívánja megőrizni

és védeni ezeket – az értékeiknél, hiteles tanúság jellegükénél fogva – rangos kert-i téralkotásokat is. Nemzetközi viszonylatban a történeti kert fogalmát – a Velencei Karta (1964) alapelveit követő, abból tovább differenciálódott és speciálisan a kertekkel foglalkozó – Firenzei Karta (1981) határozta meg, és egyben leszűgezte az annak védelmével kapcsolatos alapelveket és legfőbb szempontokat, az ezekhez fűződő gyakorlati feltételeket. Definíciója szerint „a történeti kert olyan építészeti és növényi elemekből álló alkotás, amely történeti, vagy művészeti szempontból közérdekű. Mint ilyen, műemléknek tekintendő.”²³ Ezért a várostörténeti értéket képviselő kert részleteinek és egész rendszerének védelme és fejlesztése kiemelkedő gondosságot és szaktudást, valamint a kert használatától környezettudatos és örökséget értékelő és értő használatot igényel.

Több évtizede számos nemzetközi egyezmény foglalkozik a történeti táj (kulturáltáj) védelmével. Hazánkban először az 1993. évi ICOMOS Konferencia foglalkozott ezzel a témával.

A különböző léptékű örökségvédelem általános tevékenysége és célja azonosnak mondható, ami az értékmegőrzés, az állagmegőrzés, állapotjavítás, a védelmi célú tervezés, beavatkozás és karbantartás területére terjed ki.²⁴

A város hosszú távú organikus fejlődése ezt az egybeesengő kertépítészeti összhangot a fejlesztő szándékú beépítésekkel és a beépítés jellegével polarizálta, a két tó közé csoportosuló egységekre választotta szét. Ma már csak tudatunkban lehet „egy” kert a tatai; a valóság a városszerkezeti összefüggéseket zöldfelületi rendszerlemekeként tudja felfogni, és az épített városrészekhez való viszonyulásában képes vizsgálni ezeket.²⁵

A társadalmi és művészi stílusváltozások, majd a társadalmi átstrukturálódás, a tulajdonviszonyokat alapvetően megváltoztató és ellentétes előjelű társadalmi viszonyrendszer a városi élet jellegét, rendjét, a településstruktúrát úgy befolyásolta, hogy annak azt megelőző hiteles (vagy hihető) képe muzeális értékke vált; ma a Vármúzeum kiállításán a Hári-féle térképfestménybe sűrűsödve, kiállítási tárgyként tekinthető meg.

Tata városodó településközpontjainak fejlődését, majd összenövését a barokk kisváros életének és képének jellegzetességeit követően a századforduló, a háborúk és az ezredforduló kisebb, majd nagyobb változásai, fejlesztései, a városiasodás léptéke – és jellegváltása felé vezették Tatát. Az iparosodás, a háborúk és a második világháború utáni növekedés, fejlődés új városrészeket iktatott be, a település határait északra – de különösen keletre és nyugatra – kitolta. A városépítészeti új lakóterületeknek, munkahelyeknek és az üdülésnek adott helyet. De a modern, majd az egyre fokozottabban gyorsuló életforma, a technológia és technika korszakában sem veszítheti el a város és a táj azt a miliőt, azt a szerepet, amire adottságai folytán „hivatott”, s amelyet a történelmi korok változásában megújuló, illetve új formákban, de mégis meg lehetett őrizni. Ennek magyarázata az, hogy a természet benne él a városban, a táj megjelenik a városképben, Tata városa mintegy feloldódik a tájban és a tájképben. A téarányok tágassága is a táj jelenlétét, vetületét jelképezi a városban, ami nem csak termelési okokból adódott így, hanem a táj jellegének tulajdoníthatóan.

Az Öreg-tó, a Vár és a városszövet más nagyobb összefüggései mentén viszont nyilvánvaló, hogy a történeti táj védelme indokolt. Az Angolkert és a tatai – klasszikus értelemben vett – tájkert egésze a történeti tájnak része, azonban csak a „*történeti táj jogosítóany*” megszerzésével védhető olyan területi összefüggések és konkrét területek, mint a 19. század közepére kialakuló, a gazdálkodás, a pihenés és reprezentáció helyeiként megépített Remeteség pusztá, Diós pusztá, valamint a történelmi szőlőterületek: Grébics és Látóhegy. Ez utóbbiak már a II. katonai térképen (V. tábla 1.) jól leolvashatók. Mindezek nem férnek bele a műemléki jelentőségű városi szöveten belül érvényes védelmi rendszerbe, de a történelmi tájhasználat és az egységes birtoktest szempontjából összetartoznak. Az említett területi összefüggések, a mozgásformák kialakulását és fejlődését a három katonai térképen lehet jól követni (I., II., III. katonai térképek: V. tábla 1.; VII. tábla 1.). Az egyes területrészek önálló, egyenkénti védelmük esetén pont a táji összefüggések, maga a történeti, gazdasági és kultúregység eshet szét, lehetőséget teremtve annak, hogy a táj identitását, karakterét veszélyeztető beavatkozások esetleg nagyobb teret kapjanak.

A területi rendszer érthetősége érdekében a történeti tájnak – kizárólagosan a mai tatai közigazgatási területen belül – körülhatárolható egységét külön térkép ábrázolja a kulturális örökség megjelenésének és befolyásolhatóságának néhány tényezőjét feltüntetve. Az ábrázoláshoz tudatosan nem tervi előzmények, hanem az országos 1:25000 méretarányú térkép (VIII. tábla 1.) szolgál alapul. Eredeti méretarányában ugyanis jól illeszthető bizonyos történeti felmérésekhez.

Az előadás mottójaként is megfogalmazható zárómondat a következő: azért is kell az örökséget és az eredetiséget őrző emlékeket ápolnunk, mert a múlt emlékeinek vigyázó őrzése a jövő építése is.

Jegyzetek

¹ Történelmi Tár XXIV – 179.

² KÖRMENDI 1984.

³ ORMOS 1967, 100.

⁴ A művészet-természet viszonya központi szerepet töltött be a 18. századi esztétika tárgykörében. Az ember-természet-művészet hármasságának teljes egységét hirdető filozófusok közül Goethe számára a szépség, a természet törvényeinek megnyilvánulása. Nála vált az emberi jelentéssel gazdagított természet művészetté. Mások a nyugodt élet megteremtését, a béke örök emberi vágyának megvalósítását várták az új típusú kerttől, melyben a „felszabadított természet” ölt testet. Ezeknek az eszméknek a hirdetői az élet nehézségei előtt egy „csendes zugot” keresve az ősi erények felé fordultak, és a kerttel, a kertben egy „másik” világot akartak létrehozni, az Utopia eszményét. ZÁDOR 1976, 19.: „Az egyik műveltségi szál a világ értelmi, érzelmi felfedezése nyomán feltáruló táj és a benne, vele együtt megvalósított kert festőiségét emelte ki. A kertben a történelmi idők romantikus mementójává váltak a gótikus romok, mint a régmúlt és a jelen közötti átívelésnek a tudatra és a hangulatra ható megtestesítői. A másik szál az antik és az itáliai reneszánsz példáit tekintve forrásnak, az ebből táplálkozó műveken keresztül követhetjük nyomon az angol és az itáliai olasz művészet eszme és formavilágának több évszázadra kiterjedő összefonódását.” Művelői több évszázadra ható, ma is jelenlévő örökséget hoztak létre, új szépségideált határoztak meg, új látásmóddal közelítették meg a tájat. Ezek a kertek egyrészt személyi ízlést és felfogást tükröztek, az érzelmekre hatottak, elmélkedésre serkentettek, és nem egyszer szobrok, sírok, emlékművek hangsúlyos, kompozíciószerű kerti elhelyezésével az emlékezés helyszínei voltak. Az egyéni, személyi ízlés érvényesülése és a szubjektivitás jellegzetessége a felvilágosodás korának. Társadalmilag is az angolkert vált ekkorra rangos, előkelő formává.

⁵ Magyarországon a távol-keleti, középkori, egyiptomi egzotikus építmények ritkábban fordultak elő, inkább a török ház, török mecset, vagy másféle törökös kerti épület-staffázsokkal éltek a magyar kertek, ami a 150 éves török uralom nyomán érthető jelenség. Az átmenetnek tűnő korszakban nálunk a középkori jellegű kerti épületeknek is kevesebb nyoma volt, mint Angliában, ahol a táj tele volt középkori épületekkel, romokkal. Zádor Anna művészettörténész szerint nálunk az ilyenfajta kerti részletek iránti érdeklődés csak a szentimentális korszak végén jelentkezett, akkor is inkább romépítésben, amilyen a tatái angolkeri múrom. Zádor különböző tanulmányai alapján leszögezhető, hogy a 19. század elejének legfontosabb műfaja a kert volt, s ez vonzotta körébe az architektúrát és a különböző művészeti ágakat is. A leghíresebb angliai kertek tervezőinek gyakorlata, a természetnek a kertben megjelenő pontos ábrázolása és a kertnek a tájba simítása révén a nyugodalmas természet szépségét több évszázadra meg tudta jeleníteni.

⁶ RAPAICS 1940, 156–163.

⁷ A tatái természetes források, mesterséges tavak és az azokat összekötő vízfolyások rendszere különleges, a táj adottságait egyedülálló módon hasznosító vízmérnöki alkotás és kertművészeti együttes. Az angolkeri bonyolult vízrendszer nemcsak a tóvárosi kert okán épült meg, ami az új, szentimentális kert megépítésének vázát képezte, hanem szerves része volt azoknak az egész várost keresztülhálózó, gazdag, szellemesen kialakított víziutaknak és az azokat kísérő malmok sorának, amelyek Tatát élővé és utánozhatatlannul egyedivé teszik.

⁸ „Az Angolkertben létesítendő épület alapkövét Esterházy Ferenc jelenlétében tesszük le. Felirat: Comité Francisco Esterházy, Michael Bezeredy et Josepho Grossmann Architecto, 1783. X. II.” In: KDM HtGy Révhelyi Familiaria P.198. Fasc. 50. csomó 262. 27. Grossmann József (Bécs, 1747 – Tata, 1785), Fellner Jakab segédje, majd utóda, özvegyének férje volt. Tatán ez az egy jelentős műve maradt fenn. (L.) GENTHON 1959, 387.

⁹ KÖVESDI 1998.

¹⁰ A 18. század végi várostérkép szelvényein szerző, dátum, jelmagyarázat nem látható, jelzetszáma nincs.

¹¹ „Az amőba-szerű kis tavak és a kigyózáva kanyargó ösvények a geometrikus francia kertművészet abszurd megfordítása éppen úgy ellentéte volt a természet valóságának, mint az egyedi barokk kertstílus.” Ilyen megfogalmazású részeket láthatunk a 18. század első felében megépült angliai Chiswick house nagykiterjedésű kertjének egyes területein. Ld. BUTTLER 1999, 36–37.

¹² Angolkert töredék III., Berg Gasse, 18. század vége 19. század eleje. Megjegyzésként le kell szögezni, hogy a térkép durva sérülése miatt semmilyen, a keletkezéssel kapcsolatos információ nem látható.

- ¹³ Kismartonban a II. Esterházy Pál Antal herceg által létesített kertben Matthias Pöhl, főkertész megkapta az engedélyt arra, hogy felépítse a narancsházat (1803), az újabb üvegházakat. 1801 és 1803 között a meglévő kerttől északra több telket vásároltak fel, amely által a kert területe több mint kétszeresére nőtt. Ebben a narancsházban hozták létre Európa egyik legnagyobb botanikai gyűjteményét.
- ¹⁴ Festetics László: *Az 1796-dik esztendőben utazásának rövid leírása*. MTA Könyvtára kézirattár K 380/30, I-II. Hivatkozás: GALAVICS 1999, 38. „kiváltképpen szépek az Uraság anglus kertjében a dűledékeket (Ruinen) és barlangokat (Grotten) képzelő épületek”. Itt jegyezhető meg, hogy 1792-ben Robert Townson angol utazó a következőket írta le az Angolkerttől: „Ész a kis hely ... megérdemli, hogy az ember néhány mérföldet tegyen azért, hogy megtekintse. A gróf kertjei csodálatosak. Legszebb díszeit alkotják a nagyszámú élő vízi források, amelyek ebben az országban igen ritkák. Felhasználásuk nem kihívó (frivol) módon történt, hanem tavakat és csatornákat alakítottak ki, amelyek mellett szomorúfűzek nőnek, az áttetsző vízi patakok pedig arra késztetnek, hogy pihenjünk és a vizet körülvéve hűvös és zöld pázsiton meditáljunk...”
- ¹⁵ A csákvári grófi rezidencia fejének, Esterházy Jánosnak a fia Esterházy Miklós kamarás (1775–1856) 1811-ben örökölte Tatát a nagykövet Ferenc gróf nagybátyjától. Gróf Esterházy Miklósnak művész-hajlamai voltak, s az értékes örökséget nagy energiával ápolta. Az Angolkert rendezésére és átalakítására különösen nagy gondot fordított.
- ¹⁶ Charles Morcau, a Párizsi Képzőművészeti Akadémián végzett építésznek az angolkerti működése még nem tisztázott, bár szinte mindegyik – a jegyzetekben megjelölt – mű határozottan az 1800-as évek elejére, 1808-ra datált, és Charles Morcau névéhez köti a műrom-építést. 1800-ban Bécsben van, 1803–1811-ig Kismartonban dolgozik; háziépítészként herceg Esterházy Miklós megbízásából a kastély és a park áttervezésével foglalkozik. 1803-ban tervet készít a tatái vár romantikus stílusban való átépítésére, működik a Csákváron megépülő kastélynál (1783–1823) és Dobán, ahol 1819–1820-ig a kastélyt és 1833-tól a parkot is tervezi. Ld. ZÁDOR 1976., valamint RAPAICS 1940.
- ¹⁷ TOTISCHER ENGLISCHEN GARTEN I–II, III–IV section töredékei 1822–23. *Aufgenommen durch Anthon Bánóczy ing. in Jahr 1822, Reducirt in Jahr 1823 durch Eduard Rieße*. A térkép által ábrázolt kert jellegzetes eleme az üvegház és a tőle nyugatra fekvő kertész zárodása, és e résznek a Sándor malom irányából történő megközelítése. A kert átmeneti főbejárata az Erzsébet királyné térről nyílik majd ki. Ez a megközelítés a II. katonai felmérésen látható (1846–47-ben készült térkép, Hadtörténeti Múzeum Térképtára, jelzet: XXIX-49.). Itt kiválóan látszik a Sport u. és az 1847-re megépült Harryüliget u. lezáródása. A bővítményen (III–IV. rész) megjelenő Keller-Esterházy Pezsgőgyár és Pince épületével (tervezte Fellner Jakab 1770 körül) – *Garten des Kellermeisters*, *Garten des Kellerins* a pincészet kertészeti, *Ziegel Ofen* – téglacéteg kemence, két kis ház, *Hutwide* – legelő és *Fischer Hütte* – halászkunyhó, tanya-hajlék, horgász házzal egészült ki az 1823-ig dokumentált angolkerti archívum. A terv alsó felét (I. II. rész) már közölte Kövesdi Mónika a Kuny Domokos Múzeum művészettörténésze a Műemlékvédelmi Szemle 1998/1. számában, az Angolkert teljes területének térképi közlésére még nem került sor.
- ¹⁸ Harmadik katonai felmérés – készült 1872–84, Hadtörténeti Múzeum Térképtára, jelzet: 4960-2.
- ¹⁹ Mint a harmadik katonai felmérés; a helyszínen megújított térkép. Készült 1921.
- ²⁰ Townson angol utazó 1793-ban járt Tatán. Felsőfokon méltatta a kert értékeit, áradozott annak modernségéről. Később Carl Haberle botanikus 1830-ban Budán megjelent, *Succincta rei herbariae Hungaricae et Transilvaniae Historia* munkájában, Magyarország leghíresebb kertjeit vizsgáló feldolgozásában az Esterházyak csákvári és tatái angolkertjeit a legjelentősebbek közé sorolta.
- ²¹ Kazinczy Ferenc így ír róluk a „*Hotkóczy-Anglus kertek*” sorában. In: Kazinczy 1806, 262–263., 268–271., 276–279. „Mi lehet szebb, mint a Tatái kert a vízi partiáknak? /S mik az erdőpartiák benne? Parányi szép bujkáló! Nincs sehol hely, hogy a szem kényére megnyughasson!”
- ²² A hárs már az előző korszakok kedvelt fája volt. Az angolkert térhódításának időszaka kifejezetten a hárs kultuszát bontakoztatta ki, kiváltképpen a 19. század fordulóján ültettek hársfasorokat utak, utcák, sétányok mentén, vagy ligetes állományban, de szoliter díszfaként is, így azok a tájképi keretek kellemes szép és árnyat adó fái lettek. A szentimentális kert egzotikumai közé tartoznak konkrétan és jelképszerűen is a páfrányfenyő *Ginkgo biloba* – Tatán a műrom közelében található a keleti kultúrában szentként tisztelt fa –, valamint a tulipánfa *Liriodendron tulipifera*. A 19. század közepére a török mecset és általában a török építmények mellett a kertekben megjelent a török mogoró *Corylus colurna*, és elterjedtek az egzotikus fenyők – jegenyefenyő *Abies alba*, Virginiai mocsárciprus, *Taxodium distichum*, Kaukázusi szárnysdió, tiszafa *Taxus baccata*, egyes fafajoknak a vöröslévelű és szomorú változatai.
- ²³ FIRENZEI KARTA 26. (1. §)

²⁴ Az örökség különböző típusait érő hatások és az örökség kisugárzása, hatásai azonban más léptékűk, összetételük, anyagi valóságuk, a benttartózkodás módja és sokféleségének különbözőségei miatt is időben és térben eltérőek. Bonyolultsági fokuk és a védelem vezérlésének mássága megnyilvánul a feltárásukhoz, kutatásukhoz szükséges tudományok körében is. A táji léptékű kulturális örökség a történeti földrajz és segédtudományai, a természettudományok, a gazdaságtudományok és a műszaki alkalmazott tudományok együttesében „nyitható fel”. Természetesen a művészet és építészettörténet a részletekben itt is megjelenik, de más súllyal és más fényben, mint az épületek, kertek történeti hitelessége értékelésének folyamatában. A feltárás, a fenntartás módszerei és eszközei, a védelem tervezésbe való beépülése és megvalósítási lehetőségei egészen mások. A területi és településtervezési rendszer törvényi háttere, hivatali és hatósági háttere sem azonos tartalmilag. (A hatósági és hivatali rendszer alatt itt annak nem a szervezeti struktúráját értjük, hanem a védelem tárgyára koncentrált szervezeti, ágazati és személyi hátterét.) SYLVESTER Edina: *Műemlékvédelem és történeti kertek* c. szakmérnöki diplomadolgozat. BME Építésztechnikai kar, Műemléki szak, 12. ciklus.

²⁵ A mai építész, városépítész szemlélet irányultsága ellentétes azzal, hogy félvárosnyi kertet egy kompozíciós egységnek lásson; a tavat is kizárólagosan a város részének tekintsi, s nem egy valaha kertkompozíciós kerti elemnek, ami jellegénél és méreteinél fogva táji léptékű beavakozás eredménye. Természetesen a kert – még az eredeti tulajdonosok idejében – a polgárosodó Tata részévé vált a használatot és a funkciókat tekintve is. A táj- és kertépítészeti – kifejezetten kertművészeti – szempontból legurolónak mondható hiteles városképet az 1900-ra elkészült „Hári-féle” festmény tárja elénk, amelyen ez az egység fasori hálózarával a jelenlegi egyedülállóságáról azóta sem tapasztalható módon ad képet arról, hogyan sarjadt ez a település a tájból, és kibontakozva hogyan tud a tájba visszasiszolni, alkotásai finom rendszerével annak részévé válni. Az eredeti történelmi-szellemi inspiráció, a valaha meghatározott célra kiépült rendszer egzisztenciája új, másfajta egzisztenciáknak, használatoknak adott helyet. Bár a városépítés helyi elhatározásainak egyik fő célja – az eredetét, nevében is sokáig hordozó – két/vagy több városrésznek véglegesen eggyé ötvözése, a kertépítészeti egység (a közös birtok) elveszett. A hajdani birtoktest városképző, települést létrehozó, idillikus és színes kertje nagyon heterogén – ettől összességében érdekes és sokarcú – városrészek különböző típusú kertjeinek, parkjainak, szabad felületeinek, városi köztereinek, közparkjainak láncolatába integrálódott be. Ami eredeti mivoltát tekintve csak mentő, új egzisztenciájában valóság; az eredetihez képest ugyan már nem autentikus, az új városképben és városszövetben viszont történeti értékű szabad zöldfelület rendszerlemekként lehet autentikus. A hitelesség kérdéskörének másik oldala, hogy mi módon, hogyan kezelték ezeket az értékeket az idő folyamán. A műemlékvédelem területén úrró szerezpet berötrött Örsi Károly megemlékezik a Hári-féle festett városalaprajzról, melyen montázsszerű kis festmények mutatják be egy-egy városrész, parkrészlet, enterieur vagy ikonográfiai értékű kellék képét. SYLVESTER Edina, *Műemlékvédelem és történeti kertek* c. szakmérnöki diplomadolgozat. BME Építésztechnikai kar, Műemléki szak, 12. ciklus.

Irodalom

BUTTTLAR 1989

Buttlar von A.: Der Landschaftsgarten, Gartenkunst des Klassizismus und der Romantik. Köln 1989.

BUTTTLAR 1999

Buttlar von A.: Az angolkert. Bp. 1999.

FIRENZEI KARTA

Román A. (szerk.): Karták Könyve. Bp. 2002.

DEÁK 1987

Deák Antal András: A Hungaria Nova megrajzolója, Mikoviny Sámuel élete és munkássága. 1987.

GALAVICS 1999

Galavics G.: Magyarország Angolkertek magyar nyelvű művész. Bp. 1999.

GENTHON 1959

Genthon I.: Magyarország művészeti emlékei. I. Dunántúl. Bp. 1959.

HABERLE 1830

Haberle, C. C.: Succincta rei herbariae Hungaricae et Transsilvanicae Historia. Budae 1830.

HOGARTH 1753

Hogarth, W.: Analysis of Beauty London 1753. In: BUTTLAR 1989¹⁹⁹⁹.

KAZINCZY 1806

Kazinczy F.: Hazai Tudósítások XXXI–XXXIII. 1806.

KÖRMENDI

Körmendi Géza: Tata története 1927-től a polgári forradalomig. In: Bíró Endre (szerk.): Tata története I. Tata 1984.

KÖVESDI 1998

Kövesdi M.: A Tatai Esterházy-nyárilak dísztermének falképei. Műemlékvédelmi Szemle 1998/1.

ORMOS 1967

Ormos I.: A kerttervezés története és gyakorlata. Bp. 1967.

PUSZTAI 1988

Pusztai L. (szerk.): Révhelyi Elemér munkássága a tatai múzeum hagyatéki gyűjteménye tükrében. TudFüz 4. Tata 1988.

RADOS 1967

Rados Jenő: Tata. Bp. 1967.

RAPAICS 1940

Rapaics Raymund: Magyar kertek. Bp. 1940.

SCHILLER 1795¹⁹⁴³

Schiller, von F.: Über den Gartenkalender auf das Jarh. (1795). In: Schillers Werke. Weinmar 1943.

ZÁDOR 1976

Zádor A.: Az építészet és múltja. Bp. 1976.

ZÁDOR 1976a

Zádor A.: Klasszicizmus és Romantika. Bp. 1976.

ZÁDOR – RADOS 1943

Zádor Anna – Rados Jenő: A klasszicizmus építésze Magyarországon. Bp. 1943.

Tata: the city of gardens and waters

The city of gardens built on waters

Edina Sylvester

Tata definitely enjoys a special situation in Hungary – and in Europe as well. Its particularly rich natural and cultural conditions along with its outstanding historic role opened the doors to development and prosperous periods. The city, situated on the contact line of a hill-country and a flatland, is a territory abounding in aboveground waters even in its present form: it was and is to be called the city of waters deservedly.

It was the rich natural heritage including the architectural heritage that provided base and opportunity for creating a large-scale garden around the centre of the Tata estate. As far as the history of landscape architecture and civic design is concerned, it is of paramount importance that after the complexes in the vicinity of Öreg Lake had been constructed, the landscape garden in Tóváros evolved as a part of the residence centre and yet was a system on its way to independence.

The evolution of the basic features of the landscape garden in Tóváros as well as of the outlay and structure of the sentimental garden is disclosed by land-surveying sketches, maps and plans from the 18th and 19th centuries. The data concerning the circumstances and chronology of the process of construction can be researched with the help of the Elemér Révhelyi bequest dealing with the records of the Tata branch of the Esterházy family (housed by the Kuny Domokos Museum). The construction of the landscape garden started in the 1760s with the design of the lake. The first building was the Summer Pavilion built by József Grossmann (1784); the sculptural ornaments were created by Antal Schweiger. As early as in 1785, the immediate surroundings of the Garden Pavilion (Summer Pavilion) were arranged, the enlargement of the garden and the levelling were carried out; moreover, a semicircular water-fowl lake was constructed. As a completion of this initial period, the inner wall paintings of the Garden Pavilion were finished (the walls of the circular room being decorated with landscape murals by J. Jankovszky), and finally, the banisters and vases (made by the architect Antal Gött) were set up.

A product of the 1st period of landscape architecture (the end of the 18th century) was the Star Promenade, which no longer exists. The caves and grotts were produced as objects representing the sentimental garden style (1788-89). The beginning of the construction of the greenhouse dates back to the end of the 1780s; the building was the predecessor of the Palm House (Kiosk). The construction of the "Turkish Pleasure-house" was first dated in 1797, which may refer to the first date of the construction or the designing of the Turkish Mosque.

Around 1785 the artificial ruins were already being designed. In 1801 the garden was opened towards the Berg Gasse (now Sport Street); the two winged griffins of dressed stone – a symbol of the Esterházys – guarding the summer residence are made

by Antal Schweiger. Thus, at the very end of the 18th century the early sentimental landscape garden (the first independent garden of its kind in Hungary) was already in existence.

The process of the landscape-style reconstruction of the inner castle garden and the evolution of the "final" form of the landscape garden in Tóváros can be traced from the turn of the 18th and 19th centuries. This period is linked with the name of Miklós Esterházy, who laid great stress on the further development of the garden.

According to archival records dating back to 1810-1811, the garden in Tata was planned continuously by several individuals. In 1811 Moreau travelled from Pápa to Tata to conduct a local survey before proceeding to planning. Nevertheless, in our present knowledge, the first remaining drawn plan dates from the next decade (housed by the collection of maps in the Kuny Domokos Museum).

The Champagne Factory (1772) was designed by Fellner; his buildings still represent the late Baroque Esterházy style. The essential information provided by the map version of 1921 is the appearance of the Palm House in the landscape garden. The date of its construction is yet to be identified; in all likelihood, it was built in the second half of the 19th century.

The present study describes the evolution of the gardens in Tata – especially of the landscape garden – in detail; the last chapter gives an account of the process the landscape garden (being the first protected historical garden in Hungary) was declared a monument under protection.

Tata, eine Stadt der Gärten und Wässer

Edina Sylvester

Tata hat in Ungarn eine besondere Stelle, weil ihre Entwicklung und hervorragende geschichtliche Rolle durch die eigenartigen kulturellen und umweltlichen Gegebenheiten sehr stark geprägt wurde. Die an der Grenze der Hügel- und Tieflandschaft liegende Stadt ist noch heute reich an Oberflächenwässer und daher wird Tata eine Stadt der Wässer genannt.

Das erhaltene architektonische sowie das reiche naturelle Erbe gab den Grund und die Möglichkeit zur Errichtung eines Gartens um den Tataer gräflichen Sitz. In Hinsicht der Gartenbau und Stadtgeschichte ist es auch wichtig, dass der englische Garten zum Tataer Herrschaftssitz gehörend allerdings als ein selbständig werdendes System entstand.

Die Aufzeichnungen, Karten und Vermessungen des 18. und 19. Jahrhunderts zeigen die Entwicklung des Grundrisses und der Konstruktion vom Tataer englischen Garten. Die Angaben über die Umstände und die Zeitordnung des Baus befinden sich im Elemér Révay Nachlass (im Kuny Domokos Museum). Der Ausbau des Tataer englischen Gartens begann mit Teichbauarbeiten in den 1760-er Jahren.⁷ Die erste Gebäude des englischen Gartens war das Sommerhaus (1784), sein Architekt Joseph Grossmann, mit den Gebäudezierden von Anton Schweizer.⁸ In 1785 wurde schon das Gartenhaus (Sommerhaus) und seine unmittelbare Nähe sowie die Erweiterung des Gartens und die Planierung fertiggestellt. Am Ende dieser frühen Phase waren schon die Wandmalereien des Gartenhauses fertig und die Wand des kreisförmigen Zimmers dekorierten die Landschaftsfresken von J. Jankovszky. Die Vasen und Schranken bekamen ihre Plätze mit Hilfe des Architekten Anton Götz.

Ein Erzeugnis der ersten Gartenbauphase war die heute nicht mehr bestehende Sternpromenade. Den Einfluss des sentimental Gartenstils (1788-1789) zeigen die künstliche Höhlen und Grotten und am Anfang der 1780-er Jahre begann der Bau des Glashauses. Dies war der Vorläufer des Palmenhauses (Kiosk). 1797 ist die erste Datierung für den Bau des „türkischen Lusthauses“ und um dieses Datum begann entweder die Planung oder der Bau der türkischen Moschee.

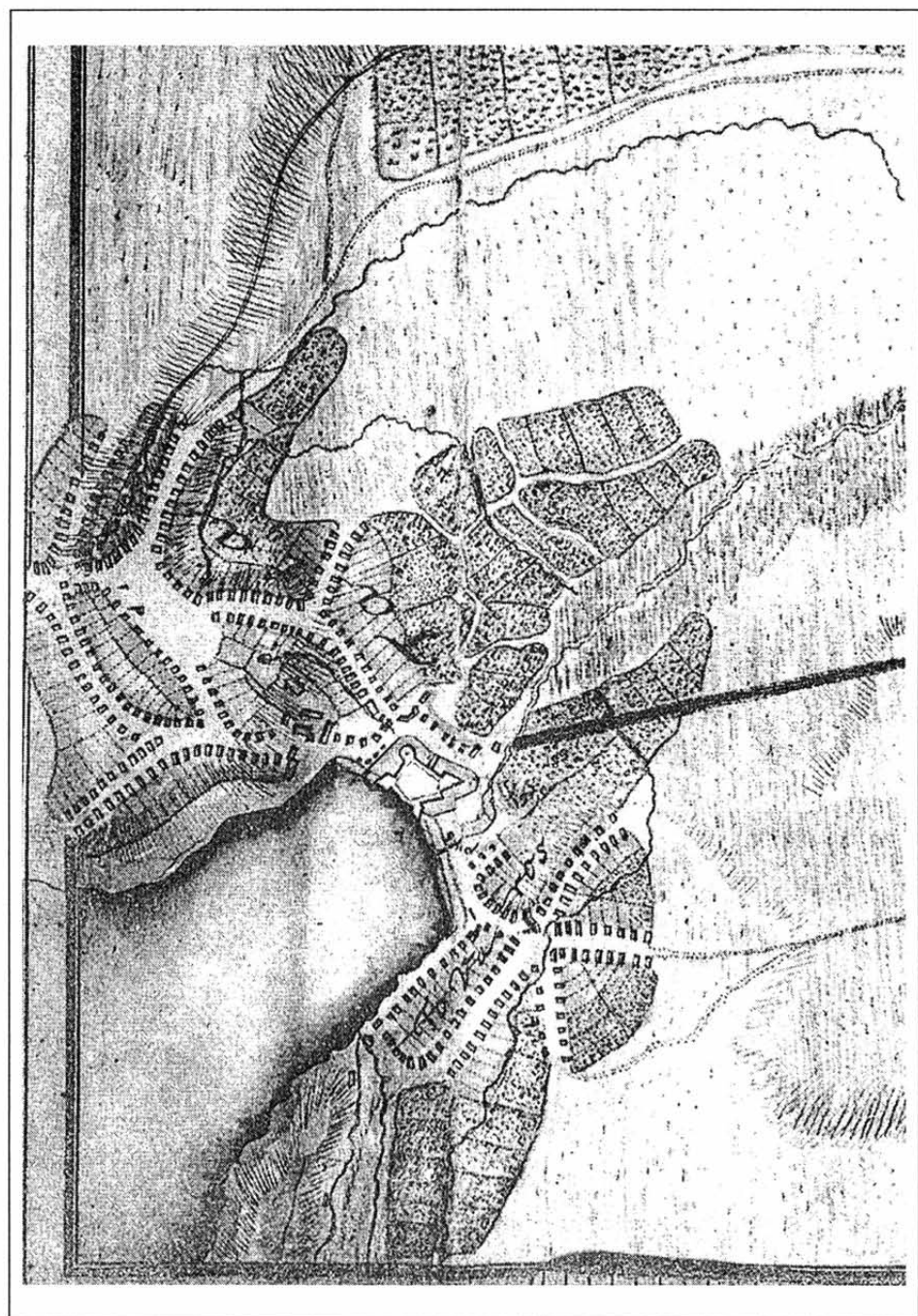
Die Planung der Kunstruinen begann schon um 1785. In 1801 wurde der Garten nach der Berg Gasse (heute Sport Strasse) geöffnet und die zwei beflügelten steinernen Greife (ein Esterházy Symbol) von Anton Schweizer an der Residenz aufgestellt. Am Ende des 18. Jahrhunderts entstand in Tata der erste selbständige sentimentale Landschaftsgarten in Ungarn.

Wir können den Umbau des inneren Schlossgartens im Landschaftsbildstil sowie die Entstehung der Endform des in der Tóstadt erbauten englischen Gartens im ersten Jahrzehnte des 19. Jahrhunderts gut verfolgen.¹⁶ Diese Phase ist mit Miklós Esterházy eng verbunden, der sich selbst betont mit dem weiteren Ausbau des Gartens beschäftigte.

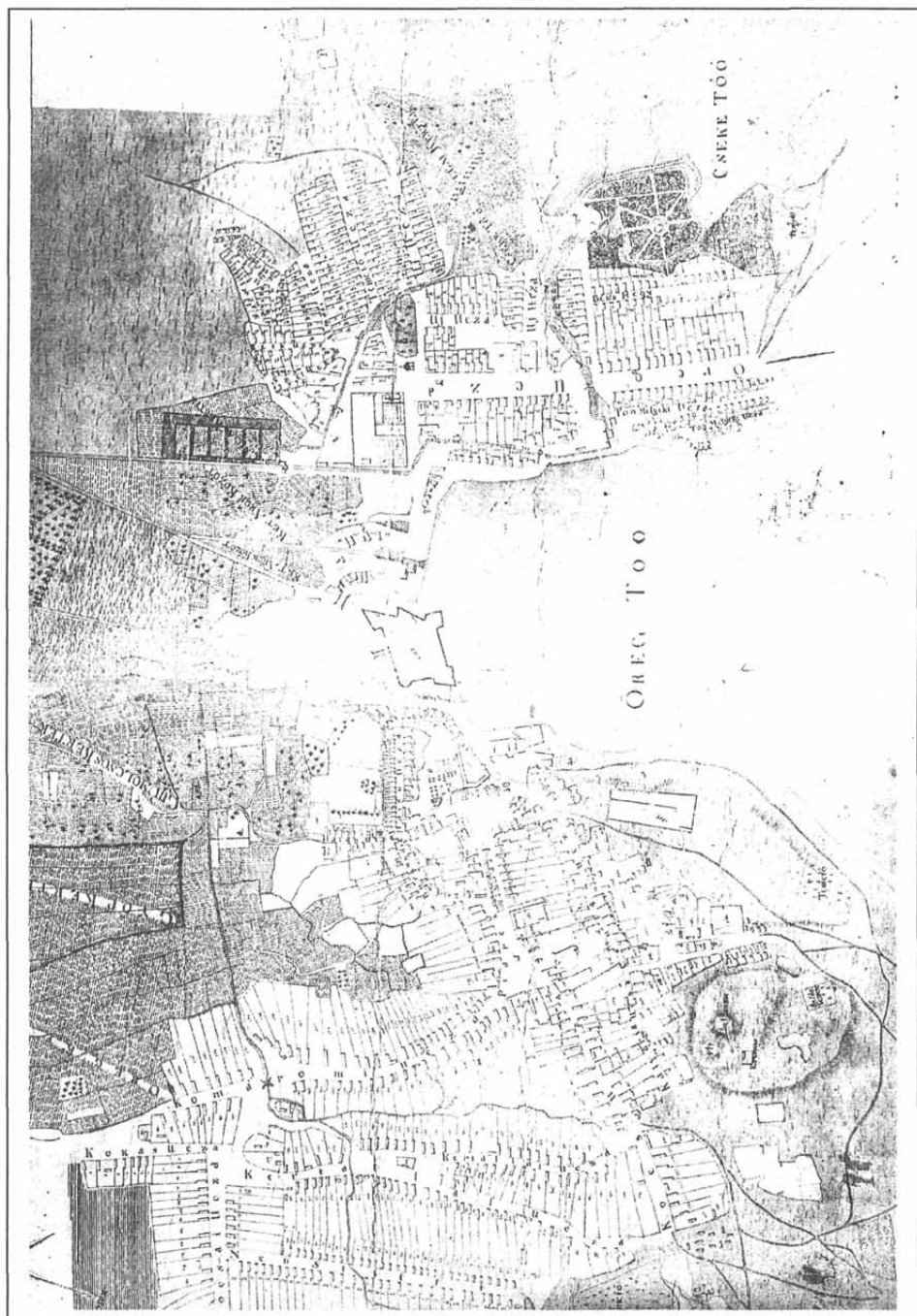
Nach Aufzeichnungen aus den Jahren 1810 und 1811 wurde die Planung des Tataer Gartens von mehreren Personen ununterbrochen angefertigt. Moreau reiste in 1811 von Pápa nach Tata wegen eines Lokalausweises vor der Entwerfung eines Plans. Der erste in Zeichnung erschienene Plan bleibt nach unserem Wissen aus dem nächsten Jahrzehnte erhalten, der sich heute in der Sammlung des Kuny Domokos Museums befindet.

Die Sektfabrik (1772) wurde von Fellner geplant und mit ihren Gebäude ist noch ein Vertreter des spätbarocken Esterházy Stils. Das Errichtungsdatum des Palmenhauses ist noch nicht geklärt worden aber wahrscheinlich entstand es in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts.

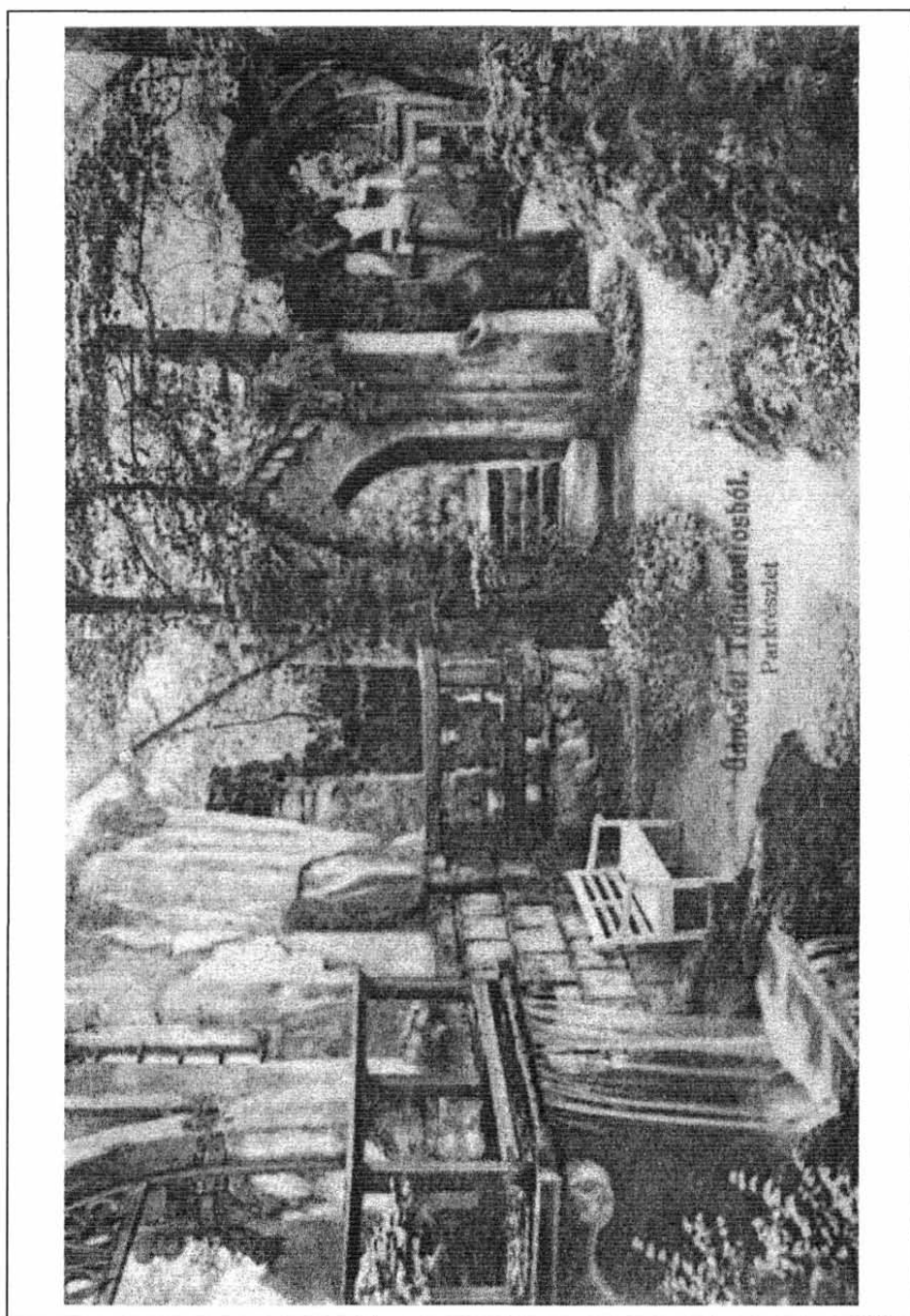
Wir wollten in dieser Abhandlung die Entstehung der Tataer Gärten – besonders des englischen Gartens – vorführen, dessen wichtige Stelle im ungarischen Kultur zeigt, dass er unter Denkmalschutz gestellt wurde.

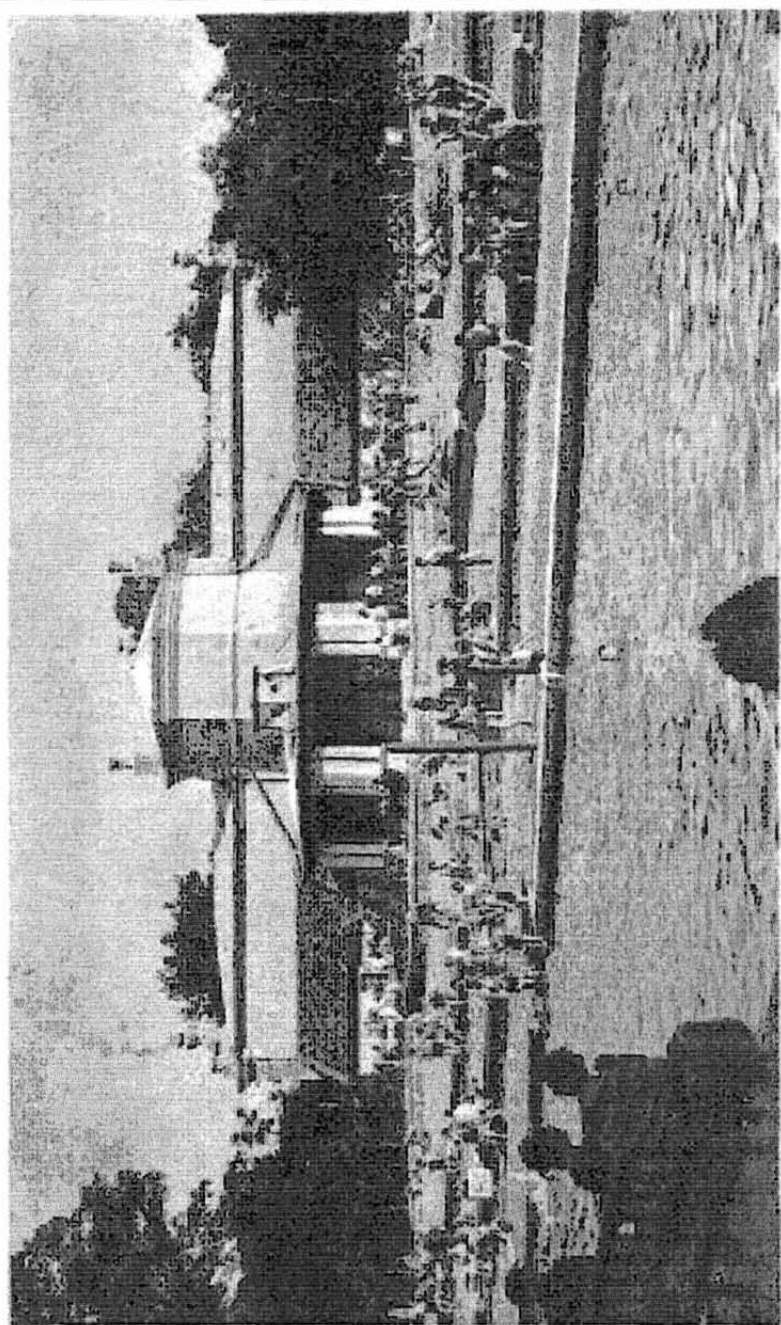
I. tábla 1.: 1746 Mikoviny Sámuel felmérésének kinagyított képe (KÖRMENDI 1984.)

III. tábla 1.: Tata és Tóváros képe 18. sz. végén (Magyar Országos Levéltár: fotókópia)

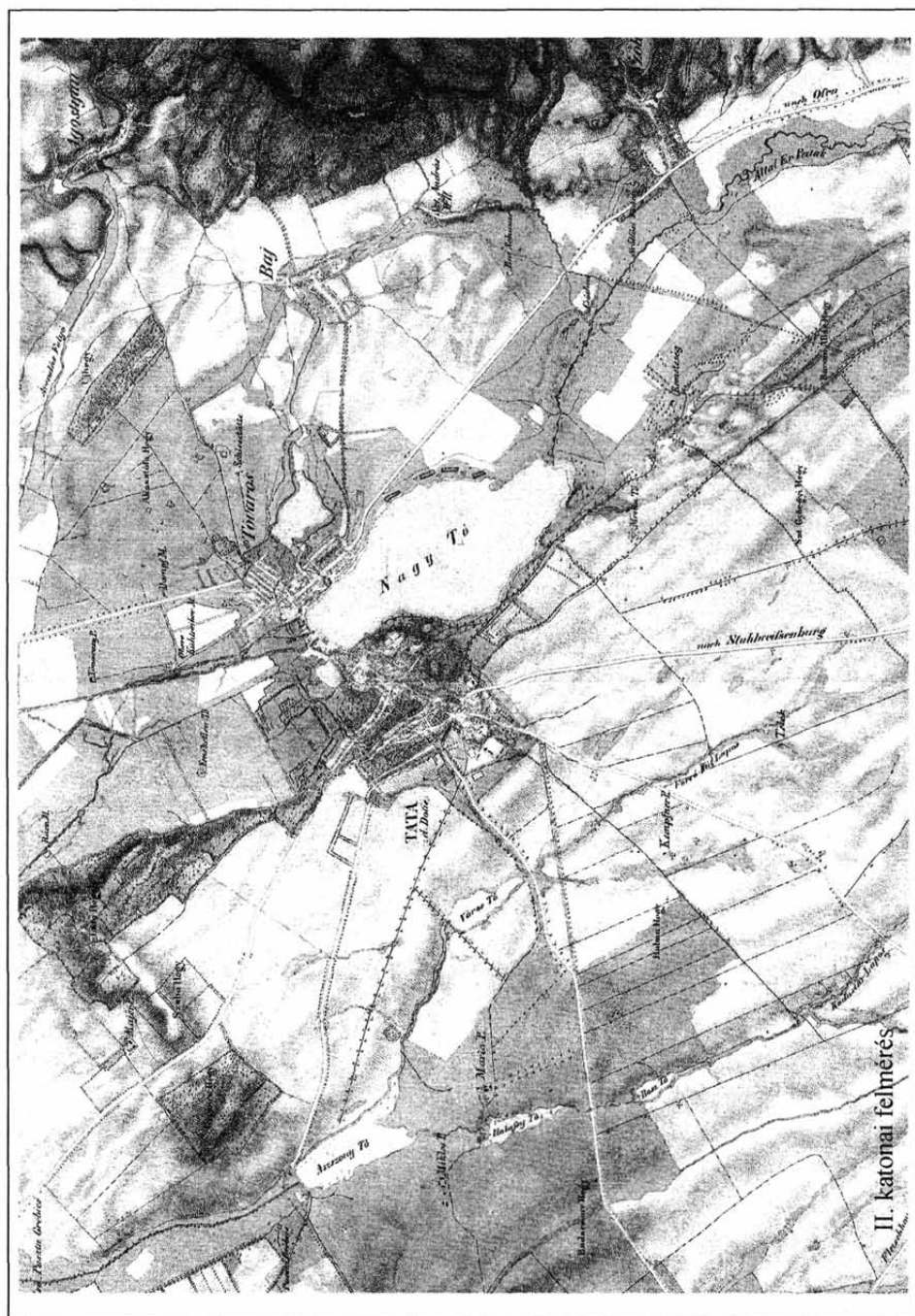

IV. tábla 1.: A műrom 1930-as évekből származó képe. Rév helyi Elemér felvétele

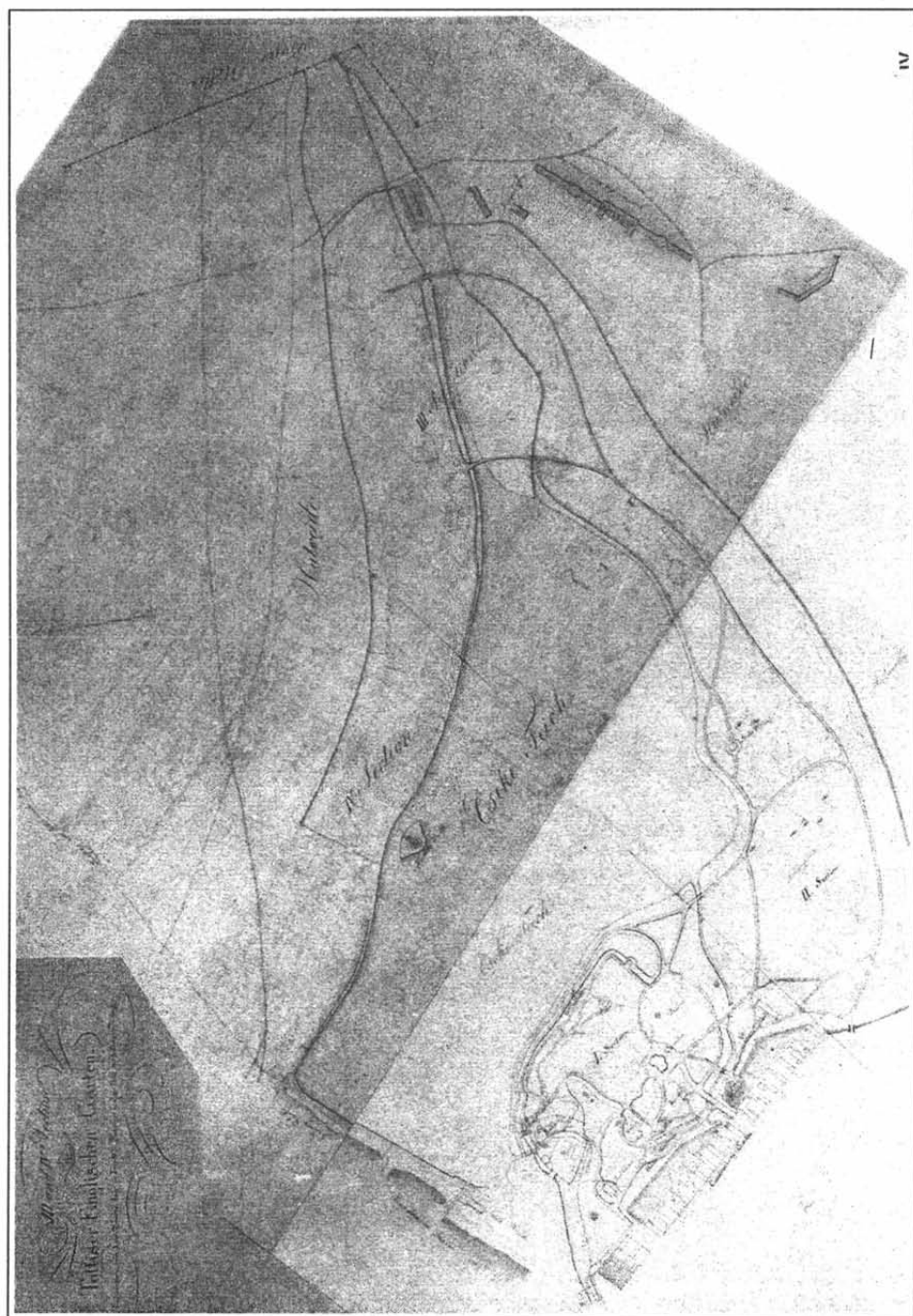

Tóvárosi Kristályusztoda

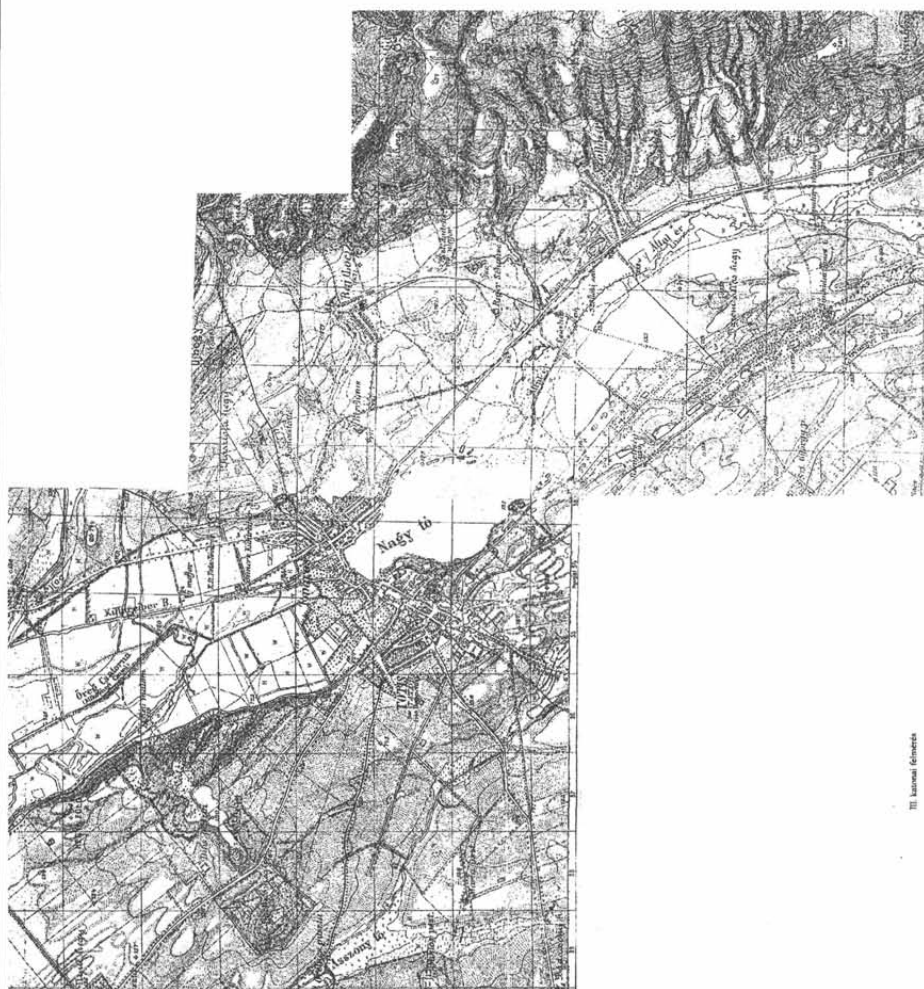
V. tábla: A Kristály fürdő képe a háttérben a Pálmaház-Kioszk épületével a két világháború időszakból származó levelezőlapon

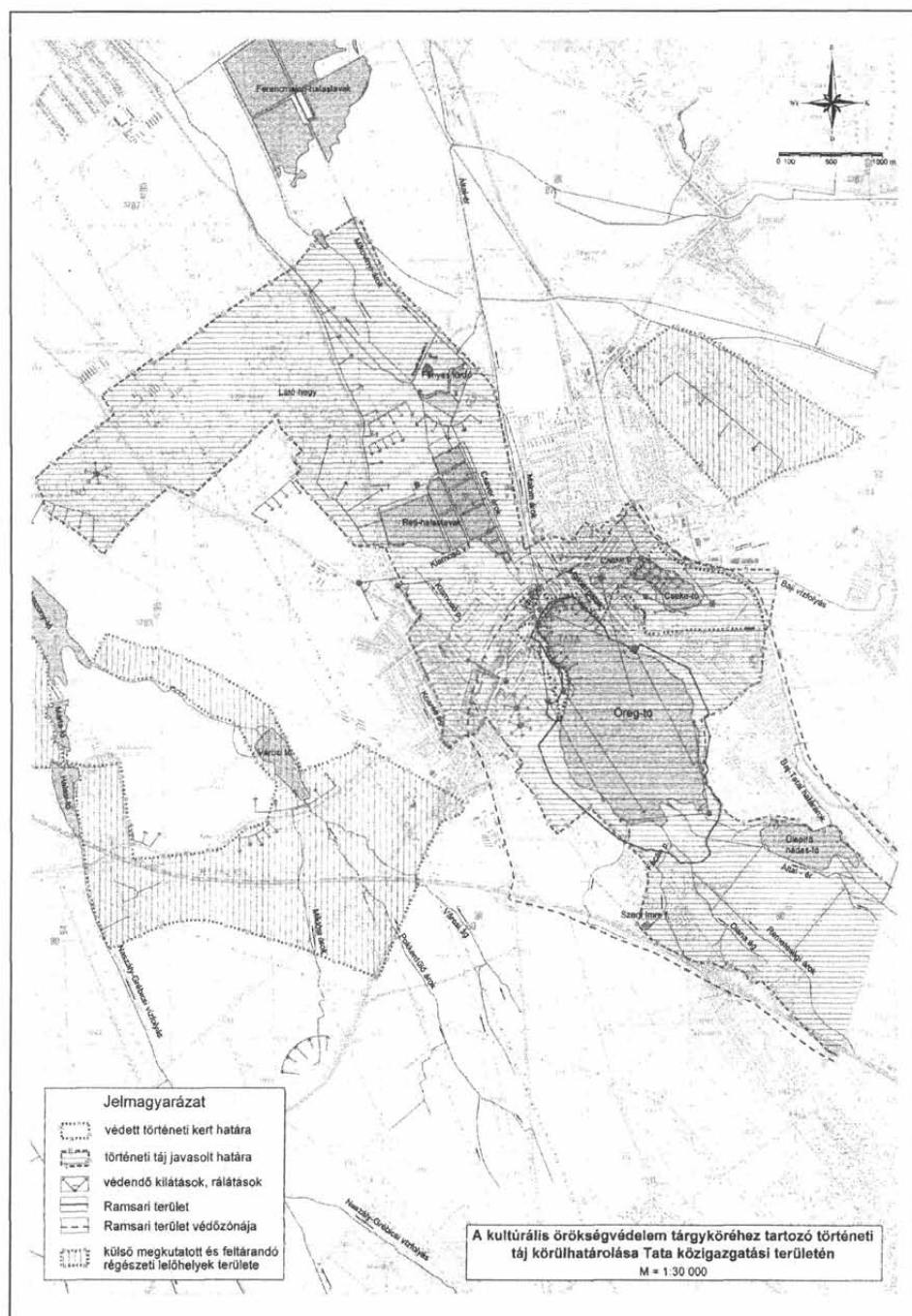
VII. tábla 1.: II. katonai felmérés (1846–47)

VIII. tábla 1.: Az Angolkert 1822–23-ban készített terve

IX. tábla 1.: III. katonai felmérés (1872–84)

X. tábla 1.: Történeti táj javasolt határa Tata mai közigazgatási területén

Adatok a tatai céhek vallási szokásaihoz

G. Miklós Márta
(Tatabánya)

A TATAI CÉHEK KIALAKULÁSA

Tata, a Mátyás korában még virágzó település a 17. század elejére, a török dúlás és a rendszeres hadiesemények hatására csaknem teljesen néptelenné vált. 1608-ban már tettek kísérletet a város újbóli benépesítésére, melynek átmeneti sikerét egy 1614-ben kelt adóösszeírás bizonyítja. Tatán ekkor már 72 család lakott, akiknek megtelepedését öt évi adómentesség ígéretével próbálták tartóssá tenni.¹ Tata lakosságának gyarapodása a 17. század közepén indult meg. Ezt a folyamatot gyorsította fel a török uralom alól való felszabadulás (1686). Egy 1695-ben készült összeírás már 223 családot jegyzett fel,² de a város lakossága a 90-es évek elején még ennél is több lehetett, mert 1691-ben és 1693-ban pestisjárvány tizedelte meg a lakosságot.³

A 17. század elején a lakosság elsősorban mezőgazdasággal foglalkozott, bár az 1614. évi összeírás már a következő iparosokról tesz említést: 3 csapómester, 1 szabó, 1 kocsigyártó és 1 szűcs. Iparos rétegről tehát még nem beszélhetünk.⁴ A 17. század közepén azonban a lakosság létszámának meglehetősen nagy ingadozása ellenére megnövekedett az iparúzők száma. A nagyarányú betelepülés következményeként 1695-ben Tatán és Tóvároson már 71 iparos lakott: 1 asztalos, 1 borbély, 35 csapó, 4 csizmadia, 4 fazekas, 2 kovács, 2 mészáros, 5 molnár, 6 szabó, 1 szíjgyártó, 2 szűcs, 1 takács és 7 varga. A mesterek jelentős része már csak ipari tevékenységéből élt, neveik mellett az összeírásban a következő megjegyzés szerepel: „*semmi facultása nincsen... mestersége után élődik...*”⁵

Hasonlóan más, a török uralom alól felszabadult területhez, a céhesedés folyamata Tatán is csak a 17. században kezdődött meg. A 17. században jelentek meg az első céhek, nevezetesen: a tatai takácsok 1633-ban kapták artikulusaikat⁶ a pozsonyi takácscéhtől, ugyanebből az évből ismert a szabócéh pecsétje,⁷ a szűcsök pecsétje 1644-ből⁸ származik, a tatai mészárosok első artikulusai⁹ pedig 1660-ból valók.

A céhalapítás második nagy hulláma Tatán a 18. század első évtizedeiben jelentkezett. Az 1715. évi összeírás már 4 csizmadiamestert említ,¹⁰ de a céhszervezet működéséről az első biztos adatunk 1716-ból¹¹ származik. Bár az 1695. évi összeírás öt molnármentert vesz számításba,¹² s ugyanebben az időben Tatán és Tóvároson – a helyi vízrajzi adottságokat jól kihasználva – már 9 malom működött,¹³ a molnárok céhének megalakulásáról az első adataink csak 1716-ból származnak.¹⁴ A fazekasok céhe – a céhláda és a céhpecsét¹⁵ tanúsága szerint – 1722-ben alakult meg, a komáromi fazekasok fiókcéheként. Feltételezhető azonban, hogy már a 17. században éltek a városban e mesterséget űző iparosok, hiszen már az 1614. évi összeírás említést tesz a „*fazekasok házáról*”¹⁶

A 18. század közepére Tata és Tóváros mezővárosok iparosodásának folyamata felgyorsult. Ennek oka, hogy a város 1727-től az Eszterházy család birtokába került.

A korábbi időszakokban tulajdonosai sűrűn váltogatták egymást. A Krapff családtól vásárolta meg gróf Eszterházy József országbíró (1682-1748) az uradalmat. Az ő irányításával indult meg az 1730-40-es évektől a szlovákok és a németek betelepítése, akiknek jelentős része ipari tevékenységet folytatott. A század közepétől tudomásunk van önálló, német mestereket foglalkoztató, valamint vegyes nemzetiségi összetételű céhek működéséről.

Ebben az időszakban indult meg Tata gazdaságának dinamikus fejlődése. Egy 1766-ban készült körlevél a következő foglalkozású mesterek tevékenységéről tudósít: szabó, csapó, csizmadia, takács, bogárnér, fazekas, varga, mészáros, molnár, szűcs, harisnyás, mézespogácsás, gombkötő, szíjártó, német varga, magyar süveges, kalapos, kovács, lakatos, borbély, nyerges, kötélverő, ács, kőműves, pék, német és magyar asztalos, posztós és nyíró, tímár, ruhafestő, fehér tímár, pintér, üvegcse szappanyos, kőfaragó, esztergályos, serfőző.¹⁷ Nedeczky István, Komárom vármegyei főszolgabíró körlevelét az imént felsorolt mesterségeket űző céhmestereknek címezte. Egy korábbi tanulmányunkban addig feltárt forrásaink alapján, a következő céheket vettük számba: csapó, csizmadia, fazekas, gombkötő, kovács, mészáros, molnár, szabó, szűcs, takács, varga.¹⁸

TATA VALLÁSI MEGOSZLÁSA A 18. SZÁZADBAN

A céhek a gazdasági tevékenység szabályozása mellett erős befolyást gyakoroltak az iparűzők – az inasok és céhmesterek – vallási szokásaira. A 18. század első éveiben készült összeírás feltűntette az iparosok vallási hovatartozását is. Ebből megállapítható, hogy az ekkor Tatán tevékenykedő hetven mester mintegy 77%-a a lutheránus vagy a kálvinista vallás híve.¹⁹ A rekatolizáció erőszakos, államilag támogatott eszközei közt tarthatjuk számon a céharticulusoknak a katolikus vallás gyakorlására felszólító rendelkezéseit, amelyek a 17-18. század fordulóján már majdnem minden céh szabályaiban szerepeltek. A tatai molnárcéh 1716. évi articulusaiban a következők állnak:

*„Mivel mindennek előtte Istennek ő Szent Felségének dicséretit, minden keresztény Embernek megh kell adni. Annak okáért ezen betsülletes Molnár Céhben való Mester Emberek, Legények és Inasok tartozzanak szokot üdöben Isteni Szolgálatokban jelen lenni, és azon kívül Romai Catholica Anya Szent egyháznak Szükségére ezen Céh tartozik minden esztendőben hat font viaszszat az egyház Fiának kezébe adni...”*²⁰

A 18. század elején azonban még bizonyos fokú vallási türelem is tapasztalható. Egy 1716-ban, a csizmadiacéhhez címzett levélben olvashatjuk:

„...Primo Az Luthoránus es Calvinista vallásson lévő külső mester embert nem léssen szabad ezen Chebe be venni hanem egyedül az Romai Catholica religion valókat. Az kik most actu Luthoranus es Calvinista mester emberek vannak azok az Chehben megh maradnak és az eo Fio kis ezen Chéhbe magokat be adnny szabadok léssnek.

Secundo Ché Mester es Atya Mester mindenkör Catholica Religion való fog lenni, hanem az Ché ládájának két kulcsa fogh lenni egyik Ché mesternél alanni[?] az másik kulcs pedig Luthoranus vagy Calvinista Mesternél, melyet kulcsos mesternek fognak nevezni.

Tertio Műt hogy az Chebeli Mester emberek Articulus szerint minden esztendőbe négy

*procession és egy az Ché által egy tartando Szent Missén s annak offertoriumián tartoznak jelen lenni, az Luthoránus és Calvinista mester embereknek akaratyán fog állani ha inkább jelen leszneké az megh irt Ajtatosságon vagyis inkább minden Mester ember az Parochialis Templomra egy egy forintott és az Plebanusnak ött garast fizessen.*²¹

Az ellenreformáció nagy támasza volt az aulikus főnemesség is, akik a Habsburg udvar iránti lojalitásukat a katolicizmus támogatójával is kifejezték. Tata esetében is igaz ez a megállapítás, hiszen Eszterházy József, az uradalom tulajdonosa és Balogh Ferenc jószágkormányzó (1708-1765) rendelkezéseikkel különösen nehezé tették az uradalmakban élő protestáns jobbágyok helyzetét.²² Egy 1744-ben a reformátusok panasza kapcsán Eszterházy József által Balogh Ferencnek írt levélben a következők szerepelnek:

*„Meg parancsolja a ' Református Hiten lévőeknek, hogy Praedicatiokat és Oskola Mestereket a ' Római Catholica Szentegy Háznak szokása szerint nekünk ugymint örökös Földes uroknak következőképpen Jóságunkban lévő minden Templomoknak, és Ecclesiáknak Patronus Uroknak praesentálják.*²³

A csizmadiacéh 1749-ben készült névsorából megállapítható, hogy ekkor a céh 25 tagja közül már csak két mester nem katolikus.²⁴ Mohl Adolf adatai szerint Tatán 1745 és 1848 között 235 zsidó, lutheránus és kávinista tért át a katolikus vallásra.²⁵ Ezt a folyamatot erősítette fel Mária Terézia 1761. évi rendelete, amelyben egyebek között a céhek vallásgyakorlatát is szabályozta.

A TATAI KÉZMŰVESIPARI SZERVEZETEK ZÁSZLÓI ÉS A HITÉLET

A tanulmány tulajdonképpen célja a szakirodalomban kevésbé feldolgozott – céh-zászlók és a hozzájuk kapcsolódó vallási szokások elemzése.

Az ellenreformáció, valamint a Habsburgok központosító törekvései hatására kaptak a céh-zászlók mind jelentősebb szerepet²⁶ a kézművesipari testületek közösségi és vallási életében. A céh-zászlók, amelyek eredetileg hadi rendeltetésű zászlók voltak,²⁷ a 17-18. század fordulójára teljesen elvesztették eredeti szerepüket, s jórészt az egyházi szertartásokon – miséken, úrnapj és feltámadási körmeneten, búcsúkon – valamint a céhek, illetve később az ipartestületek közösségi életében, pl. temetéseken kaptak jelentőséget.

A tatai kézművesipari testületek (értsd: céhek és ipartestületek) esetében – megfigyelésem szerint – a zászlóknak három generációját feltételezhetjük. Az első generáció a 18. század közepén készülhetett, a második a 19. század első évtizedeiben, a harmadik pedig már az ipartestületek korában, a 20. század elején.

I. A zászlók első generációjából sajnos, a textilá mulandósága miatt sem maradtak fenn példányok, létezésükre csak közvetett bizonyítékaink, írásos forrásaink vannak. A zászlóhasználat kötelezettségéről az általunk ismert céharticulusok közül elsőként a tatai takácsok 1717. évi – a pozsonyi takácscéhtől, mint főcéhtől kapott – céhszabályzata rendelkezik, a következőképpen:

*„...Mindem itt lakozó böcsületes Takács Czehnek Mestere, mesterlegények, tanuló inasok minden esztendőben Úrnapon és annak octávdáig reggel szokás szerint Istennek dicsiretíre gyülekezzenek, aztán a maga czehbeli zászlója alatt kiki keresztény ájtatossággal processióval járjon...”*²⁸

A zászló elkészültéről nincsenek adataink. Egy 1748 januárjában kelt és Balogh Ferenc jószágkormányzó által szignált levél tanúsága szerint nem készülhettek el a zászlók – sem az előbb említett, sem más céhé –, hiszen a levél a következőket tartalmazza:

„...Botrankosztató volt kétségkívül ekoráigis, hogy jeles Czéhek ekoráig articulusaikba foglalt tartozásokat, az Isteni szolgálatokba el mulatták; és Zászló nélkül mostig vannak és ennek nem léte mellett a 'közönséges Processiókat, el mulatják, vagy pedig némelyek közölők kedvek tartása szerint gyakorolják...”.²⁹

Balogh Ferenc egyebek mellett megparancsolta tehát, hogy „a 'jövő husvét Szent Innepekig száz forint büntetés alatt tisztességes és böcsöletes zászlókat csináltassanak és azokat azidevaló Parochiális Templomba bé helyesséssék,” valamint, hogy a kántorokként megartott szentmisének napot válasszanak és azon mindannyian megjelenjenek. A rendelkezések jó részét a céhek nem tartják be, „...kivéven mind azon által azt, hogy zászlóikat meg csináltatták, és talán meg hagyot offertoriumokra némelyek el mennek...”.³⁰ Ez az idézet már pontosan egy évvel később (1749. január), szintén Balogh Ferenc által írt levélből származik. Nincs okunk feltételezni, hogy a zászlók nem készültek el. Alátámasztja ezt a feltételezést a mészárosok céhkönyvének 1769. évi elszámolása,³¹ amelyben a legényeknek zászló hordozásáért 8 forint 40 krajcárt fizettek.

II. A zászlók második nemzedékéről és a hozzájuk kapcsolódó szokásokról lényegesen több információval rendelkezünk. Mohl Adolf, a tatai Nagytemplom plébánosa 1909-ben írott munkájában a következő céhzászlók létezéséről tudósít bennünket:³² Takács – 1800; az adat hitele valószínűsíthető, hiszen a takácsceh számadáskönyvében³³ az 1800-as évnél a következő bejegyzés olvasható: „...Budára vitt négy mester embereket az Zászló Péngálló Pictorhoz...”, valamint az 1800-as évtől a céhbe álló mesterek a céhzászlóra is fizetnek taxát. Mészáros – 1821;³⁴ a zászló a tatai Kuny Domokos Múzeum tulajdonában van. Csizmadia: 1822?, 1827!;³⁵ a zászló a Tatabányai Múzeum tulajdonában van, a Mohl által megadott 1822-es évszám valószínűleg elírás eredménye, valójában 1827 a helyes dátum. Patkó Kovács: 1824; Mohl szerint magyar-német feliratos,³⁶ a zászló nem került elő. Német szabó: 1827; Mohl szerint német feliratos,³⁷ a zászló nem került elő. Posztós: 1830; a csapók számadáskönyvében³⁸ az 1830-as évek közepétől szerepel, hogy a céhbe lépéskor a zászlóért fizetni kell. (Valószínű, hogy Mohl a posztós alatt a csapókat értette.) Szűcs: 1831;³⁹ a zászló a Kuny Domokos Múzeum tulajdonában van. Tímár: 1852; ez a zászló nem került elő, viszont a Kuny Domokos Múzeum tulajdonában van a tímár ipartestület 1932-ben készült zászlója,⁴⁰ melynek középső olajképei feltételezhetően e zászlóból származnak.

A zászlók felszentelése ünnepi szentmisén történt. A tatai céhek életében e jeles napok a következők voltak: Gyertyaszentelő Boldogasszony ünnepe – csapóceh, Szepőlőtelen Boldogasszony ünnepe – csizmadiacéh, Pünkösöd harmadnapja – takácsceh, Vízkereszt napja – magyar vargák, Úrnap nyolcadának második napja – német vargák, Keresztelő Szent János ünnepe – fazekasok, Szent Mihály napja – juhászok, farsang valamelyik napja – mészárosok, Szent Katalin ünnepe – bognárok, Szent Jakab és Szent Szeverénus ünnepe – posztósok, Szent Márton ünnepe – csapók, Szent László ünnepe – csizmadiák, Szent Erhardt – német vargák.⁴¹ A céhek és a védőszentek közötti kapcsolat bemutatása meghaladja e dolgozat keretét.

A zászlók és a hozzájuk kapcsolódó hitélet legjellemzőbb alkalmai a búcsújárások és az úrnapi körmenetek voltak. A megyében már 1743-tól szokásos volt a billegi búcsújárás, ahová Nagyboldogasszony napján zarándokolt a tatái plébánia körmenete.⁴² Az úrnapi körmenet rendjéről egy 1832. évi uradalmi rendelet tudósít:⁴³

„Minden Czéhék a maguk zászlóikkal az ő kiszabott helyeken két oldalról az Urak Szerzetesek és iskolás ifjak felől menjenek, úgy, hogy minden Czéhbeli a maga zászlója előtt s utánna kettőssén menjenek...”

Jelentőséget kaptak a zászlók a céhek közösségi életében is. Már a céhes korokban, de kivált az ipartestületek időszakában nőtt meg a zászló jelentősége pl. a temetéseken. Egyes céhzászlók az ipartestületek korában már kifejezetten temetési zászlóként funkcionáltak. A mészárosceh 1825. évi bejegyzése⁴⁴ rendelkezik a temetésen céhzászlóval történő megjelenésről. A zászlót ezen alkalommal nem a legényeknek, hanem az *„Ifjabb mesternek kell vinni...”*, mintegy megtisztelve a halottat.

„...Az elparancsoltattak pedig az Articulusokban foglalt büntetés alatt megjelenni kötelezettek. Nem különben az Isteni tiszteletre tartozandó Processiók alkalmatosságával az új elkészített zászlónak vitelére az Ifjabb mester emberek közül egy a hoz alkalmatost a 'Czéhmaster kirendeltessen, csak azon esetre, ha nem volna itthon, vagy beteg volna arra alkalmas mesterember, akkoron lehet a 'legöregebb Mesterlegények közül egyet pótolásra állítani.”

III. A zászlók harmadik generációját az ipartestületi zászlók képezik. A céhek megszűnésével nem következett be automatikusan a zászlók cseréje, a céhzászlók némelyike egészen az elrongyolódásig használatban maradt. Ezt nemcsak anyagi okok magyarázzák, hanem az is, hogy az ipartestületek vállalták a jogfolytonosságot, átvették a céhek szerepét az iparosok közösségi és hitéleti irányításában. A tatái ipartestületi zászlók közül a következők kerültek elő: Tata és Tóvárosi Ipartestület zászlója, 1896;⁴⁵ Tata és Tóvárosi Csizmadiaszakosztály zászlója, 1912;⁴⁶ Tata és Tóvárosi Timárok zászlója, 1932;⁴⁷ Tata és Tóvárosi Molnár Ipartestület zászlója, (?).⁴⁸ Az első három a Kuny Domokos Múzeum tulajdonában van, az utóbbi magántulajdonban, a molnár ipartestület utolsó elnöke őrzi. Jelen dolgozat nem tartja feladatának az ipartestületi zászlók elemzését, a csizmadiák zászlójának ismertetésére kizárólag az összehasonlítás okán kerül sor.

A zászlók, amelyeket szeretnék bemutatni a 19. század első feléből származnak. A rendelkezésünkre álló adatok szerint készítési helyük Pest-Buda valamelyik műhelye lehetett. Ezt a feltételezést támasztja alá a már említett takács számadáskönyv, valamint a tatái csizmadiák céhkönyvének bejegyzése,⁴⁹ amely a zászlókészítés költségeit sorolta fel, és beszámol arról, hogy a zászlót Pesten készítették. A többi zászló esetében a készítés helyére vonatkozóan nincsenek írásos forrásaink, a zászlók jellemzői azonban – közel egy időben, tíz év leforgása alatt csináltatták őket; hasonló anyagból, egylapos, meggypiros mustrás selyemplaspaszból; azonos technikával díszítették – a készítő műhely azonosságára utalnak.

A tatai mészárosok céhzászlója

A tatai mészároscéh a legrégebbi szervezetek egyike a városban, megerősítését I. Lipót királytól nyerte 1660-ban.⁵⁰ Privilegiumukat⁵¹ Mária Terézia erősítette meg 1767-ben.

A Kuny Domokos Múzeumban a céhvel kapcsolatban jelentős számú emléktárgy található: céhláda, céhlevelek, articulások, jegyzőkönyvek, valamint a céh zászlója. Amint a dolgozat első részében szerepelt, a mészároscéh már az 1821-es évet megelőzően is rendelkezhetett zászlóval (lásd a 31. számú hivatkozást). Az 1821-ben készült zászló mindenképpen kiemelkedik a múzeum gyűjteményében lévő többi zászló közül, mind ábrázolásait, mind további művészi értékeit tekintve. Mindenképpen különlegességnek számít az uralkodópár – I. Ferenc király és császár, valamint felesége Karolina Augusztina – ábrázolása, amelyet a kartusok felett elhelyezett korona nyomatékossít. A portrék alkotója a biedermeier miniatűrök pontosságával dolgozta ki a képeket. A zászló B oldalán megtalálható címer a céh tagjainak és közvetve a város lakosságának több irányú kötődését, tágabb identitását jelzi. Egyrészt a Birodalomhoz, mint alattvalók, s mint céhmesterek, akik privilegiumukat a Helytartótanáctól kapták, másrészt a magyar Koronához, mint a nemzethez tartozók, s végül, de nem utolsósorban jobbágyi jogállásukat tekintve az Eszterházy családhoz, mint kegyúrhoz. A zászló mindkét oldalán az applikált olajkép alatt került elhelyezésre a mészároscéh egy-egy jellegzetes tárgya, mint jelvény. Az A oldalon egymásra keresztbe fektetett fenyőáccal és vágókés, a B oldalon pedig egy egykezes húsvágóbárd, amelyet gyakran neveznek mészárosbárdnak.⁵²

Ki kell említeni a zászló applikált olajkép ábrázolásait, amelyek művészi színvonalukat tekintve mindenképpen elkülönülnek más zászlók provinciális ábrázolásaitól. Az a tény, hogy a középső ábrázolások nem a zászló anyagát képező selyemplapra, hanem olajvászonra kerültek, s utólag applikálták a selyembe, elképzelhetővé teszi, hogy az olajképeket és a zászló felületének többi díszítését nem ugyanaz a kéz végezte. Erre a feltételezésre a képek eltérő stílusa is okot ad. Mindenképpen kiemelendő, hogy az olajképeket szignálta alkotójuk: *JOHANNES SCHÖN PINXIT*. A képek a kor szokásaihoz alkalmazkodva a céh védőszentjeit ábrázolják, az A oldalon Keresztelő Szent János attribútumával, a báránnyal; a B oldalon pedig Szent Lukács a Madonna képét festi. Mindkettő gyakori védőszentje a magyarországi mészároscéheknek.⁵³

A tatai csizmadiák zászlói

A tatai csizmadiacéh a 18. század elején alakult, de első általunk ismert, már Mária Terézia által megerősített articulusa csak 1777-ből⁵⁴ maradt ránk. A múzeum gazdag emléktárgyat főként a tárgyi emlékek képezik. A csizmadia kézművesipari testületek történetét két zászló is fémjelzi. Az egyik 1827-ből való, a másik 1912-ből. A csizmadiacéh esetében is feltételezhetjük egy még korábbi zászló létezését.

„...*Quarto Ché Zászlóinak csináltatására és az Articulusok confirmatioiára tett költségben vala mint a 'Catholikussok úgy Luthoránussok és kalvinistakis egyaránt concurrálni és contribuálni tartoznak...*”⁵⁵

Erről a korábbi zászlóról nincsenek korabeli adataink, de az 1827-es zászló készítéséről szóló bejegyzésnél a következő szerepel: *az újlag készített zászló költségei.*⁵⁶

Az 1827-es zászló meglehetősen rossz állapotú, és az ábrázolások is néhány esetben rosszul értelmezhetők. Ezt a feladatot könnyíti meg az 1912-ben készült zászló. A két zászló összehasonlításakor az derült ki, hogy minden festett ábrázolás megegyezik.

Mindkét zászló főképe az egyik oldalon a Transzfiguráció, azaz Krisztus színeváltozása, a másik oldalon pedig az Immaculáta. A kisebb képek között találhatóunk Keresztelő Szent János és Patrona Hungariae ábrázolást. Megjelenik az ábrázolások között a csizma, mint a csizmadiacéh jelvénye és Tata város címere. Lényegesen érdekesebbek az 1912. évi zászlón található évszámok, amelyek mindegyike a céh életének egy-egy fontos momentumára utal. Az első évszám 1743: a céh történetének eme dátumára vonatkozóan nem rendelkezünk írásos forrásokkal, viszont ekkor készült egy aranyozott ezüst céhsereg is,⁵⁷ tehát mindenképpen meghatározó ez az év a céh életében, talán ekkor készülhetett az első zászló. A következő évszám 1827, amely az új céhzászló elkészülésére utal; 1872 – a céhek megszűnésének az éve; 1912 – az ipartestületi zászló elkészülése.

A csizmadiacéh ránk maradt céhkönyve is tudósít bennünket az 1827-ben készült zászlóról. Nevezetesen: az „1827dik Esztendőben Junius 10dikén Böcsületes Csizmadia Czehbeli Urak uj Zászlót csináltattak”.⁵⁸ A jegyzőkönyv felsorolja a céhzászlót elkészíttető 101 mester nevét, valamint a készíttetés költségeit.⁵⁹ A zászló, a kor viszonyait számítva meglehetősen sokba került, 726 Ft 45 krajcárt fizettek érte.⁶⁰ A legjelentősebb tételt a szabónak, a piktornak és az aranyért kifizetett összeg jelentette. A költségek felsorolása alapján valamelyest rekonstruálni lehet a zászlószentelés ceremóniáját is. A zászlót virággal s pántlikával feldíszítették. Az ünnepélyes felszentelésre muzsikuskok és az egyházi közreműködésével a plébániatemplomban került sor. A papnak a szertartásért 5 Ft-ot fizettek. A zászlóavatás reggelén közös „fölstökömré” került sor, ahol kenyeret, húst és hozzá 11 icce bort fogyasztottak. A zászlószentelés szokásai az évtizedek folyamán nem sokat változtak, bizonyítja ezt a TATA-TÓVÁROSI HÍRADÓ 1912. júniusi híradása, amelyben tudósítanak a csizmadiaszakosztály új zászlójának felszenteléséről.⁶¹ A tatai római katolikus Nagytemplomba történő bevonulás után 9 órakor ünnepélyes nagymisért tartottak, ezután a templom előtt felállított sátorban került sor a zászló felszentelésére. A zászlószegek beverése után a zászlót elhelyezték a templomban. Az ünnepélyes ceremónia este fél kilenckor táncmulatsággal zárult, ahol egyebek között bemutatásra került Szigligeti Ede: „Két pisztoly” című színműve is.

A két zászló összevetéséből mindenképpen kitűnik a jogfolytonosság vállalása, valamint a hagyományörzés szándéka az ipartestületek részéről.

A tatai szűcsök céhzászlója

Bár a tatai szűcsök által alapított céh az egyik legkorábbi a város történetében, 1644-ből⁶² származik a pecsétjük, mégis kevés adattal és tárggyal rendelkezünk a céh

történetéről. A Kuny Domokos Múzeumban mindössze egy céhláda, egy céhpecsét és egy zászló került elhelyezésre. A zászló 1831-ben készült, és anyagát, technikáját és díszítéseit tekintve mindenképpen nagy hasonlatosságot mutat az 1827-es csizmadia zászlóval. A zászló központi ábrázolásán az A oldalon az Őszövetség egy jelenete: Ádám és Éva a Paradicsomban az Atyaistennel, háttérben a tudás fája. A B oldalon a Szentháromság képe. Az ábrázolás két oldalán – a zászlólap mindkét felén – a szűcscéh jellegzetes jelvénye, két ágaskodó oroszlán által tartott pajzs alakú kifeszített prém,⁶³ valamint a koronás magyar címer, felettük a zászló készítésének éve: 1831.

A céhzászló, amely bemutatására a fentiekben sor került, csak egyike a céhek vallási szokásaihoz kapcsolódó tárgyi emlékeknek. A téma még korántsem kimerített, további kutatás újabb adatokkal gazdagíthatja meglévő ismereteinket.

Függelék

A mészároscéh zászlója (1821)

Egylapos, meggypiros, mustrás selyemlampasz, közepén applikált olajfestmény.
A szélén fém rojtok, a sarkán a bojtok helyén mirtuszesokor. Egyik oldala a láncfonalak mentén erősen szakadozott, javított. Méret: 150x142 cm

A. oldal

A zászló felső részén a két szélén koronás kartusokban női és férfi portré. A képek az uralkodópárt, I. Ferenc királyt és császárt (1792-1835) és feleségét, Karolina Augustát ábrázolják. E portrék alkotója sem nevezhető provinciális mesternek.

Középen: Fakeretet utánzó íves keretben a jelenet: *Keresztelő Szt. János a báránnyal.*

A kép két oldalán az évszám: 18 21

A zászló alsó részén rombusz alakú keretben keresztbe fektetett fenőacél és vágókés, mint céhjelvény szerepel. A zászló további felületein ráfestett ornamentika, feliratok.

A felirat felül: *S:JOHAN O.P. NOBIS*

A felirat alul: *NEMES ÉS NEM /ZETES VITÉZLŐ*

*SZALAY JÁNOS COMISSARIUS CZERMANN AND: ÖR: CZÉH MSTR - HORECZKY
IST: VJ CZÉH M.STR*

B. oldal

A zászló felső részén kartusokban koronás birodalmi- és országcímer, valamint az Eszterházy család, mint a kegyúr címere szerepel.

Középen: Fakeretet utánzó íves keretben a jelenet: *Szt. Lukács a Madonna képét festi.*

A kép alján signo: *Johannes Schön Pinx 1821*

A kép két oldalán az évszám: 18 21

A festmény színvonalas kivitelezésű. A zászló alsó részén rombusz alakú keretben hús-vágóbárd, mint céhjelvény szerepel. A zászló további felületein ráfestett ornamentika, feliratok.

A felirat felül: *S:LUCAS O.P. NOBIS*

A felirat alul: *TATAI ÉS KÖRNYÜL LÉVŐ BECSÜLETES NEMES MÉSZÁROS CZÉ
ZÁSZLÓJA 1821*

Csizmadia céhzászló (1827)

Egylapos, meggypiros színű, mustrás selyemlampasz. A zászló felületén aranyfestésű növényi ornamentika. A zászló szegélyén aranyozott rojt. Méret: 161x179 cm

A oldal

A zászló közepén aranyfestésű, koronás babérkoszorúban a jelenet: a zászló rossz állapota miatt csak következtethetünk az ábrázolásra, talán a *Transzfiguráció*.

A középső ábrázolás fölött, annak két oldalán aranyfestésű babérkoszorúban két kisebb festmény. A jobb oldali *Keresztelő Szent János* attribútumaival, alatta az évszám egyik

fele 18... A bal oldali képen a csizmadiacéh jelvénye, egy *csizma*, szintén aranyfestésű babérkoszorúban, alatta az évszám második fele ..27.

A felirat: *TATTA ÉS TOÓ VÁROSI BETSÜLETES/TSIZMADIA TZÉNEK ZÁSZLOJA*

B oldal

A zászló közepén aranyfestésű, koronás babérkoszorúban a jelenet: a zászló rossz állapota miatt csak következtethetünk az ábrázolásra, talán az *Immaculata*. A középső ábrázolás fölött, annak két oldalán aranyfestésű babérkoszorúban két kisebb festmény. A jobb oldali egy *csizma*, mint a csizmadiacéh jelvénye, alatta az évszám egyik fele 18... A bal oldali kép talán a *Patrona Hungariae* alatta az évszám másik fele ..27.

A felirat: *TATTA ÉS TOÓ VÁROSI BETSÜLETES/TSIZMADIA TZÉNEK ZÁSZLOJA*

Megjegyzés: A zászló nagyon rossz állapotú, restaurálására most kerül sor.

Csizmadia ipartestületi zászló (1912)

Vászonalapra dolgozott, kétlapos, meggypiros, mustrás brokát. Felületének ovális, olajfestésű képmezői vászonra applikáltak, amelyeket fémhímzésű szalag rögzít a vászon felületére. A felület további díszítései azok az alátöltött, fémfonalas, laposöltéses hímzések, amelyek a középső képet veszik körül. A zászló szegélyén fém rojtok és bojtok. A zászló külső széle foszladozott, szakadozott, pótolta, a hajtások mentén a festés lepergett, de a képek felülete ép. Méret: 155x191 cm

A oldal

A zászló közepén lévő festmény (vászonra olajjal festett) ábrázolása az *Immaculata*.

A belső sarkain: egy *csizma*, mint a mesterség jelképe és jelvénye; *Tata város címere*.

Az ellentétes oldalon évszámok: 1743; 1827 (az általunk ismert csizmadia céhzászló készítésének éve)

Felirata: *OLTALMAD ALÁ FUTUNK!*

TATA ÉS TÓVÁROSI CSIZMADIASZAKOSZTÁLY

B. oldal

A zászló közepén lévő festmény (vászonra olajjal festett) ábrázolása a *Transzfiguráció, Krisztus színeváltozása*.

Belső sarkain kisebb ovális mezőkben: *Patrona Hungariae*; *Keresztelő Szent János*, attribútumaival

Az ellentétes oldalon két évszám: 1872 (a céhek megszűnésének és az ipartestületek megalakulásának éve); 1912 (a zászló készítésének és felszentelésének éve)

A szűcscéh zászlója (1831)

Egylapos, meggypiros színű, mustrás selyemplasz. A zászló felületén aranyfestésű növényi ornamentika. A zászló szegélyén aranyozott rojt, hurkos hímzéssel és flitterekkel odaerősítve, rajta flitteres, hímzett virágocskák. A zászló egésze viszonylag ép, bár

az egyik sarka különösen a láncfonalak mentén szakadozott. Az ábrázolások a felületre festettek. Méret: 150x170 cm

A. oldal

A zászló közepén aranyfestésű, koronás babérkoszorúban a jelenet: *Ádám és Éva az Atyaistennel a Paradicsomban*, háttérben a tudás fája. Két oldalán babérkoszorús keretben a szűcscéh emblémája: *két ágaskodó oroszlán kifeszített hermelinszőrmét tart*. Felette az évszám első része: 18....

A jelenet másik oldalán koronás magyar címer, felette az évszám másik fele: ...31

A központi ábrázolás alatt attribúciós felirat: *Németh József...*(nehezen olvasható)

A felirat: *TATTA ÉS TÓÓ VÁROSI ÉRDEMES SZÜTS CZÉHNEK ZÁSZLÓJA.*

B. oldal

A zászló képeinek elrendezése ugyanolyan, csak a középső, babérkoszorúval keretezett festmény ábrázolása változik: a *Szentháromság* hagyományos elrendezésű olajjal festett képe látható. Két oldalán babérkoszorús keretben a szűcscéh emblémája: *két ágaskodó oroszlán kifeszített hermelinszőrmét tart*. Felette az évszám első része: 18....

A jelenet másik oldalán koronás magyar címer, felette az évszám másik fele: ...31

A felirat: *TATTA ÉS TÓÓ VÁROSI ÉRDEMES SZÜTS CZÉHNEK ZÁSZLÓJA.*

Jegyzetek

- ¹ BÍRÓ 1979, 209.
- ² MOL TEL P. 198. F. 24. N.380. (1693. jún. 23.)
- ³ BÍRÓ 1979, 210.
- ⁴ KRING 1937, 395.
- ⁵ MOL TEL P. 198. F. 24. N. 380. 1693. jún. 23.
- ⁶ KDM TGY ltsz.: 55.11.4.
- ⁷ MNM 232/1870 II.1. A tatái szabócéh pecsétje.
- ⁸ KDM TGY ltsz.: 51.173.12.
- ⁹ KDM TGY ltsz.: 55.7.1.
- ¹⁰ MOL TEL REGNIC II. I. No. 1. fr. 1.
- ¹¹ MOL TEL P. 198. F. 20. 1647-1749.
- ¹² MOL TEL P. 198. F. 24. N.380. 1693. jún. 23.
- ¹³ BÍRÓ 1979, 212.
- ¹⁴ MOL P. 198. F. 20. 1647-1749.
- ¹⁵ KDM TGY ltsz.: 51.177.1., 51.173.5.
- ¹⁶ BÍRÓ 1979, 212.
- ¹⁷ KDM TGY. ltsz.: 55.13.12.
- ¹⁸ MIKLÓS 1991, 17.
- ¹⁹ MOL TEL P. 198. F. 24. N. 380. 1693. jún. 23.
- ²⁰ MOL TEL P.198. F.20. 1647-1749.
- ²¹ MOL TEL P. 198. F. 20. 1647-1749.
- ²² FÜLÖP 1991, 54.
- ²³ MOL TEL P. 198. F. 34. 1744. ápr.6.
- ²⁴ MOL TEL P. 198. F. 20. 1647-1749.
- ²⁵ MOHL 1909, 101.
- ²⁶ NAGYBÁKAY 1971, 128.
- ²⁷ NAGYBÁKAY 1971, 128.
- ²⁸ KDM TGY ltsz.: 55.11.5.
- ²⁹ MOL TEL P. 198. F. 20. 1647-1749. (1748. január 10.)
- ³⁰ MOL TEL P. 98. F. 20. 1647-1749. (1749. január 31.)
- ³¹ KDM TGY ltsz.: 55.7.3.
- ³² KDM TGY ltsz.: 55.11.1.
- ³³ MOHL 1909, 99.
- ³⁴ KDM TGY A mészároscéh zászlója, leltári szám nélkül.
- ³⁵ Tatai Múzeum – A csizmadiacéh zászlója, leltári szám nélkül.
- ³⁶ MOHL 1909, 122.
- ³⁷ MOHL 1909, 122.
- ³⁸ KDM TGY ltsz.: 55.2.1.
- ³⁹ KDM TGY – A szűcscéh zászlója, leltári szám nélkül.
- ⁴⁰ KDM TGY – A tímár ipartestület zászlója, leltári szám nélkül.
- ⁴¹ MOHL 1909, 99.
- ⁴² MOHL 1909, 101.
- ⁴³ MOHL 1909, 103.
- ⁴⁴ KDM TGY ltsz.: 55.7.5.
- ⁴⁵ KDM TGY – A Tata és Tővárosi Ipartestület zászlója, leltári szám nélkül.
- ⁴⁶ KDM TGY – A Csizmadia Szakosztály zászlója, leltári szám nélkül.
- ⁴⁷ KDM TGY – A Tata és Tővárosi Tímárok zászlója, leltári szám nélkül.
- ⁴⁸ Magántulajdonban.
- ⁴⁹ KDM TGY ltsz.: 55.3.1.
- ⁵⁰ KDM TGY ltsz.: 55.7.1.
- ⁵¹ KDM TGY ltsz.: 55.7.7.
- ⁵² NAGYBÁKAY 1995, 25.

- ⁵³ NAGYBÁKAY 1995, 28.
⁵⁴ KDM TGY ltsz.: 51.171.1
⁵⁵ MOL TEL P. 198. F. 20. 1647-1749.
⁵⁶ KDM TGY ltsz.: 55.3.1.
⁵⁷ KDM TGY ltsz.: 51.194.1.
⁵⁸ KDM TGY ltsz.: 55.3.1.
⁵⁹ KDM TGY ltsz.: 55.3.1.
⁶⁰ KDM TGY ltsz.: 55.3.1.
⁶¹ TATA-TÓVÁROSI HÍRADÓ 1912. június 28. (26. szám) 3.
⁶² KDM TGY ltsz.: 51.173.12.
⁶³ NAGYBÁKAY 1995, 70.

Rövidítések

KDM TGY = Kuny Domokos Múzeum Történeti Gyűjtemény

MNM = Magyar Nemzeti Múzeum

MOL = Magyar Országos Levéltár

TEL = az Esterházy család tatai levéltára

Irodalom

BÍRÓ 1979

Bíró Endre: Tata története 1526-tól az Esterházy uradalom létrejöttéig. In: Bíró Endre (szerk.): Tata története I. Tata 1979, 189-239.

FÜLÖP 1991

Fülöp Éva Mária: A tata-gesztesi Eszterházy-uradalom megszervezése a XVIII. század első felében. KEMMK 4. Tata 1991.

MIKLÓS 1991

G. Miklós Márta: A tatai céhek. A Kuny Domokos Múzeum gyűjteményei I. Tata 1991.

KRING 1937

Kring Miklós: A tatai csapómesterek. Helytörténeti adatok a magyar posztószövőipar múltjából. In: Domanovszky Emlékkönyv. Bp. 1937.

MOHL 1909

Mohl Adolf: Tata plébánia története. Győr 1909.

NAGYBÁKAY 1971

Nagybákay Péter: Veszprémi és Veszprém megyei céhzászlók, céhlámpák és egyéb céhjelvényes emlékek. VMMK 10. Veszprém 1971.

NAGYBÁKAY 1995

Nagybákai Péter: A magyarországi céhes kézművesipar jelvényei. Bp. 1995.

Data concerning the religious customs of the guilds in Tata

Márta G. Miklós

By the beginning of the 17th century, Tata, a prosperous settlement in the era of King Matthias, has become almost entirely depopulated. The population of the settlement started to increase in the mid-17th century. Like in other regions liberated from the Turkish rule, the process of the formation of guilds started in Tata not earlier than in the 17th century. The second great wave of guild foundation occurred in the first decades of the 18th century. By the mid-18th century, the industrialization process of the market towns Tata and Tóváros has accelerated, owing to the fact that in 1727 the town became the possession of the Eszterházy family.

Besides controlling economic activity, guilds exerted strong influence on artisans' religious affiliation. As a census taken in the first years of the 18th century proves, 77% of the 70 artisans active in Tata were Lutherans or Calvinists. Those provisions of guild articles that called upon the practice of the Catholic religion can be regarded as a state-supported, aggressive means of re-Catholization. As a result of Counter-Reformation and the Habsburg attempts for centralization, guild flags came to play a significant role in the communal and religious life of handicrafts corporations.

In the case of handicrafts corporations (that is, guilds and craftsmen's associations) in Tata, we can assume three generations of flags. There are no first-generation specimens that survived; their existence is proved by secondary evidences, that is, written sources. As for the second generation of flags, there survived the flags of the butchers' guild (dated: 1821), the bootmakers' guild (dated 1827) and the furriers' guild (dated 1831). Flags were consecrated in the course of a solemn holy mass. The most characteristic events of the flags and the associated religious life were pilgrimages and Corpus Christi processions. Flags played an important role in the communal life of the guilds; their significance grew as early as in the period of guilds and still intensified in the period of craftsmen's associations (e.g. they were used during funerals). In the period of craftsmen's associations some guild flags functioned as funeral flags. The third generation consists of flags of craftsmen's associations. As guilds terminated, guild flags were not replaced automatically; rather, some continued to be used until they wore out. This is to be explained not only by financial reasons but by the fact that craftsmen's associations enjoyed legal continuity and inherited the role of guilds in the control of artisans' communal and religious life.

The flags which the present study endeavours to present date from the first half of the 19th century. Most probably, they were produced in a workshop in Pest-Buda. They were prepared almost at the same time, that is, in the space of ten years, of similar material and with identical technology, which refer to the fact that they were produced in the same workshop.

Angaben zur religiösen Gebrauche der Tataer Zünfte

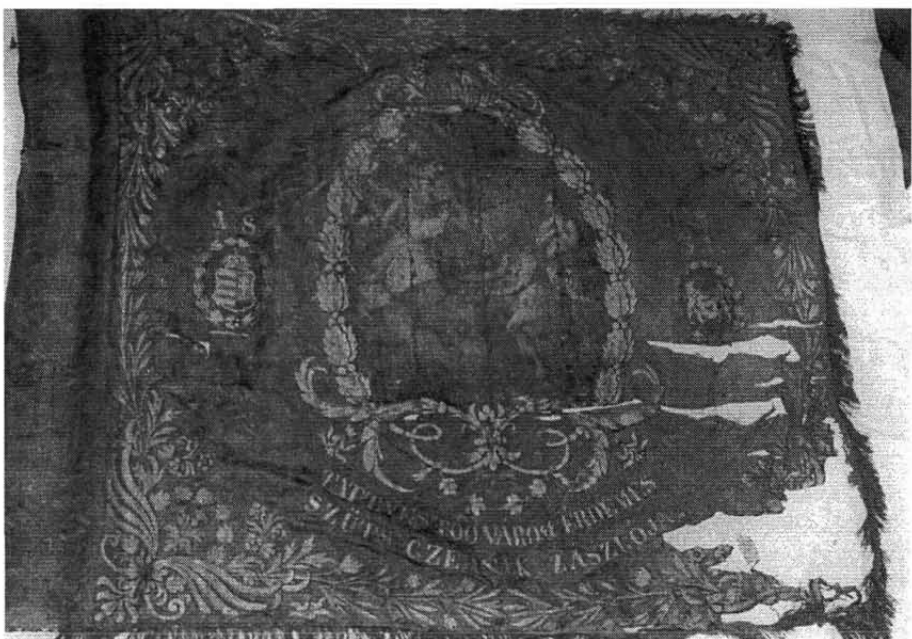
Márta G. Miklós

Tata, die im Mittelalter blühende Siedlung, war am Anfang des 17. Jahrhunderts fast entvölkert. In dieser Zeit neben dem Zuwachs der Bevölkerung begann die Neuorganisation der Zünfte auch. Die zweite grosse Welle der Zünfgründung war in ersten Jahrzehnte des 18. Jahrhunderts. In 1727 gelangte Tata im Besitz der Familie Eszterházy und im 18. Jahrhundert eine Industrialisierung ist bemerkbar. Neben den gewerblichen Tätigkeiten spielte die Religion der Meister auch eine wichtige Rolle, in einer Zusammenschreibung am Anfang des 18. Jahrhundert waren 77% der Meister Lutheraner oder Calvinist. Wegen der Gegenreformation bekamen die Zünfftahnen eine Wichtige Rolle im religiösen und Gemeindeleben der Handwerkvereine.

Wir können im Fall der Tataer Zünfte drei Generationen von Fahnen annehmen. Aus der ersten Generation blieb kein Stück übrig, nur die schriftliche Quellen berichten über die. Zur zweiten Generation gehören die Fahnen der Metzger (1821), Schumacher-(1827) und Kürschnerzunft (1831). Die Fahnen waren sehr wichtig bei Begräbnissen, gesellschaftlichen Ereignissen und bei Prozessionen. Zur dritten Generation gehören die Fahnen der Gewerbkorporationen. Nach Auflösung der Zünfte wurden ihre Fahnen weiterbenutzt und so wurde die Berechtigung gesichert. Die hier vorgeführte Fahnen stammen aus der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts und wurden in einem Werkstatt aus ähnlichen Stoffe und Technik gemacht.

I. tábla A csizmadia céh zászló

II. tábla A szűcscéh zászlója

„M. A. FISCHER UND SOHN”

Fejezetek Fischer Mózes Áron családja történetéből

S. Cserey Éva
(Budapest)

Tatán, a 19. században két híres Fischer család élt; az egyik a herendi gyárat alapító Fischer Mór, a másik a vele rokon Fischer Mózes Áron kőedénygyár-tulajdonos. A kőedénygyár alapításával, termékeivel jelenleg nem foglalkozunk. Ezek ismertetéséről a szakirodalom különféle egymástól eltérő adatokat közöl, a felhasznált forrásanyag említése nélkül. E mellett még a családtagok visszaemlékezése is különböző. Fischer Ignác, Fischer Mózes Áron fia az 1821-es gyáralapításról ír,¹ Fischer Artur, Fischer Károly fia 1828-at jelöli meg nagyapja gyáralapítási évének.² Részünkről Fischer Mózes Áron gyáralapítását – Révhelyi Elemér levéltári adataira támaszkodva – 1824-ben jelöljük meg.³

A különféle kőedénytárgyak készítési idejére némi tájékoztatást nyújt a hátoldalon feltüntetett jelzés, szignó. A kezdeti időben, amikor Fischer Mózes Áron egyedül vezeti a gyárat, rendszerint kék festéssel a „Tata” helynév és „Fischer” vezetéknev összevonásából kialakított *TF* betű, vagy ennek változatai szerepelnek. Később, amikor fiával, Károllyal együtt vezetik a gyárat, ez a jel megváltozik. A tárgyakon egy lesarkított téglalapalakú keretben bemélyített nyomtatott kisbetűvel „MA FISCHER UND SOHN TOTIS” szöveg olvasható. Ez, a gyár kettős vezetésére utaló szignó nemcsak a kőedény tárgyakon, hanem más készítményeken, az ekkor előállított kályhákban – helyesebben kályharészekben – is megtalálható, amelyről eddig nem esett szó.

A gyár vezetőinek működési ideje, változása is különféleképpen publikált, pontos időjelzés, amelyre teljes biztonsággal építhetünk, csak 1876-tól kezdve lehetséges. Ugyanis ebben az évben hozta létre a Földművelés Ipar és Kereskedelmi Magyar Királyi Minisztérium – a cégbíróssággal együtt – a „Központi Értesítőt”, amely előírta az újonnan alakuló cégek, gyárak etc. alapításának, változásainak, valamint megszűnésének bejelentési kötelezettségét.⁴

A tatai kőedénygyárra vonatkozó első bejelentés 1876-ban volt,⁵ amikor Fischer Mózes Áron Károly fia, mint kőedénygyáros és kereskedő, a *Központi Értesítőbe* bejegyeztetett. Működése 14 évig tartott, ugyanis a cég megszűnését ugyanitt 1890. jún. 30-án jegyezték be.⁶

A gyár korábbi kettős vezetésének kezdeti, illetve megszűnési okait nem tudjuk, feltételezhetően ez utóbbinak Fischer Mózes Áron magas életkora – avagy halála volt az indoka.⁷

A tatai múzeum jelentős kőedénygyűjteménye mellett még kályharaktárral is rendelkezik, ahol a megmaradt régi kályhákat, illetve kályharészeket tárolják. Ennek jelenlegi helye az egykori Miklós malom emeleti helyisége. Az Esterházy-kastélyból származó barokk kályhák mellett a földre rakva, kiterítve láthatók a zöldmázas kályharészek. Néhány nagyobb darabot sikerült egymás mellé helyezni, és így a kályha

elülső részének formáját kialakítani. A bemélyülő előrészen plasztikusan megmintázott antik görög ruhát viselő női alak látható. A lábazati rész, a párkány barokk stílusú ornamentikával díszített. A nagyobb kályharész oldalán a vöröses színű égetett agyagba a lesarkított téglalapformájú keretben nyomtatott nagybetűvel két sorban olvasható szöveg a következő:

„M A FISCHER UND SOHN
TOTIS”.

A többi szétbontott kályharészekben ugyanez a szignó olvasható.

Ez a jelzés a gyár kettős vezetésére utal, amikor apa és Károly fia együtt működtek, és az egyéb kőcedénytárgyak mellett kályhagyártással is foglalkoztak. A fenti tárgyi bizonyíték megdönti azt a korábbi állítást, hogy Tatán a gyárban csak Károly idejében próbálkoztak kályhák előállításával.⁸ A *Központi Értéktár* adata szerint Károly egyedül 1876-tól vezette a gyárat, így a kályhagyártás már jóval előbb, még 1876 előtt elkezdődött, és folyamatosan tovább működött, amelyet a későbbi adatok is igazolnak.

Fischer Ignác, Károly testvére egy ideig apósa herendi gyárában dolgozott, majd Pestre feljőve megalapította az első „*Porcellán festészeti Intézetet*”. A működéséhez szükséges úgynevezett „*Iparjegyet*” a legutóbbi levéltári kutatás alapján 1867. okt. 27-én állította ki részére Pest városának Tanácsa.⁹

Ezen intézet mellett kályhalcrakatot is létesített, melyet a Pesten 1872-ben kiadott „*Preis Verzeichniss*”, *Képes Árjegyzék* is bizonyít.¹⁰ Mint aki kályhák eladásával foglalkozik, jelentkezett 1873-ban a pesti Vigadó toldaléképületére kiírt kályhapályázatra, s a három pályázó közül ő nyerte el a munkát. A Vigadó építési iratai között szerencsésen megmaradt pályázata, „*Offertje*” is.¹¹ A német nyelven, gót betűvel írt szövegben felsorolja a szükséges, különféle méretű úgynevezett svédkályhákat, azok árait. Az 1873. május 29-én megkötött szerződéskor a tervezőmérnök nem mellékelte az éttermek részére még szükséges nagyméretű kályhák rajzát. Ezeket utólagosan megkapva azonnal elküldte – ahogy írja – a „*mi gyárunkba*”, azaz Tatára, ahol azok formáit megcsinálták,¹² és közölték, hogy áruk darabonként 500 Ft alatt ki nem állítható. Ez a fenti adat bizonyítja, hogy 1873-ban Tatán, amikor még két vezetője volt a gyárnak, folyt kályhagyártás. A Vigadó részére a svéd kályhákat 1873. július 15-ig le is szállította, melyek minden bizonnyal a raktárából, illetve a tatai gyárból kerültek ki.

A pályázathoz mellékelte „*Képes Árjegyzék*” 19 oldalból áll. Elősrésében a különféle formájú, úgynevezett svéd kályhákat mutatja be, közli a szükséges adatokat, árakat. A többi kályha az üzletében árult szászországi Teicher-féle, meissenői eredetű kályhák rajza, melyeket mint a gyár lerakatosai árult.

Számunkra a könyvecskében szereplő úgynevezett svéd kályhák formája, díszítése igen fontos, mivel a tatai múzeum raktárában lévő említett kályharészek formájuk, díszítésük alapján ezekhez a svéd kályhatípusokhoz tartoznak.

A kályha svéd elnevezése feltehetően azzal a két svéd mérnök nevével függ össze, akik a 18. században foglalkoztak a kályha belsejének technikai átalakításával, a kályhafűtés olcsóbbá tételével (*Nordenberg* és *Schroder* mérnökök).¹³ Ezek a „*svéd kályhák*” Ausztriában már az 1800-as évek elején, hazánkban pedig az 1850-es évektől kezdve terjedtek el, és a legkedveltebb kályhatípushoz tartoztak, melyeket a szobából fűtöttek. A hőenergia hasznosabb felhasználása érdekében a kályha belsejében több

füstelvezető csatornát alakítottak ki, így a keletkezett meleg levegő ezeken áthaladva a kályha egész felületét átmelegítette. A kályha egyes részeit formázással alakították, amely speciális eszközöket, nagy gyakorlatot igényelt.

A tatai fazekasok a használati és díszkerámia mellett kályhát is készítettek. Korongon négyszögletes keretbe húzott, úgynevezett „kályhaszemeket” állítottak elő.¹⁴ Másféle, igényesebb kályhakészítésre felszerelésük nem volt alkalmas.

A svéd típusú kályhákat Tata közelében Esztergomban, Magyar, Mezey Floris kályhaüzemeiben is előállítottak. Győrben a régi múltra visszatekintő Dachauer üzemben készítettek ilyeneket.

Ebben az időben még nem volt márkavédelem, így a megmaradt mintalapokon az egymástól átvett svéd, és egyéb formájú kályhaminták szerepelnek. Például a Pesten működő Prohászka-üzem munkalapján a tataihoz hasonló svéd kályha látható. Ha ennek a jól menő üzemnek a felszereltségét megnézzük, fogalmat alkothatunk a tatái azonos korú üzem kályhagyártási eszközeiről. A budapesti Kereskedelmi és Iparkamara 1870-75 között készült felmérése szerint Pesten, a Terézvárosban a Dob u. 19. sz. alatti Prohászka-féle kályhaüzemben 3 égetőkemence, 2 olvasztókemence, 34 idomító készülék (azaz forma), 5 kéziörklő, 2 henger van. 300 munkanap alatt, napi 11 órai munkával 1500 db kályhát készítettek, 60 férfi alkalmazottal dolgoztak.¹⁵

Tovább folytatva a tatái gyár történetét, amikor Fischer Mózes Áron Károly fia 1890-ben a gyár üzemelését beszüntette, a Fischerekről hosszú időn át nem hallunk. Öt év elteltével azonban, 1895-ben, a *Központi Értesítő* új Fischer adatot közölt. A Komáromi törvényszék 1895. október 2-i bejegyzése szerint „*Fischer és Nobel közkereseti társaság alakul, amely kezdetét 1895. júl. 15-én vette.*”¹⁶ Ennek tulajdonosai; birtokosai: „*Fischer Artur és Nobel Elek porcelán, majolika, kályha és agyagáru iparosok, egyetemlegesen kötelezett cégtársak, tóvárosi lakosok, melynek cégét a két cégtárs mindenike külön - külön jogosult jegyezni.*” A kettőjük közös működése nem tartott sokáig, ugyanis a *Központi Értesítő* 1902. július 17-i dátummal értesít, hogy „*a Fischer és Nobel cég megszűnése bejegyeztetett.*”¹⁷ Ezzel párhuzamosan, még ugyanezen a napon, újabb bejegyzés történt, amely szerint a „*cég birtokosa Fischer Artur, porcelán, majolika kályha és agyagáru iparos tóvárosi lakos.*” Ezek szerint a gyárat egyedül Fischer Artur vezette egészen 1913-ig, amikor 1912. december 19-én a cég megszűnése bejegyeztetett.¹⁸

Ki is volt, kérdezhetnénk, ez a Fischer Artur? Nem volt más, mint Fischer Mózes Áron unokája, Károly fia. A szakmai mesterséget apja üzemében kitanulta, és amint a bejegyzés felsorolja, különféle majolika, agyagáru készítés mellett kályhát is gyártott. Velc kapcsolatban az 1897-ben megjelent „*Tatai Híradó*” egy kedves epizódot közölt. Ez év szeptember havában az árvízkárosultak javára a tóvárosi nőegylet jól sikerült jótékonyági bazárt rendezett, melyet a király Esterházy Ferencné grófnő kalauzolásával megtekintett. A majolika tárgyak sátránál hosszasan időzött, és az ott álló Fischer Arturhoz fordulva megkérdezte, ő-e a tulajdonos és mióta áll fent a gyár? 1828 óta – válaszolta a királynak –, melyet nagyatyám létesített.¹⁹

A tatái gyár 1890-95 közötti létezéséről, működéséről, az ott történetekről a szakirodalom a legkülönbözőbb híreket közölte. Legismertebb volt az a közlés, miszerint Fischer Károly a 70-es években a gyárat eladta a bécsi Hardtmuth-gyárnak, illetve cégnek, ami azt 1913-ig üzemeltette.²⁰

Ezeket a bizonytalan híreket a „Magyar Ipar” c. folyóirat 1890-ben megjelent híradása válaszolta meg. A „Vegyes Hírek” közlése szerint a „Hardtmuth & C. világhírű budweissi cég megvette Fischer Mózes Áron fia tatai cég kályha és agyagáru gyárát.” „A cég több mint 1 millió forint befektetéssel iron és palatábla gyárat rendez be Tatán, és ezen kívül a kályha és agyagáru gyárat, gyártását is jelentékenyen gyarapítani fogja.” Valamint, folytatta az írás, a „külföldön oly nagy közkezdveltségnek örvendő falpadlózat gyártását is bevezetni fogja.”²¹

Nyomon követve a Központi Értesítő 1890-es adatait, nem szerepel a Hardtmuth-cég kályhagyártásra vonatkozó bejegyzése, csupán az irongyártás bevezetése.²² Ennek feltételezhetően az lehet az oka, hogy az iron és palatábla gyártásra fektette be a több mint 1 milliónyi összeget, amelyet itt addig nem csináltak, míg a már meglévő kályha- és agyaggyártást csak folytatni és fejleszteni kívánta.

A Hardtmuth-gyár 5 éves működése alatt készült kályhatermékeket illetően, a véletlen folytán, egy múzeumi szemle alkalmával szakértésre hívtak, és egy szétszedett, színcs-mázás, plasztikusan díszített kandallós-kályhát mutattak meg. A kandallórész egyik oldalán benyomva nagy nyomtatott betűvel olvasható volt: „HARDTMUTH L. & C. TATATÓVÁROS”. A kályha részeit jól szemügyre véve, annak formája egyezést mutatott a Hardtmuth-cég 1883-ban kiadott képes árjegyzékének Nr. 135. számú mintájával.²³ Ekkor, feltételezésünk szerint, ezen mintakönyv alapján készítették a kályhákat Tata-Tóvárosban. Sajnos, később a kandallós-kályhát felépítve nem láttam.

Az előbb már közölt „Híradás” még azt is megemlíti, hogy a Hardtmuth-céget a hazánkba való letelepedésre, a tatai gyár megvételére Fischer Ignác, budapesti majolikagyáros buzdította. Ezzel a céggel Fischer Ignácnak már régóta kapcsolata volt. 1873-ban, mikor a Vigadó részére a nagyméretű két kályha elkészítését sürgették (amit a tatai gyár nem vállalt el), akkor azok állapotáról a Hardtmuth-cég a következő táviratot küldte Fischer Ignácnak: „Grosse Redoute Oefen könne Bisquite erst 25. weckschicken.” „Grosse Stücke brauchen lange trocknen, Brief folgt. Hardtmuth.”²⁴ A távirat a Vigadó építési iratai között szerencsésen megmaradt; s nemcsak azt bizonyítja, hogy Fischernek a budweissi céggel jó kapcsolata volt, hanem főleg azt dokumentálja, hogy ekkor, 1873-ban a Hardtmuth-cégnek se Magyarországon, de főleg Tatán nem volt semmilyen gyári tevékenysége. Ez a távirat bizonyosságot szolgáltat a szakirodalom számos téves közlésére, ami szerint Fischer Károly a tatai gyárat a 70-es években eladta a bécsi Hardtmuth-cégnek.²⁵

Összegezve az eddig leírtakat, megismerhettük a Tatán működő Fischer Mózes Áron alapította kőedénygyár eddig kevésbé ismert kályhagyártásának történetét, a gyár vezetésének változó személyeit egészen 1913-ig, annak végleges megszűnéséig.²⁶

A Miklós malomban lévő megmaradt kályharészekon feltüntetett jelzés: „MA FISCHER UND SOHN TOTIS” volt az egyetlen konkrét adat, amely a gyár kettős vezetése alatt készült kályhák bizonyítékául szolgált. A korábbi feltételezett kályhakészítésre nincsen adatunk. A későbbi, Fischer Károly, illetve fia, Fischer Artur és társa idejében gyártott kályhák jelzése tárgyi emlékek hiányában ismeretlen. A Hardtmuth-periódust az általam látott egyetlen kandallós-kályha jelzése hitelesíti.

A gyár élén álló személyek működési adatait az 1876-ban indított *Központi Értesítő* alapján tudtuk pontosan meghatározni. Az eddig elvégzett levéltári kutatásaim segítségével a tatai kályhagyártásra vonatkozó adataink gyarapodtak, azonban a kőcserépgyár tevékenységének teljes ismerete továbbra is hiányos, és további kutatást, munkálkodást tesz szükségessé.

Jegyzetek

- ¹ „Offert” – Pályázat a Vigadó toldaléképületének belső berendezésével kapcsolatban. Bp. BFL Vigadó építkezései IV. 1407/6 törzsszám alatt.
- ² Tatai Híradó. 1897. szept. 18. szám.
- ³ RÉVHELYI 1941.; A Fischer féle kőedénygyár alapítása. (Contract: Itsz: 794 – TEL.)
- ⁴ Központi Értesítő. kiadja: A Földművelés Ipar és Kereskedelmi M. kir. Minisztérium 1876-tól kezdődően. Bp.
- ⁵ Központi Értesítő 1876. I. évf. 141. sz.: Komáromi Törvényszék, Bejegyzett rendelő végzése. Kelt.: 1876. szept. 16.
- ⁶ Központi Értesítő 1890. XV. évf. 69. sz.: Komáromi Törvényszék, Bejegyzett rendelő végzése. Kelt.: 1890. júl. 23. 3863. sz. 306/2.
- ⁷ Izraeliták összeírása 1848-ból.; MOL 1261/B. Komárom megye Tara község. – 1. sorszám: Fischer Mózes Áron – 52 éves (1876-ban 80 éves), fiai: Károly 20 éves, Ignác 7 éves.
- ⁸ GROFCSIK – REICHARD 1973.
- ⁹ BFL Cégbíróági iratok VII. 2. e. e. g. – 173/1876-32210 sz. Iparjegy.
- ¹⁰ „Preis Verzeichnis” 1872.
- ¹¹ Von gewöhnlichen Zimmer und... Porzellan Ofen, Camine, Bade Einrichtungen etc. Fabrik Niederlage für Ungarn und Nebenländer der Ignacz Fischer in Pest, Wienergasse Nr. 1. (A Vigadó építési iratai között)
- ¹² Fischer Ignác pályázata „Offerte”. A Vigadó építési iratai között. BFL – lásd 1. jegyzet.
- ¹³ Fischer Ignác levele: „Löbliche Baukommission der städtischen Redoute in Pest, – 1873. aug. 2. (FL Vigadó építési iratai – Ich sende die Zeichnung seglich in unserem Fabrik”
- ¹⁴ Svéd mérnökök: Nordenberg und Schröder – 1750.: FRANZ 1981, 166.
- ¹⁵ KEMECSEI 2000, 21.
- ¹⁶ A budapesti Kereskedelmi Iparkamara jelentése. Bp. 1870-75. között, 150. – Az agyagáru gyárak. Nr. 1.: Prohászka András és Fia.
- ¹⁷ Központi Értesítő 1895. XX. évf. 92. sz.: Komáromi Törvényszék 1895. okt. 2. 6984 sz. 145/ 1. Fischer és Nöbel, közkereseti társaság.
- ¹⁸ Központi Értesítő 1902. XXVI. évf. 71. sz.: Komáromi Törvényszék 1902. júl. 17. 5906 sz. 963/1. (A cég birtokosa Fischer Artur).
- ¹⁹ Központi Értesítő 1913. XXXVII. évf. 1. sz.: Komáromi Törvényszék 1912. dec. 19. 11502 sz. 963/4. – Ezen cég megszűnése bejegyeztetett.
- ²⁰ Tatai Híradó. 1987. szept. 18. – Kövesdi Mónika szíves közlése alapján.
- ²¹ GROFCSIK – REICHARD 1973.
- ²² Magyar ipar. 1890. XI. évf. 1. sz. 13. – „Vegyes hírek”
- ²³ Központi Értesítő. 1891. XVI. évf. 67. sz. Bp. K. és v. törv. júl. 30. Irongyártmányok eladására is kitorjesztett 34479 sz. 3464/2.
- ²⁴ Hardtmuth et. L. C. Mintakönyve. + K. K. priv. Thonwaaren-Fabrik von L. et C Hardtmuth. Budweis 1883, Nr. 135.
- ²⁵ Hardtmuth cég távirata Fischernek „Pest Wienergasse 1.” FL A Vigadó építési iratai között. 1873. 403. sz. távirat.
- ²⁶ KATONA 1978.
- ²⁷ A témával kapcsolatban eddig elkészült: „Az első pesti Porzellan festészeti intézet” (Kézirat) 2002.; Az 1800-as évek fejlődésbe merült Pest-Budai kályhás mesterei I. (Kézirat) 2003.; 2003. előadás: Kúser (Köpcsény), Internationales Hafnerer 36. Symposiumon 2003.: Erinnerungen an einige Pester und Ofener Hafnermeister im 19. Jahrhundert.; 2004. aug. 27. Előadás: Tata, Várostarténeti Konferencia: Fejezetek Fischer Mózes Áron családjá történetéből.

Rövidítések

BFL = Budapest Fővárosi Levéltár

MOL = Magyar Országos Levéltár

TEL = az Eszterházy család tatai és csákvári (gesztesi) levéltára

Irodalom

FRANZ 1981

Rosmarie Franz: Der Kachelofen. Zweite verbesserte, und vermehrte Auflage. Graz 1981.

GROFCSIK – REICHARD 1973

Grofcsik János – Reichard Ernő: A magyar finomkerámia ipar története. Bp. 1973.

KATONA 1978

Katona Imre: A magyar kerámia és porcelán. Bp. 1978.

KEMECSI 2000

Kemecsi Lajos: A tatai fazekasság. Kiállításvezető a tatai Kuny Domokos Múzeum állandó kiállításához I. Tata 2000.

RÉVHELYI 1941

Révhelyi Elemér: Tatai majolika. Bp. 1941.

„M A FISCHER UND SOHN”

Concerning the history of Mózes Áron Fischer's family

Éva S. Cserey

In the 19th century two reputed Fischers lived in Tata: Mór Fischer, the establisher of the Herend Factory and his relative, Mózes Áron Fischer, the owner of the stoneware factory.

The present study introduces the hitherto little-known history of stove manufacture in the stoneware factory (established by the Tata-based Mózes Áron Fischer) and the individuals of the factory management until 1913, when the factory was finally closed.

The single positive piece of information, which testified to the fact that stoves were manufactured in the period of dual factory management was the mark indicated on fragments of stoves („MA FISCHER UND SOHN TOTIS”) that survived in the Miklós Mill. There are no data proving the supposition that stoves were manufactured before that time. Due to a lack of material remains, the mark applied for the stoves manufactured later (in the period of Károly Fischer and his son Artur Fischer and Co.) is unknown.

The data concerning the individuals at the head of the factory were stated precisely on the basis of the Central Bulletin (established in 1876).

Owing to the archival researches conducted so far, our knowledge of stove manufacture and of the operation of the factory in Tata has increased. Nevertheless, our knowledge concerning the factory itself is still incomplete, which necessitates further work.

„M. A. FISCHER UND SOHN“

Kapitelle aus der Familiengeschichte Áron Mózes Fischers

Éva S. Cserey

Im 19. Jahrhunderte lebten zwei berühmte Fischer Familien in Tata, einer war Mór Fischer, der Gründer der Herender Fabrik, der andere Áron Mózes Fischer, Besitzer der Steingefässfabrik.

In dieser Abhadlung verfolgen wir die kaum bekannte Geschichte der auch von Áron Mózes Fischer gegründeten Ofenfabrik bis ihre Schliessung.

Die auf den Ofenteilen in Miklós-Mühle erhalten gebliebene Zeichnung: „MA FISCHER UND SOHN TOTIS“ ist die einzige direkte Angabe, die beweist, dass diese Öfen in der Zeit der doppelten Führung der Fabrik hergestellt worden. Wir haben keine Angabe über die früher angenommenen Ofenherstellung. Die Zeichnungen der späteren in der Zeit Karl Fischer sowie seines Sohnes Artur Fischer und seines Partners hergestellten Öfen sind unbekannt. Die Hardtmuth Periode beglaubigte ein einziger von mir geschene Kaminofen.

Wir konnten die Angaben über die Führungspersonen mit Hilfe der in 1876 gegründeten Kőzponti Értésítő festsetzen.

Mit Hilfe der Archivalienforschungen sind unsere Kenntnisse über den Betrieb der Tataer Fabrik erweitert worden, aber zur vollständigen Klärung der Fragen müssen wir weitere Nachforschungen machen.

Tata az ország-leírások és útikönyvek tükrében

ifj. Gyüsi László
(Móricz Zsigmond Városi Könyvtár, Tata)

Tata 50 éve város. E szöfordulattól hangos a város 2004-ben. Azok a történészek, muzeológusok, régészek, néprajzosok, helytörténészek, akik ismerik a város történetét, ismerik a múltira vonatkozó iratokat, adatokat, egyéb leírásokat – nagyon jól tudják, hogy nem 50 éve város a település. Jómagam mindig hozzáteszem, hogy legújabb kori várossá nyilvánításának 50 éves évfordulójáról emlékezhetünk meg ebben az évben.

Az évforduló is apropót adott, hogy megnézzem, összegyűjtssem azokat a leírásokat, amelyek bővebben ismertetik a települést. E „szemelvénygyűjtemény” azonban nem lesz teljes, hiszen a terjedelmi korlátok is megszabják lehetőségeim kereteit. Nincs szándékomban a különböző történeti munkákból idézni sem, hiszen akkor valóban egy „új” várostörténeti monográfiát állíthatnák össze.

Megpróbálom azokat a dokumentumokat Önök elé citálni, amelyek számomra – remélhetőleg az Önök számára is, Kedves Olvasók – érdekesek, ritkán olvashatók a különböző összefoglalásokban. Persze akadnak közismert, sőt közkedvelt idézetek is majd a „felsorolásban”.

E dolgozatnak nem témája Tata történetét ismertetni, de nem kerülhető el, hogy néhány esetben ne hivatkozzak évszámokra, történelmi eseményekre. Az idézett dokumentumokból sem „száműztem” a valós, kevésbé valós, vagy hiteles történeti eseményeket. Amikor körvonaleződött bennem e téma feldolgozása, csak arra gondoltam, hogy a korábban megjelent monográfiákból, később útikönyvekből és egyéb városismertetőkből emelem ki a legérdekesebbeket. Ennél azonban a téma feldolgozása többet kíván.

A város történetével foglalkozók sokszor hivatkoznak arra, hogy már a 13. század közepén oklevelekben említik a települést. Mint arra Szatmári Sarolta a monográfia egyik fejezetében rámutatott, az 1263-ben keletkezett oklevél egy ügyes hamisítvány.¹ A megyei múzeum korábbi munkatársa, majd igazgatója a következőket írja: „... egy 1263. márc. 18-i oklevél, amelyről kiderült, hogy hamisítvány, a XIV. század végén hamisították. Az oklevélben IV. Béla király megerősíti az apátság kiváltságait, Deodatus tatái birtoklására hivatkozva. Az oklevél szinte iskolapéldája a hamisításnak. IV. Béla Pannonhalmának szóló aranybullás levelét másolta a kritika szerint 1400 körül Egyed somogyvári szerzetes, a tatái apátság gubernátora, majd apátja. A hamisítványhoz még egy IV. László király által kiadott átiratot is hamisítottak. E két oklevelet mutatták be 1400-ban IX. Bonifác pápának, e jogok és birtokok megerősítését kérve.”²

A 15. század elejétől a tatái területek királyi birtokká lettek. Zsigmond király alkíttatta az Által-ér vizét halastóvá és kezdte el, vagy más források szerint folytatta a tatái vár építését. 1412-ben egy alkalommal Jagelló Ulászló is vendége volt Zsigmondnak Tatán. 1423-tól három éven keresztül Tata volt az ország központja. Ez a három év volt a város legfényesebb időszaka a világtörténetben, hiszen tudni véljük, hogy a huszita-ügy tárgyalásai is folytak itt. Megfordult a tatái vár falai közt a görög császár

– aki Zsigmondot a török elleni harcra akarta rávenni –, vendégei voltak e várnak a szász választófejedelmek, bajor hercegek, és VIII. Erik skandináv király is hosszabb időt töltött itt politikai, magántermészettű látogatásai alkalmával.

A Rozgonyiak kezére Albert király neje, Erzsébet adta Tatát. Tata Mátyás királysága alatt került ismét királyi birtokba. „Igazságos” királyunk a várat fényesebbé tette mind küllemében, mind pedig szerepét tekintve: Mátyás királynak pihenő és szórakozó helye volt. A vár építését Antonio Averolini vezette és reneszánsz ízlés szerint, királyi lakhelynek megfelelő helyiségekkel, díszítésekkel látta el.

Mátyás halála után Corvin Jánosra szállt Tata, majd mint koronabirtok, II. Ulászlóé lett, aki 1510-ben az országgyűlést is itt hívta össze a terjedő pestisjárvány elől menekülve. Ezt az eseményt örökíti meg a mai Országgyűlés tér elnevezés is.

Nézzük, hogy a 19. század végén milyen leírás született településünkéről, amely a Hunyadiak korabeli Magyarországot ismerteti velünk.

Csánki Dezső (1857–1933) történétíró, levéltáros, a Magyar Országos Levéltár munkatársa, majd főigazgatója foglalta össze egy nagyszabású munkában a Hunyadiak korát Magyarországon. Munkája alapvetően gróf Teleki József *Hunyadiak kora* című csonkán maradt művének befejezése. Hogy nem csak egy megkezdett munka befejezéséről, hanem teljes és alapos kutatómunka elvégzéséről van szó, arról egy rövid idézet a mű bevezetőjéből: „A Teleki-féle kéziratokat a Történeti Bizottság kéziratgyűjteményéből 1887. február 9-én átvéve, a munkát megindult. Azonban csakhamar kiderült, hogy a csonkán maradt földrajzi részt az eredeti tervzet alapján befejezni teljesen meddő feladat lenne. Magok a Teleki-féle kéziratok a munka kereténél egyebet alig nyújtanak, a kiadott oklevelek pedig éppen a Hunyadiak korára nézve oly csekély anyagot tartalmaznak, hogy azok alapján a XV. századi Magyarországnak s főleg Erdélynek és a Tisza-mentének vázlatos képét sem remélhetnők. Bőséges levéltári anyagról kellett tehát gondoskodni a földrajzi rész számára is.”

Talán e rövid kis idézet is bizonyítja, hogy nagyszabású munkáról van szó, amelyből jómagam is idézném a városunkra vonatkozó szócikket.³

Komáromvármegye.

Nagyjából hajdan is arra a vidékre terjedt ki, a melyen ma elterül. ... A világi nagy-uradalmak közül a Komárom a legelső, élén Komárom várával és városával ... A második királyi uradalom a tatái, mely Zsigmond és Mátyás király idejében sokáig nem csupán birtoka, hanem egyik székhelye is volt uralkodóinknak. Közben azonban huzamosan bírták a Rozgonyiak is. Tata várán s a két Tata városán kívül a huszas években mintegy kilencz, később a negyvenes években már csak négy Komárom vármegyei falut vagy pusztát találunk hozzácsatolva.

A Rozgonyiak Tatán kívül a Komárom vármegyéhez számító Gesztes várának s ehhez a megye dk. sarkában mintegy 7-10 falunak vagy pusztának, továbbá ugyane tájon, Fejér megyei Gerencsér és Vitézy várakhoz még vagy 3-4 helységnek is urai e megyében.

...
Tata. Castrum Thatha, Thata, Thatense. ... 1426-ban Zsigmond király Rozgonyi István temesi ispánnak és nejének, a kik 5000 forintban már előbb is bírták, 8000 forintért veté zálogba. E zálog-birtoklás azonban ezúttal – úgy látszik – csak ideiglenes volt; habár a Rozgonyiak (Simon) pl. 1438-ban is magokénak mondják. Erzsébet királyné zálogosítá el nékik 1440-ben

hosszabb időre. Ettől fogva 1444-ben, 1445-ben, 1447-ben, 1448-ban, 1458-ban szintén mint Rozgonyiak birtoka merül föl. 1459-ben Mátyás király Rozgonyi Jánosnak, Rajnádnak és Ozsvátnak adta, életük fogyáig. Ők bírák 1462-ben s ők tartanak hozzá jogot 1464-ben és 1465-ben is. Ugyanez időtájt azonban visszaváltá a király s díszesen újra építteté. Ranzani és különösen Bonfini nem győzik eléggé csodálni. Utóbbi szerint fényre minden más várnak eléje tehető. Negyszög alakra épült, kettős közfalal, tornyokkal és árkokkal. Körülötte a hatalmas tó terület, mely a mint vizét kibocsátja, útjában itt-ott megpihen s kisebb halastavakká szélesül ... köröskörül messze terjedő vadaskert. A várbeli épületek hosszú sorát rejtik az ebédlő-, háló-, mulató- és fürdő-szobáknak, bőkezűen ékesítve arannyal, pompás színekkel és szobor-művekkel. Elül tágas csarnok néz le a vár piacára. – Fénykorát azonban már Zsigmond király korában élte, midőn – e király uralkodásának vége felé – Traversari, egy pápai követtség vezetője, mint királyi mulatóhelyet írja le, melyet hatalmas és nagyszerű halastava (piscina) a halászatra, vadaktól nyüzsgő erdei pedig a vadászatra rendkívül alkalmassá tesznek.”⁴

A városokról szóló részben, a levéltári dokumentumokra hivatkozva olvashatunk arról, hogyan fejlődött az „Abbas de Tota” elnevezés az évszázadok során: „Oppidum (regis) Vytatha Johagiones de Vytatha.” (1413: DI. 10071), majd „Opp. Thatha” (1419: Pannonhalmi főapáts. Házi ltr. VIII. B. és Akadémia tört. Lev. 4. r. 28. III. 33., 1426: DI. 11788), és folyamatos a részletes levéltári dokumentumok felsorolása, amelyeket Csánki munkájához fellelt és felhasznál.

A továbbiakban pedig a következő leírást találjuk a városról:

„1391-ben és 1392-ben a simontornyai Laczkfi István nádoré. Bizonyára e család hűtlensége következtében került Zsigmond király kezébe. 1413-ban (Uj-Tata m.-város) a királyé. Később a benne épült vár sorsát követte. – Sz. Péter és Pál apostolok tiszteletére (még Sz. István király korában) keletkezett benczés apátságnak patronátus-jogát 1460-ban adományozta Mátyás király a Rozgonyiaknak, a kik ez időben magát a két várost Tata várával együtt kezükön tartották. Ez apátságé volt az itteni vám is; 1419-ben azonban a vértés-keresztúri apátság követelte. A ferenczrendieknek is volt itt kolostoruk. ... Ó-Tata tiszta magyar város volt. Polgári családai 1490-ben: Kalmár, Vilhalm, Barta, Szabó, Menszáros, Varga, Süveg, Szendi, Boros, Tar és Főczén (Fewcyen). Ugyanez idő tájt azonban sok zsidó is lakott itt.”⁵

Tata történetével kapcsolatban van néhány olyan monda, amelyek érdekesek ugyan, de semmi valóságalapjuk nincs. Az egyik ilyen történet szerint II. Szulejmán követét a tatái várban tartották fogva, majd a vár bástyájáról a tóba lökték (a monda szerint ez volt a mohácsi csata közvetlen kiváltó oka). A török időkről sajnos nem sok olyan irat maradt fent, amely most számunkra érdekes lehet. A Tata történetével foglalkozó várostörténeti sorozat (Annales Tataiensis) egyik kötete éppen erről az időszakról, illetve a 15 éves háborúról szól, emellett egy-két könyv is foglalkozik a megye törökkori történetével, ezért ezt az időszakot most kihagyom.

A tudományos, vagy éppen a helytörténettel foglalkozó kutatók elsősorban irodalmi és levéltári forrásokat kutatnak, de napjaink egyre fejlődő világában egyikünk sem hagyhatja figyelmen kívül a jelenkor modern vívmányait kutatásai, tanulmányainak elkészítése során. A legegyszerűbb példa, hogy már számítógépen írjuk dolgozatainkat, jegyzeteinket. De kutatásra is használhatjuk a számítógépet. A kulturális örökség digitalizálásával számtalan cikk, tanulmány, konferencia foglalkozott, foglalkozik. Hozzá kell tenni azonban, hogy természetesen nem pótolják az új kutatásokat a fellelhető,

hozzáférhető adatbázisok. Én azonban most egy ilyen „dokumentumból” idézek Tatára vonatkozó adatokat. Nemrégiben jelent meg a Magyar Országos Levéltárban őrzött kamarai anyagból az Arkanum Adatbázis Kft kiadásában az *Urbáriumok és összeírások* című CD-ROM. Ebben böngészve, lapozgatva találtam néhány érdekes dolgot, melyet szeretnék Önökkel megosztani.⁶

„*Registrata* / UC 60 / UC 60: 39.

1614. szeptember 28.

Conscriptio melyet Szentkereszty Jakab készített, összeírás. *Subditusok* neve, jogállása, állataik, úrbéres szolgáltatás ...

Conscriptio

Tata

Új telepítés – a telepítés megszervezője Gregorius Chatta, Chathy Gergely szolgálatai fejében a török földesúrtól minden szolgáltatás alól felmentést kap – 1612-ben, októberben Budán kelt magyarnyelvű török kiváltságleveléről készült másolat. – 1608. szeptember 4-én Győrben kiadott császári kiváltságlevelél korabeli másolata, amely szerint „egy chati nevű Tata városában lakozó polgár” malomépítésre kap engedélyt „egyebfele Jobbagios Molnarak szokasa szerent”-i terheket – Gregorius Chatta vagyoni állapota:

10 szántó ökr

40 ménes ló

10 tehén

200 juh

19 sertés

170 köből őszi és tavaszi vetés

az új telepések név szerinti felsorolása, helyenként a származáshelyet és a „vulgo” nevet is jelzi ...

a város szélén a vicekapitány allodiuma

a lakosok száma – a városban lévő ökrök, tehenek, lovak, juhok és sertések száma. mentességük általában 5 éves, régi szolgáltatások ismeretlenek, mert a város sokáig lakatlan volt. – a török földesúrnak mentesség lejártá után évente kétszer készpénz censust, adnak, zsellérek a jobbágy-census felét fizetik – tizedet adnak, és azt Budára szállítják – közös szolgáltatásaik a török földesúr számára 100 szekér fa, 100 szekér széna – a városnak nincsenek méltái, a város lakosai szabadon használhatják a szomszéd lakatlan falvak földjeit és rétjeit – a sessiosok és a zsellérek között nincs világos megkülönböztetés, a török vagyoni állapotuk szerint adóztatja őket – régi szőlők nyomai a Látóhegyen – az összeírás aláírója: Jacobus Szentkereszty.”

Egy másik forrásban a következőket olvashatjuk:

„*Registrata* / UC 63 / UC 63: 15

1696

„*Beschreibung*”, összeírás: *subditusok* neve, állataik *postfundualia*, török és keresztény földesúr, adójuk

Conscriptio és *Aestimatio*.

...

Totis (Tata)

Rommá lőtt vár vízesárokkal körülvéve – huszárok és hajdúk lakják – az elhagyott szőlőket a katonaság használja saját szükségletére – a török alatt Budavára számára teljesítették a robotot – halastóban: csuka, kárász, Schleim” (csik), rák – fehér és vörösmárvány bányászat – melegvizű patak – 7 malom, összesen 18 járáttal, mind a földesúré, egész télen át dolgoznak, az évi vámjövedelem 1000 mérő gabona”⁷

A következő „találatnál” ezt olvashatjuk 'Tatáról':

„Registrata / UC 89 / UC 89 : 39

1706. szeptember 2.

(Urbarium) „conscriptio”, amelyet a fiskális javak inspektora Komáromi István készített.

Tata

A város évente fizetett adója felét Szent Györgykor, felét Mihálykor fizetik. 500 forint. Kocsma karácsony, húsvét, pünkösdkor egy hónapig a földesúré, tavaly karácsonykor a város árultatott. Jövedelmével még adós. – Mészárszék a városé. – Malmok, egyik hatkerekű, többi malom három, illetve kétkerekű. A hatkerekű egy nap és egy éjjel lejár egy mutot, jövedelmük, van egy egykerekű malom is. Molnárok negyedesei.”⁸

A fentebb idézett dokumentumokat most még csak felsorolásszerűen idéztem. Nem is a város leírását tartalmazzák a szó klasszikus értelmében, hanem inkább azt az állapotot, amely a török háborúk idején jellemezte a települést. További feldolgozásra várnak ezek a dokumentumok, amelyek kiegészíthetik várostörténeti ismereteinket.

A város történetének további adatait már szinte kívülről tudjuk, ismerjük.

1727. – gróf Eszterházy József megvásárolja Tatát és a hozzátartozó birtokokat a báró Krapff családtól. Az uradalom elhanyagolt, falvai néptelenek, szántóföldjei műveletlenek voltak. A vidéket elborította a víz, művelésre alkalmatlan vadvizek, mocsarak világa volt. Első lépésként a falvak benépesítését határozta el a birtok ura, majd a kor legkiválóbb mérnökének, Mikoviny Sámuel terveinek alapján nekiláttak a mocsarak lecsapolásának, a halastó kialakításának. Elkezdődött a város történetének második fénykora.

A 18. században a földrajz- és történettudományok is fejlődésnek indultak. A megismerést, majd pedig az utókor számára való megőrzést segítették azok a tudósok, akik saját önszántukból, külső kényszer nélkül elkezdték a kutatásokat, a „jelen” állapot felmérését és leírását. Bajban van e jelen sorok írója is, talán majd a szerkesztők is, hogy a bőség zavarában milyen tematikát kövessen a leírások feldolgozásában. Talán a legkézenfekvőbb, hogy időrendi sorrendben (az elkészült iratok keletkezésének időrendjében) haladunk tovább a város ismertetésében.

„Mindig úgy tartottam, hogy a haza dicsőségét, tiszteletét és hasznát a jó polgárnak szeme előtt kell tartania.” – írta Bél Mátyás (1684–1749) egy válaszában az uralkodónak. Szülőföldjének, a szeretett Magyarországnak múltját és jelenét akarta leírni, nem parancsra, hanem hazaszeretettből.⁹

Bél Mátyás a 18. századi Magyarország egyik legnagyobb hatású és tudású tudósa. Tudományos munkáját, melynek elkészítését, azaz adatok gyűjtését, nagyon aprólékosan megtervezte, németországi hatások is jelentősen befolyásolták. Munkájába bevonta

tudós honfitársait, ösztönözte őket a közös munkára. Tervéről 1718-ban egy levélben írt, melyben társakat toborzott az ország történetének, földrajzának, politikai, közjogi és népességi viszonyainak feldolgozásához.

Vele egy időben a magyarországi jezsuiták is hasonló terveket fontolgattak: a történeti forrásmunkák összegyűjtését és az ország feltérképezését. Hasonló szándékok ebben az időben ritkán találkoztak. Bél Mátyás és a jezsuiták történeti és földrajzi feltáró tevékenysége közt közvetlen kapcsolat nem alakult ki. A központi kormányzervekkel azonban Bél Mátyásnak jó munkakapcsolatot sikerült kialakítania, s a hivatalos támogatás is nagyban hozzájárult ország-leírásának alaposságához. 1723-ban egy mintakötet (*Prodromus*) készített, amelynek alapján az uralkodó is mellé állt, igaz közvetlen anyagi támogatást csak egyszer kapott.¹⁰ Tanári, lelképásztori munkája mellett nem kisebb feladatra vállalkozott, mint hogy bejárja az országot, megnézzze a tájakat, meglátogassa a városokat és falvakat, megismerje a lakosokat, összegyűjtse a történelmi emlékeket.

Bél munkáját megelőzően hazánk földrajzáról és történelméről nem készült tudományos, tárgyilagos összefoglaló munka. A korábbi krónikák inkább színes, legendás elbeszélések voltak. Tagadhatatlan, hogy a műben vannak tévedések, de nem homályosítja el az írásmű felbecsülhetetlen érdemét, kultúrtörténeti értékét.

A szerző korai halála miatt nem érhetette meg művének teljes kiadását. Életében négy, halála után még egy kötet jelent meg nyomtatásban. Néhány vármegye leírása kéziratban maradt az utókorra, köztük Komárom vármegyéé is. A fellelhető kötetek egy részét az utóbbi időkben lefordították és kiadták. A Komárom vármegyével foglalkozó kötet lefordítására és kiadására az 1980-as évek végén került sor.¹¹

A fordító előszava szerint a „késedelem” oka, hogy a kézirat Bél hagyatékából a kalocsai érsek, majd hercegprímás esztergomi irattárába került, s szállítás közben megrongálódott. A teljes pusztulástól Bencsik József pap és jogtudor mentette meg, aki 1820-1828 között az esztergomi könyv- és levéltár őre volt, s az eredeti példány állapotát látva kézírással lemásolta az egész kötetet. A másolatban sok helyen kihagyások, üres részek vannak, amelyek arról tanúskodnak, hogy az eredeti példány már akkor is igen megviselt volt. A hivatkozott kiadvány is Bencsik Józsefnek, a Prímási Levéltárban őrzött latin nyelvű kézírásos másolata alapján készült.

Jelen dolgozatban csak azokat a részeket idézem, amelyek a város leírásával foglalkoznak. A bőséges történeti részből csak annyit, ami feltétlenül szükséges az összefüggések megértéséhez.

*„Komárom vármegye leírása
Bencsik József könyvtáros által
BÉL MÁTYÁS
Megrongálódott kéziratából, abból a részből,
Amely szemüveggel még olvasható volt,
Megmentve további pusztulástól.*

Különös rész. Komárom vármegye járásairól.

Első fejezet. I. Tatta vára és városa.

1. §. Tata várának épülete igazán olyan nagyon gyönyörű, különösen régen, hogy joggal előz meg minden mást. ... István [Szent István király – Gy. L.] ... oly becsben és tiszteletben tartotta, hogy ... gyarapította is egyházi és világi épületekkel, noha – mint mondja – már ugyanez a Theodatus épített kolostort ugyanott.

...

6. §. Tata végül a királyok jennhatósága [alá került:] Corvin Mátyás, akit megragadott a hely szépsége, pihenőhelyévé építette ki. [sok más elébe helyezve bőkezű Tata dicséretében Bonfinius. Itt, – mondja – tartós és erős gát megállítja a völgyek vizét, s az szétáradva egy körülbelül hétezer hold területű tavat képez, egészen a régi gabonaörlő malom csukában és pontyban gazdag vizének levezető zsilipjéig, majd Bécs elfoglalása óta folytatódik a sétálásra is igen alkalmas helyekig, amint a Bonfiniustól idézett helyen le fogjuk írni. Ez elegendő ahhoz, hogy ez a magányos hely igazán kellemes legyen.”¹²

A következő részben Béli Mátyás Bonfini és Ransanus leírásai alapján ír a várról, annak szerkezetéről, szépségeiről. Ízelítőül egy rész a Mátyás korabeli várról:

„7. §. ... Corvin Mátyás ... látván a hely alkalmasságát, a szomszédos völgyekből Bánhida felől a lefolyó patakocskákat maradandó, és hatalmas munkával járó gáttal megfékezte és feltartóztatta, a hosszan és szélesen szétterülő vizekből mintegy hétezer hold területű tavat képzett, és azokkal a vizekkel, amelyek már a vár előtt szétáradó töből zsilipen át kivezettek, megtöltötte a köröskörül megásott árkokat, amelyeknek vize egyszersmind a várat volt hivatva megerősíteni úgy, hogy nem kevésbé szolgált területmes halastóul, mint erődítésül. ... Magát a várat ... építette, olyan épülettel, amely nem kevésbé erős, mint pompás. Mert az árkokon, vagy mélyedéseken kívül, amelyekről említettük, hogy vízzel voltak megtöltve, körülötte egy kettős sáncot, a hozzá csatolt bástyával, az udvart pedig falakkal körülzárva egy oszlopcsarnokot épített, amelyet nagyszerű szobák és sok arannyal, s domborművel ékesített aranyozott bolthajtások díszítettek. Később, Bécs elfoglalása után ezek fölé helyezte el a függőkerteket, márvány napozókat, legfölül kutakat, felvezetve a vizet.”¹³

És tovább, hosszasan ecseteli a vár szépségeit a leírás, majd pedig a pusztulást, a török háborúkat. A vár történetének leírásából a szinte végleges pusztulásról szóló részt idézem röviden:

„17. §. ... Vezirius, aki akkor Tatát megszállva tartotta, a törököktől való vélelmétől megrendülve minden épületet maguk mögött hagyott, s megfúrva mindenselét az építmények alapját, puskaport raktak alájuk, és futásnak eredvén, az odavitt gyújtó tüzekkel a levegőbe röptették. Ettől oly nagy csapás érte nem csupán a várfalakat, hanem azokat az épületeket is, amelyek addig megvoltak, hogy szinte az egész hatalmas építmény egy szempillantás alatt megsemmisült. Azt mondják, akik e pusztulás előtt látogatták a várat, hogy a Corvin-i pompák, tudniillik a hatalmas termek, a vízvezetékeknek, a függőkerteknek sok emléke, ha megrongálva is, egészen addig megvolt. Sőt, azt beszélik, hogy gróf Csáky László, aki a várat a törökök kiverése után Lipóttól elnyerte, Mátyás királynak csarnokait, fűthető szobáit, tornyait, és számos más építményét, bár megrongálva, de mindenesetre figyelemre méltó állapotban megtartotta. Ám ahogy Csáky sem igyekezett úgy fenntartani a várat, ahogy illett volna, úgy nem állította helyre az építményt Krapfius sem, aki őt a birtoklásban követte. Nem következhetett ebből más, mint hogy az omla-

dozó falú szomorú rom építményei lassanként régiség képét öltötték. Végre két évtizeddel ezelőtt a vár ennél a nemzetségnél kedvezőbb urat nyert, galántai Eszterházy Józsefet, aki mindmáig teljes gondnal és igyekezettel azon fáradozik, hogy Tata ékessége, ha nem is az ősi ragyogáshoz foghatóan, Eszterházy-költségen helyreálljon.”¹⁴

A tatái vár és a környék szépségeiről, a hegyekről, a domboldalakon meghúzódó szőlőskertekről, a melegvizű forrásokról ír igen szemléletesen a következő részekben Bél Mátyás.

A várat körülvevő településről is szól a leírás:

„20. §. A várat az épületek gazdag sorával vette körül Tata városa. Régen azon a részen állt, ahol a Dunához vezet az út, ezt mutatják bizonyos nyomok és elszórt romok ezen a területen a domb mentén. Később úgy látszik, a vár mindkét oldalára települtek, és palotákkal díszítették. Nem kétséges, hogy amíg a vár virágzott, a város is épületekkel és malmokkal díszlett. Mátyás király pártfogása révén ugyanis gyarapodtak a városiak jeles kiváltságai, s ezeket a következő királyok sem nyirbálták meg, amikor sokáig itt voltak a törökök. A királyoknak ettől a kegyességtől indítva nem kevesen a városiak közül önként és szívesen fegyvert ragadtak a hazáért és a királyért, s mivel gyakorta jelesül helytálltak, dicsőséget szereztek az utódok előtt. De később, amikor annyi baj érte a várat, nem tudtak helyben maradni, időnként szétszóródtak, s amikor a dolgok rendbejöttek, a hazatérés jogán visszajöttek. Az egész város, ahogy nevezik, két részre oszlik. A város magyar része délről és nyugatról veszi körül a várat, ... részint a Szentivány hegy lejtős oldalán délre húzódik, részint nyugatnak fordul, a kissé mélyebb fekvésű területen gazdag, de alacsony épületekkel, !: !. Középen van a piactér, ugyanott a katolikus egyház temploma, köztük vannak udvarházak, ahogy nemesek házait nevezik, ..., s márványból van, különösen azon a részen, amely a Szent Ivány domb lejtőjét és tövét foglalja el. Ott ugyanis márvánnyal vannak burkolva szinte az utcák is, a köztérig és a piactérig, még a borospincéket is vörös márvánnyal rakják ki, ahol vizesez. Ugyanott több ásványvizés és gyógyvizés forrás fakad. A vizek minősége és gyakorisága hasonló a városnak azon részén, amelyet a mieink Tott városnak mondanak, azokról a lakosokról, akik elsőnek telepedtek ott, s akikhez később németek is csatlakoztak. Ez a vártól keletre a szőlődomb felé húzódik, de ez részint egyenes, részint lejtős területű. A telepések házain kívül az előbbi magyar résztől egy cseppet sem különbözik, s malmok vannak benne...”¹⁵

Bél Mátyás fő művéből, a *Notitia Hungariae Novae Historico Geographica*...-ból válogattam részleteket. A kötetek az ország történeti és földrajzi szemléletének sajátos ötvözése. A táj, a környezet, a történelem és az emberek kölcsönhatásának meglepően modern szemlélete mutatkozik meg benne. Bél Mátyás nemcsak a 18. századi magyar tudományosság leguniverzálisabb szelleme, hanem a korra jellemző polihisztoriskolának egyik legkiemelkedőbb képviselője. Kora progresszív tudományos fegyverzetének birtokában küldetést érzett hazája megismertetésére, az itt élő népek közös kulturális emelkedésének elősegítésére.

Nehéz az ő pontos és tudományos leírását követni, bár többen próbálkoztak, hogy hasonló művet, hasonló pontossággal létrehozzanak.

Volt még valaki, aki fontosnak tartotta, hogy összegyűjtse, leírja és közzé adja azt, amit az országról tudni kell. A jeles helységnévtárak sorában feltétlenül meg kell említeni Vályi András (1764–1801) fő művét, a *Magyarországnak leírása* című munkáját.¹⁶ A

kiváló földrajztudós, a pesti tudományegyetemen a magyar nyelv- és irodalom professzora, hasonló elképzelésekkel kezdte el munkáját, mint Bél Mátyás.

„Bízzál Istenben, s nem hágy el! Vajmi kevesen reménylették a Hazában, hogy ez a munka szerentsésen el fogna végződni; és ímé Isten segédelmével nem csak elvégződött, hanem Világ eleibe is botsáttatott. Nem vehetik immár fájdalmas alacsonyítással szemünkre: hogy mi Magyarok Hazánkat nem esmérhettyük, hogy tudnánk tehát vagyonyainkat hasznát venni?”¹⁷ – írta a könyv *Előbeszédében* Vályi András, köszönetet mondva a vármegyeék tudósításait elkészítőeknek. Külön-külön mond köszönetet és ajánlja az elkészült köteteket Batthyány Józsefnek, Magyarország prímásának, és gróf Széchényi Ferencnek.

Vályi András munkája nem olyan nagy terjedelmű, mint Bél Mátyás kézirata és a kiadott kötetek. A szerző ténylegesen csak rövid leírásokra, ismertetésekre szorítkozik, hogy azért mégis csak „ismerjük vagyonyainkat”. Vályi munkájában nem törekedett, nem is törekedhetett részletesebb, kimerítőbb, szemléletesebb leírásokra. A helységek felsorolását, vármegyéenként a földrajzi, a természeti adottságok leírását végezte el. A lakosság, a vallás, a nemzetiségek, a mezőgazdaság, a földbirtokviszonyok ismertetésére törekedett. Nagyobb városoknál részletes, de nem tudományos megalapozottságú településtörténetet is leírt. Adatainak nagy része a Helytartótanáctól származott.

Nézzük, mit ír városunkról:

„Tata. Jeles mezőváros Komárom Várm. Földes Ura Gróf Eszterházy Uraság, a kinek Várával ékesítetik, lakosai katolikusok, és másfélék. A Piaristáknak jeles Klostromjok van itten, tavai többek, Sz. Ivánnál márvány kőbányájok is van; számos mesteremberek. És Tsapók lakják; hajdan híresebb vala, legelője elég van, réttye alkalmas, s fél napi járó földet foglal, erdők között; szőlője középserű borokat teremnek.”¹⁸

Addig, amíg Bél városunk egy másik részéről, a jelenlegi Tóvárosról is ír, hivatkozással közöl, addig Vályi a harmadik településrészt veszi lajstromba:

„Várallya: Szabad pusztá Komárom Várm. Földes Ura Gr. Eszterházy Uraság.”¹⁹

Váraljának ma egy utca viseli nevét.

A 18. századi leírások, ország-ismertetések után nézzük, hogy a városunkba látogatók miként látták a települést. Az egyik legismertebb leírás, amely személyes tapasztalat alapján készült, a 19. század elejéről való. A magyar költészet egyik legjelesebb alakja járt városunkban, igaz, az első „találkozás” egy baleset következménye volt. Értelmszerűen ekkor még csak a sérülés ellátásáról írt a szenvedő fél, a városról keveset.

Kazinczy Ferenc (1759–1831) *Pályám emlékezete* című munkájában számol be látogatásának céljáról, majd balesetéről. (Talán megbocsátható, ha ezt a részt szép nyelvezete és leírása miatt részletesen ismertetem.)

„MDCCCIII. 13. Neszmély körül virradék fel május 21-dikén, s szekerembe két feketét foga a postakocsis. Tatát akarám látni, méltán elhíresedett kertje miatt.

Vízis partiái gyönyörűek, s forrásai gazdagon bugyogtatják buborékjaikat. Talán szűkek gyeppiacjai.

Három órát tölték a kertben vezető nélkül, azalatt inasom magát, a postacselédet és a két fekete sárkányt jól tartá, de inas, kocsis józanon várának. Alig zárá be inasom szekerem ajtaját s a két ló elragadá szekeremet, végig repüle velem az egyenes utcájú városon, s midőn minden

veszedelmen kívül vélém lenni magamat a mezőn, emelkedni érzém egyik kerekemet, s felfordulék. A két ló, a két első kerék ment.

Orrom nyerge be vala törve, bal könyökömet összezúzta ferslágom, melyben a Gessner Salamon özvegyének, viszont ajándékuul férje munkáinak negyedrétű pompás kiadásáért és férje portraijáért, égetett földben, tokaji essentiát és bort akartam Bécsből elindítani; inasom pedig sántán kele fel a földről; kocsim össze volt törve. Megfordultam s visszamenék a Szarka nevű fogadóba. Orromból csorga a vér, s jobbommal kénytelen voltam balomat tartani. Egy sváb asszony a fogadóig kísért. A katonai seborvos biztata karomra nézve, de koponyámat féltette. – Hanyatt fekve írtam meg leveletem Komáromi orvos-doctor Nagy Sámuel úrnak, hogy jöjön látásomra. Jött. – Nyolcz napot tölték Tatán, s orrom meggyógyult. Balkarom baját csak a váradi hévízvek szüntették meg.”²⁰

A baleset nem vette kedvét Kazinczynak az újabb látogatástól. Sőt, várakozással és kíváncsisággal látogatott el ismét városunkba. *Magyarországi utak* című beszámolójában már másként ír tatai élményeiről. Igaz, ehhez az is hozzájárult, hogy közel harminc év telt el balesete óta.

„Szerdán, april 13-dikán elhagyám Pannonhalmot. ... Tatára térénk ki utunkból, hogy ismét láthassam a gróf Eszterházy kertjét, mely felől tudtam, hogy az, 1803 óta, midőn először valék itt, nevezetes változtatásokat kapott. Akkor neheziteléssel láttam, hogy a rajzoló azt annyira elborítottu fákkal és csalitokkal, hogy a szem alig találja helyét megnyughatni. Most a panasznak nincs helye. Gyönyörű paradicsom minden tekintetben, s szép kinézései vannak a Vérteshegy s a pinczeházak felé, melyek sűrűen egymás mellett, kis gazdag falut képzeltetnek. S szebb vegetatiót nem gondolhatni. Egy olasz nyárfa derekát kétszeri ölelésem által sem foghattam keresztül. De ékességét kívált gazdag vízi-pártiai adják. Széles és hosszúan elnyúlt taván százanként uszkáltak a hattyúk.

A kisdud vár azon nagy habokat hányó tó szélében, melybe II. Lajos a Szolimán békét ajánló követeit behányatta, eddelül a halaknak, igen elmés igazításokat veve, s a régi kor izlésében. De azt megtekinteni tiltá az estvőre hajlott idő.

A nap örömeit nevelé a piaristák collégiumának rectora, Fajszt József úr, és az ide már sok esztendő előtt Ujhelyből jött professor Nequaszil, s rector úr szobájában végig forgatott rézmet-szések gyűjteménye, és az Eszterházyak képei a refectorium falain.”²¹

Az „irodalmi” leírások mellett a 19. század közepén megszorodtak az egyéb összefoglaló munkák, amelyek az előzőkhez hasonlóan próbálták meg leírni hazánkat, a települések állapotát. Ezek közül volt, amelyeket a „tanuló Ifjak számára” állítottak össze és vannak, amelyeket a kor legkiválóbb statisztikusa, földrajzi írója készített.

1848-ban adták ki Pesten a *Hármas kis-tükör* címmel ismert könyvecskét, melyben a „Magyar Királyi Birodalomnak az az Magyar Országnak és a hozzákapcsolt egyéb részeinek I. Földleírását, II. Mostani polgári Állapotját, s III. A magyar nemzet régi és újabb történetét, tanuló Ifjak számára hiven ábrázolja.”²² Mit kell tudnunk erről a könyvecskéről? Csorba Csaba a következőket írja a hasonmás kiadás kapcsán:

„Losontzi (Hányoki) István, az Utrechtben 1740-ben teológiai doktori oklevelet szerzett nagykőrösi református gimnáziumi tanár majd igazgató nyugalomba vonulása után jelentette meg a legalapvetőbb tudnivalókat tartalmazó tankönyvét Pozsonyban, 1773-ban ... Losontzi, a magyar nyelvű iskolai oktatás egyik úttörője aligha gondolta, hogy könyvecskéje több mint három-negyed századon keresztül az elemi iskolák legkedveltebb tankönyve lesz, amelyet Pozsonyban,

Vácott, Kassán, Komáromban, Pesten és Debrecenben 1850-ig átlagosan 2-5 évenként több mint félszázszor kiadnak, - javított, bővített kiadásban.

...
Az 1848-as kiadás teljes szövege 440 nyomtatott oldal. ... A hasonmás tehát nem teljes szöveggé. ... De az olvasó mégse érezze tetemesen megrövidítve magát, mert a mai oktatásban leginkább használható részeket e hasonmás kiadvány teljes szövegében tartalmazza." ²³

Ebben a korabeli földrajz- és történelemkönyvben a következőket olvashatjuk megyénkről és városunkról:

„20. Komárom Vármegye.

Komárom vármegye szolgál a Dunára, melynek Csallóközre kiterjed határa:

Itt Tata, Kocs, Neszmély, Szöny, Komárom vára, mely még ellenségnek nem jutott karjára.

... Ezen vármegyében van 1 királyi város, u. m. Rév-Komárom; - 6 mezőváros; - 80 falu; - 60 puszta, - 113,400 lakos, - Nyelv: magyar.

...
Tata (Totis), magyar mezőváros, Korvinus Mátyás királynak kedves mulató-helye volt; két részből áll, Tatából és Tővárosból, a kegyes oskolák Gymnasiumával, református templommal, lakosai 5000. Gróf Eszterházy Miklós urasági kastélyával, meleg fürdővel, kerttel, halastóval. A tatái csapatok sok szürposztót készítenek." ²⁴

A tankönyveken kívül készültek azonban más, komolyabb munkák is. Nagyságrendileg talán a Vályi András és Bél Mátyás munkásságához hasonlatos vállalkozásról, az abban leírtakról szólnék.

Fényes Elek (1807–1876) statisztikus, földrajzi író. Bölcsészetet, jogtudományokat tanult, ügyvédi oklevelet szerzett. Sárospán gazdálkodott egy ideig. 1828-tól országjáró adatgyűjtésbe kezdett, hogy tervezett művében hiteles és ellenőrzött adatok alapján mutassa be Magyarország állapotát. Első fő műve, mely az országos ismertséget és az akadémia elismerését is kiváltotta, a *Magyarországnak s a hozzákapcsolt tartományoknak mostani állapota statisztikai és geographiai tekintetben* (1-6. kötet. 1836-1840.) Másik jelentős munkájában (*Magyarország statisztikája* 1-3. kötet. 1842-43.) átfogó képet adott a magyar társadalomról és gazdaságról, az osztrák függőség hatásairól. Műveinek jelentőségét mutatja, hogy a helytörténettel foglalkozók a mai napig is szívesen veszik kezükbe, adatai megbízhatók, leírásai tárgyyszerűek. A kötetek hozzáférhetőségét pedig a különböző reprint- és hasonmáskiadások teszik könnyebbé. Fényes Elek hányatott sorsával most nem kívánok foglalkozni, bár a földrajzzal, a statisztikával, a helytörténettel foglalkozók számára nem ismeretlen. Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy most két művéből is idézhetünk, bár a kézbe vett két munka megjelenése között nem sok idő telt el. Vegyük először a „*Magyar Birodalom ... részletes és kimerítő leírását*”, melynek első kötete Komárom vármegyével foglalkozik. ²⁵

„Hazánk, az újabb időkben, nevezetes átalakulási ponton van. A fejedelemtől kezdve, az utolsó honpolgárig mindenki meg van győződve, hogy reformokra, gyökeres reformra van szükségünk, ha nem akarjuk, hogy nemzetünk az élők sorából irgalmatlanul kitöröltsék. És lőn mozgalom; indítványok tételtek egy új s igazságos adórendszer, örökváltság, büntető törvénykönyv, népnevelés, k. városi rendezés, ipar és kereskedés létesítése s megalakítása ügyében. És midőn mind ezen előszámolt tárgyakat őszinte megakarnánk indítani, megdöbbenve vettük észre, hogy legjobb

szándékkal is keveset tehetünk: mert nem ismerjük hazánkat; adataink, melyek biztos vezérfonalul szolgálhatnak, csonkák, vagy épen teljességgel nincsenek.”²⁶

Mit is írt Vályi András könyve előszavában?: „Nem vethetik immár fájdalmas alatsanyítással szemünkre: hogy mi Magyarok Hazánkat nem is esmérhetjük, hogy tudnánk tehát vagyonyainknak hasznát venni?”²⁷

De térjünk vissza Fényes Elek könyve járásokat leíró IV. fejezetéhez.

„Tatai járás. Van benne: 1 mezőváros vegyes magyar – német – tót, 23 falu, 7 magyar, 5 német, 6 vegyes magyar–német, 5 vegyes magyar–tót, 1 vegyes magyar–német–tót, 15 pusztá.

Mezőváros.

Tata, igen régi nevezetes magyar m. v. Komáromtól délkelet felé ... A város 3 részből áll: Tatából, Váraljából és Tóvárosból, mindenik külön tanáccsal lévén ellátva. Maga Tata egy különálló s több hajlatokat képző magasabban emelkedett dombon fekszik, alatta mindenfelé elterjedő márvány réteg felett, többi részek alatta terülve el. Legemelkedettebb pontja a dombnak a kálvária, az ugynevezett Sz. Jánoshegy, honnan észak s keletre keskeny rónán túl, a Vértés erdő koszorús bércei zárják, a dél s nyugotnak végetlenig nyíló láthatárt.”²⁸

Fényes Elek munkájával kapcsolatban azt a jelzõt használjuk általában, hogy tárgyilagoss, objektív közléseket ad, tényszerűen tárja az olvasó elé a statisztikai számokat. Többször lapozgatva a művet, más települések adatait is keresve, ez a megállapítás igaz. Viszont legyünk arra büszkéek, hogy a szerző is elragadtatta magát Tata ismertetése során szubjektív megjegyzésekre: „Kedves haza ez népének, mert áldott s kellemes, s a nép hite szerint is, legszebb a megyében.”²⁹

E kis „kilengés” után azonban ismét visszatér a tényszerű adatok ismertetésére:

„Az egész határkiterjedésből Tatára esik 11,900, Váraljára 850, Tóvárosra 2540 hold. A tulajdonképpeni Tata déli részét teszi a városnak, jobbágy hely; közepe a Váralja, északi része Tóváros. A váraljaiak földesúri udvartelkeken lakó zsellérek, szolgálati tartozásaikat, jelenleg szerződés mellett pénzül váltják meg. Van itt urodalmi gazdaság, birka- és szarvasmarhatenyésztés, Tatában 2, Tóvároson 1 téglakemencze. Tatában ... egy nagyszerű ser és pálinkaház, Tóvároson egy kisebb pálinkaház, melyekben kemény élesztő is készíttetik, mely különös jószágáról híres és Budára és Pestre is hordatik. Fő figyelmet érdemelnek Tatának vizei. Tata és Tóváros közt terül el a 600 holdnál többet magában foglaló, nyugatról keletnek tojásdadkerekességű tatai nagy tó, melynek tengerfeletti állása 180 láb. E tó 1730-dik s következő években gr. Eszterházy József által épített nagy töltés által nyerte mostani formáját. 1821-ben egy költséges és a tudomány újabb szabálya szerint készített fenékszűgővel látattván el, melyen annak vizei egészen leeresztethetvén, a tónak tökéletes kihalászása lehetővé tétetik. Ezen tó minden 3-dik évben halásztatván ad 1000-1200 mázsa halat ... Ezen tónak nyugoti partján áll a vár. A tó keleti része, hol a gallai ér beleszakad, nádas rét, mely a baji határra is kiterjed. Ezen nagy tó veszi fel általában a vidék majd minden kisebb nagyobb vizeit. Legnevezetesebb forrása van azonban épen a vár tövében, hol emberkarnyi vastagságban buzog fel a kristály víz. Nevezetesebb még az urasági angolkertben levő források, melyek a természettől úgy is regényes szépséggel megáldott kertet kristályvizeikkel keresztül hasogatva, még kedvesebbé teszik.”³⁰

Fényes Elek is hosszasan írja le az egyéb forrásokat, vizeket, hiszen volt belőlük jó néhány. A „kifejelett források” azonban mást is szolgáltak, mint a kellemes környezetet.

„A kifejelett források, különösen az angol kerti melegforrások, melyeknek hővége télen nyáron 19-20° áll, és soha sem fagynak be, s Tóvárost erővel keresztülfoltyják, oly bőséget okoznak víz-

dolgaiban, miszerint bátran el lehet mondani, hogy nincs hazánknak olyan vidéke, mely vízért igénylő gyáriparra alkalmasabb volna, mint éppen Tata ... Azonban a természet e dús ajándéka még aránylag gyéren van kihasználva. Deszkametsző van Tóvároson 1, malom Tatában és Tóvároson 11, 33 kerékre, kalló pedig 8, 11 kerékre; van ezenkívül 1 fejtő cserépedény-, s bőrgyár.”³¹

Nézzük röviden, hogy a lakosság számát tekintve mennyire volt nevezhető városnak a település.

„Lakosainak száma 12,581, ebből Tatára és Váraljára esik 7681 lélek u. m. 4146 r. kath. 30 ágost. 2294 ref. 1211 zsidó. Tóvárosra 4900 l. ebből 4537 r. kath. 12 ágost. 279 ref. és 72 zsidó. Tatán a r. kath. egyház keletkezésére nézve igen régi, azonban a sors viszontagságai miatt közbejött változatokon menve át 1719-ben újólapon alapított; anyakönyveit 1690-től vezeti. A főtemplomon kívül fennáll itt 1751 óta a kegyesrendiek temploma, 1821 óta a vár, a kastélybeli és a kálvária-hegyi kápolna. ...

A lakosok Tatán és Váralján magyarok, kevés megmagyarosodott némettel, Tóvároson: szinte magyarok kevés jobbadán megmagyarosodott tótokkal és németekkel keverve. A tatái nép igen csinosan öltözködik, férfiai csaknem általában setétkék ruházatot viselnek; fényes gomb és sinor azonban divattalan. Bunda ritkaság, ezt még parasztok közt is a szegényebbeknél rendszeren ugyan szűr, de mégis gyakran köpönyeg váltja fel. Nők viseletében legfeltűnőbb a setétszín s kivált az idősbekek czifraságra kevésbé, inkább a becsre tekintenek. Főközt csupán a fiatalabb kézművesnőknél látható, egyebek fejüket fekete selyemkendővel fülök alatt kontyra csavarva, homlok bokorra kötik. Jelleme a népnek szelíd, de magára büszke, többször gyanakodó...

Kézművesek száma 1000 felülmegy, s ezek közül legtöbb lakik Tóvároson. ... Tatán van egy gyógyszerár, ugyancsak Váralján; helyben van egy megyei s urodalmi orvos. ... Van mindenik helyütt egy vendégfogadó s egy kaszinó. ...

Magának Tatának utcái rendetlenek, s kivált a félrebb esők, mondhatni szűkek ... de főbb utcái s kivált piaczkörnyéke jeles, általában cserepes épületeket mutathat, s köztük egy-kettő emeletes is találkozhat. Tóváros utcái sokkal rendezesebbek, szélesebbek, házai mondhatni általában csinosak, kivált Bajnak és Szőlősnak menő piac-utcáján; egyéb utcáin különösen szép tekintetet kölcsönöz az egésznek, hogy a házak általában csaknem mind tűzfalra s egy izléssel építve, mely tekintet a számos kézművesi czimerek is felette emelnek. Általában Tata városa csínját s élénkségét tekintve, ha a dunai mozgalmat s a vár nagyszerűségét elgondoljuk, Komáromnak utána nem áll, hanem tisztaságra azt meghaladván, hasonlít felső Magyarországon Beregszász, sőt Munkács, alsón Gyula, Szabadka csínjához s mozgalmához.”³²

Ugyanezeket az adatokat és leírást olvashatjuk Fényes Elek egy később kiadásra került munkájában. Mivel az a munka „csak” egy „Geographia szótár”, így természetesen rövidebben írja le ugyanezeket a megállapításait, adatait.³³

Fényes Elek munkásságának nagyságát mutatja az is, hogy az őt követők felhasználták leírásait. Az 1850-60-as években több olyan ország-, vagy város-leírás született, melyben felfedezhetjük Fényes adatait, leírását, sok esetben szófordulatait. Nem kívánjuk ezzel lebecsülni azokat, akik valamilyen okból ezt tették, hiszen némely esetben tényleg az a cél vezérelte a szerzőket, hogy hazánk értékeit mind szélesebb körben ismertté tegyék. Akár „tankönyvek” formájában, akár más népszerű „képes könyvekben”, akár egy gimnáziumi értesítőben megjelent tanulmányban.

A *Hármas kis tükör* persze nem vehette még át Fényes Elek leírásait, de népszerűsítő, az ifjúságot nevelő feladatát betöltötte.

Hasonló feladatot vállalt magára, de jóval nagyobb mértékű kiadványt készített Hunfalvy János (1820–1888) földrajztudós, Magyarország első földrajzprofesszora. Jogot tanult, majd később tanította is. 1861-től volt a budai Politechnikum tanára, ahol a történelem mellett földrajzot és statisztikát is tanított. Történelmi, majd hatalmas enciklopédikus földrajzi könyveket adott ki. Egyik legjelentősebb munkája, melyben felhasználta elődje, kortársa, Fényes Elek munkáit is, a *Magyarország és Erdély eredeti képekben*.³⁴ Hunfalvy munkássága nem hozott korszakos felfedezéseket, ő csak a tudomány kapuit tárta szélesre. Szerepe abban volt, hogy a tudomány credményeit beépítse szellemi életünkbe. Ezt valósította meg tulajdonképpen a Magyarországról és Erdélyről kiadott „eredeti képeskönyve” is.

„Tata csinos mezőváros, 13,000 jobbára magyar lakossal; három részre oszlik: a tulajdonképpen Tatára, mely hatalmas márványrétegből álló dombon épült; Váraljára s Tővárosra. ... Tatának, különösen a Tővárosnak főbb utcái meglehetősen szabályossággal és csinnal épültek. Legnevezetesebb épületek: a kéttornyú Kathl. Főtemplom, mely magaslaton áll; a nagy tó déli partján, szintén magaslaton épült kegyesrendiek zárkája, melynek udvarán hatalmas márványrétegen keresztül fúrt mély kút van; a nagy tó nyugati partján épült emeletes kastély, két végén kis toronnyal, (a keleti torony erkélyében I. Ferencz a bécsi békét írta alá); lentebb Tőváros felé a vár van. délről a nagytó, egybűt pedig magas kőbástya. ... Tata legszebb ékessége az urasági nagy keleti, melyben több kisebb nagyobb tavak képező, hatalmas források vannak; ezek részint 18-20 R. foknyi melegforrások. Tatának általában nagy bősége van a tavakban és forrásokban. A várostól éjszakra terülő réten az ugynevezett fényes források buzognak fel, melyek tetemes mélységűek. ... Hajdan e források és tavak vizei a Tatától éjszakra a Dunáig terülő egész síkságot borították volt el ingoványos nagy posványt okozva. Gróf Eszterházy József 1747-ben a vizek lecsapolására több csatornát ásott s ekkép néhány ezer holdnyi földet használhatóvá és művelhetővé tett.”³⁵

Nem végeztem minden részletre kiterjedő kutatásokat a dolgozat elkészítése során az útikönyvek megjelenéséről, csak megpróbáltam utánanézni annak, hogy mikor, milyen okból készültek el az egyes kiadványok. Sajnos nem találtam semmi konkrét adatot, így marad egyenlőre saját feltételezésem, mely talán hihető, és remélhetőleg nem áll távol az igazságtól. Úgy gondolom, hogy talán az az ismeretterjesztési hullám érte el a különböző városok lokálpatriótáit, amely tapasztalható volt a nagy, átfogó ország-leírások csúcsán is, azaz értékeink megőrzése, azok feltárása az idegenek előtt. A nagy történeti, földrajzi, statisztikai összefoglaló munkák mellett szükségessé vált a 19. század vége felé, hogy a helyi értékeket is megmutassák az arra hivatott elkötelezettek az „idegenek” számára.

Talán egyik legszebb példája ennek Tatahoz kötődik – mondhatjuk ezt előítéletek és elfogultság nélkül is. Hiszen legnagyobb statisztikusunk is leírta: „Kedves hazánk népének, ... s a nép hite szerint is, legszebb a megyében.”³⁶

Talán hasonló okok vezérelték özv. Kopasz Józsefnét is, aki azzal a gondolattal köszönti könyvének olvasóit, hogy Tata-Tővárosról csak mint kirándulóhelyről szóljon az idelátogató vendégnek, tehát nem is volt célja a város múltjának, történetének bemutatása.³⁷

„E kis könyv terjedelme és célja nem engedi meg, hogy Tata-Tóváros multjának történetével bővebben foglalkozzunk.

E műben Tata-Tóvárosról csak mint kiránduló helyről akarunk szólni; ezzel kapcsolatban megemlíthetjük, hogy e város és vidékének szépsége már a régebbi időkben is ismert s e miatt látogatott volt. Részint a történet, részint a monda és hagyomány szólnak arról, hogy egyik-másik királyaink s főuraink közül szívesen időztek Tatában. ...

Tata-Tóváros mezőváros (ez utóbbi külön községet képez) mintegy 12,000 lakóval bír, kik jobbra iparosok. Komárommegyében, Komáromtól vagy két mérföldnyi távolságban fekszik, gyönyörű regényes vidéken, a Vértes hegláncz oldalán s minthogy környékén kies szőlőhegyek és erdők, több halastó, meleg források és fürdők, szép szántóföldek és rétek s gazdag gyümölcsösök találhatók, nemcsak népélet és forgalma élénk, hanem az itteni tartózkodás is feleltet kellemes.”³⁸ A következő oldalakon a szerző bemutatja a tavakat, a nagy tó partját, ahonnan „minden száz lépésnél új, meg új, szebbnél szebb képek tárulnak szemünk elé s töltik el gyönyörrel a szemlélődő lelkét. A hajnal pirja, a dél fénye, az est szürkülete, a hold bágyadt világa mind más meg más színnel öntik el a vidéket s emelik báját. Találhat itt az ember érdekes alakzatú romokat s sziklacsoportozatokat, beárnýékolva lombos fáktól; vízi tájakat, mely a festő vásznára érdemesek; üde, csendes, csupán a dalos madaraktól fölvert lombfödte helyeket, melyek hangulata a költőt szólaltatja meg.”³⁹

E kis hangulateltő bevezető után a könyv végigvezeti a látogatót a városon a megérkezéstől (Tata-Tóvároskert megállóhelytől) az Angolkerten át a Nagy tó partjára – külön fejezetet szánva a Várnak, az Eszterházy kastélynak, az Allée-nak, a piaristák házának. Külön kis fejezetben ír a városról, a vendéglőről és fürdőről. Az utolsó fejezet – hasonlatosan a modern útikönyvekhez – a vidék látnivalóit foglalja össze. Érdemes kézbe venni a ma idelátogatóknak is e könyvet, hiszen sok minden megváltozott azóta, történetileg azonban elgázít, és felfedi a 19. század végi Tata és Tóváros értékeit.

Időben és a kiadványok sorában most egy nagyobb ugrunk. A 20. század első felében keletkezett kiadványok már sokkal könnyebben elérhetők akár magángyűjteményekben, akár a múzeum, vagy a könyvtár helytörténeti gyűjteményében.

Tata az 1920-as évek vége felé, de leginkább az 1930-as években felkapott kiránduló- és üdülőhely lett. Ez magával hozta azt is, hogy egymás után készültek el a különböző városkalauzok. Egyes könyvek csak a várossal, más kiadványok a városkörnyékkel, a nagyobb földrajzi egység leírásával foglalkoztak. A *Magyarországi útikalauzok* sorozatban Polgárdy Géza két könyvében is foglalkozik városunkkal. Az egyik tulajdonképpen a Vértes hegység kalauza, a másik ennek egy része: *Tatatóváros és környéke kalauza*.⁴⁰

De a kiadás évszámát tekintve ezeket a kis füzeteket megelőzte egy másik sorozat, amely a Budapest székesfőváros iskolai kirándulóvonatok útvonalát ajánlotta az olvasók figyelmébe.⁴¹

Egy rövid útvonal-bemutató után érkezik a kiránduló Tata-Tóvárosra. A rövid, pár soros földrajzi és népességi adatok után a következőket olvashatjuk városunkkal kapcsolatban:

„A Dunántúl egyik legkisebb pontján, ahol a Vértes és a Gerecse utolsó dombhullámai találkoznak a Kis-Alföld síkságával, a 340 hektár terjedelmű Öregtő északi partján fekszik a két összeépült nagyközség, Tata és Tóváros. A zöld keretben csillogó tó, az Angolkert a 17 hektáros Cseke-tóval, a tavaknak és hévizeknek a várost keresztül-kasul szelő lefolyásai, a Cseke-folyó, a

Malom-patak, Szent János-patak, az ezekre épült, a városban szétszórta sok romantikus liszt- és fűrészmalom a kettős városnak valami egészen sajátos, egyéni színt adnak. A vízben szegény Dunántúlon ritka kép az álló- és folyóvíznek ez a bősége, s a gondozott parkok, a sok üde lomb, a fürdők, csobogó patakok közt fürdőhelyen érezzük magunkat. Annak is tekinthetjük a kettős községet, mert a fent részletezett körülmények miatt a magyar közönség egy nagy részének kedvelt nyári üdülőhelye lett már évtizedek óta, sőt a külföldiek is nagy számban keresik fel, kivált mióta az Angolkertben és a vár udvarán tartott szabadléri játékok az idegenek figyelmét is ide terelték.”⁴²

A továbbiakban a szerző a napjainkban is megszokott útikönyvek rendszere szerint bemutatja a város legfőbb látnivalóit. Rövid történeti áttekintést ad, majd a környék egyéb nevezetességeit, érdekességeit mutatja be. A fekete-fehér fotókkal, színes város- és kiránduló-térképpel ellátott kiadvány valóban azt a cél szolgálta, amire létrehozták. Iskolai kirándulások kalauza, melyből az adott település és környéke legfontosabb nevezetességei megismerhetők, a kirándulás megbízható „vezetője” lehetett.

Hasonló céllal jöhetett létre a *Magyarországi útikalauzok* sorozat is. De akár hiánypótló munkának is tekinthetjük a Vértességy kalauzát. Polgárdy előszavában a következőket írja:

„A Vértességyről eddig még nem jelent meg útikalauz. De nemcsak az egész hegységet felölelő kalauz hiányzott eddig, hanem a részleteiről sem jelent meg útmutató. Nagy hiányt vélünk tehát pótolni akkor, amikor erről a fővároshoz oly közel fekvő és úgy természeti szépségeiben, mint műtörténeti kincsekben gazdag vidékről útmutatót bocsájtok a nagyközönség rendelkezésére.”⁴³

Mivel a városunkról szóló rész önálló kötetként is megjelent, a továbbiakban azt használjuk forrásul. E kötet előszavában némi országos- és világpolitikai felhang is szerepel, de csak annyiban, hogy a helyi értékekre hívja fel a figyelmet:

„Az elszakított országrészek egy részének visszatérével az érdeklődés egyszerre az „új” részek, a Felvidék és Kárpátalja felé fordult. Divat lett ezeknek a felkeresése és az újdonságban rejlő kétségbevonhatatlan nagy varázst tekintve, nem is lehet csodálkozni, hogy a figyelem elterelődött csonkaországunk szépségei és látnivaló felől.”⁴⁴

De az „ünnepnapok” elmúltával fokozott figyelemmel kísérhetjük, fedezhetjük fel az ország egyéb értékeit is.

„Az ország vándorforgalmának egyik ilyen közelfekvő gyöngyszeme Tatatóváros. Itt van a közelben, alig pár órára a fővárostól s aránylagos kicsinységét tekintve is olyan kultúrműlttel rendelkezik, mint sokkal nagyobb városaink közül is csak kevesen. ... Mindenképpen fontos azonban, hogy megismerkedjünk kultúránk e kis helyiségével, hol egykor királyok adtak egymásnak találkozót s amely helyiség nagyszerű adottságainál fogva szinte önmaga kínálkozik arra, hogy a munkában elfáradt magyar dolgozók pihenő- és üdülőhelye legyen!”⁴⁵

Polgárdy könyvében a nagyközségről ír, de járási székhelyként is emlegeti Tatát és Tóvárost, amelyeket 1938-ban egyesítettek. Lokálpatrióta lelkesüléssel úgy is városnak nyilvánítjuk a települést. Nézzünk azonban, hogy milyen leírást ad az útikalauz:

„Tatatóváros kellemes benyomást tesz a szemlélődőre, kétségtelen azonban, hogy sok tennivaló van még a VÁROS [kiemelés tőlem– Gy. L.] szépítése körül. A szép, széles Esterházy-utca belső részének gondosabb kiépítésével, de főleg a Kossuth-tér jelenleg nagyon is poros, salusias elhanyagoltságának a megszüntetésével nagyban hozzájárulhatna Tatatóváros értékének az emeléséhez. A múltban gróf Esterházy Miklós József az általa alapított híres versenyistállóval, lóversenyekkel és színházával nagy fényt adott Tata nevének. A jelen időben a modern strand-

fürdő, a tatái szabadtéri játékok és a közönség részére is hozzáférhetővé tett gyönyörű angolkert által nyújtott emelkedés és fejlődés teljessé tételéhez azonban elvándoroltatatlannal hozzátartozik a város egyes részeinek csinosítása, különösen a már említett kellemetlen külsejű Kossuth-tér parkosítása."⁴⁶

A továbbiakban korrekt tájékoztatást ad röviden a város és az Esterházy család történetéről, majd különböző útvonalakon haladva a város jelentősebb épületeiről, műemlékeiről, látnivalóiról. Engedtesse meg, hogy a jelen konferencia és kiadvány kapcsán még egy részt kiemeljek az útikalauznak abból a részéből, ahol a piarista rendházról esik szó.

*„A piarista rendházban van elhelyezve a Tatatóvárosi Múzeum. A múzeum alapjait még 1912-ben Dornyai Béla dr. gimnáziumi tanár vetette meg. Gyűjteménye – mely a rend gimnáziumában nyert elhelyezést – jobbra pedagógiai célt szolgált s az ifjúság ismeretkörét igyekezett kiszélesíteni. A múzeum szükségessége a vármegye híres komáromi múzeumának elvesztésével vált nyilvánvalóvá s a tatái piarista Öregdiákok Szövetsége és Magyary Zoltán egyetemi tanár, a Szövetség elnöke közreműködésével 1938-ban megvalósult a múzeum.”*⁴⁷

A füzet végén Tatatóváros környékének nevezetességeiről olvashatunk, majd pedig egy olyan korabeli térképen tájékozódhatunk a városban, mely támpontot adhat a ma utazóinak is, ha egy idősebb tatái, vagy tóvárosi polgárral találkozik, és beszélgetve előkerül az utcák régi elnevezése, az egyes területek megnevezése.

Polgárdy a város területeinek rendezését „kérte számon”, de mi tudjuk, hogy könyvének megjelenése előtt már elkészült egy tervezet. Jómagam elég egyszerűen csak azt szoktam mondani, hogy a város első rendezési terve, amelyet nem is készíthetett más, mint aki a két település egyesítését szorgalmazta: dr. Magyary Zoltán (1888-1945), a közigazgatás professzora.⁴⁸

A kis füzet előzményei a helyi lapban jelentek meg cikksorozat formájában, de még a települések egyesítése előtt.

Fentebbi állításomat a várostervezésről mi sem támasztja alá legjobban, mint maga a szerző:

*„Tata és Tóváros szerencsés egyesítése után az új vezetőségnek és a közönségnek egyaránt foglalkoznia kell az egyesített község jövőjével. Vannak megoldatlan problémák a múltból, keletkeztek új problémák az egyesítésből. ... Ezért szükséges, hogy az egyesített Tatatóváros jövőjéről körültekintéssel, megfontoltsággal gondolkozzunk és átfogó terveket dolgozzunk ki, amelyek az összes életbevágó és fontos kérdések megoldására kiterjednek...”*⁴⁹

Maga Magyary is a város kifejezést használja ebben a munkájában, de egyben meg is jegyzi a lábjegyzetben, hogy: „Az alábbiakban sokszor használom a város kifejezést. Ezzel nem a nagyközségi szervezet helyett megyei várossá váló átalakítást akarom propagálni, mert az nem volna indokolt, hanem csak hangsúlyozni Tatatóváros fejlett városiaságát.”⁵⁰

Tatatóváros fejlesztési programja a szükségletek felmérésével kezdődik. Csak a legfontosabb teendőket felsorolása tizenegy pontban foglaltatik össze. Például: „a nagy világgal való kapcsolat”, a „belterületi utak kiépítése, burkolása”, „várostervezés”, „vízvezeték és csatornázás”, „parkosítás és virágosítás”, „a város részletes felmérése és térképezése”, „az utcai közvilágítás fejlesztése”, „az öreg vár”, „középítkezések”, „idegenforgalom”, „sport”.⁵¹

Magyary arra is gondolt, hogy a hasonló nagyságrendű városokkal, településekkel hasonlítsa össze a tatái helyzetet, például a fedezetek, azaz a költségvetés szempont-

jából. Egy fejezet pedig arról szól, hogy Tatatóváros, mint járási székhely miként funkcionálhat. Arra most nem térünk ki, hogy Magyary professzor a Tatai járást tette meg közigazgatási vizsgálódásainak gyakorlati színteréül. (Az egy másik, talán ugyan ilyen egész napos konferencia témája lehetne.)

A felmerült problémák megoldásához megfelelő taktika is szükségeltetik. „*Hogyan segítsünk?*” – kérdezi az utolsó fejezetben Magyary Zoltán. A válasz és a megfelelő taktika kidolgozása most is a települések egyesítésében található meg.

„*Az egyesítés kérdése évtizedek óta már többször felmerült, de eddig soha nem sikerült. Ezért reménykedtek egyesek most is az akció eredménytelenségében. Miért is sikerült az egész mégis most? Valami lényeges különbségnek kellett a régi esetek és a mostani közt lennie. Ez a következő: az egyesítés kérdése a múltban, mint helyi érdekű ügy szerepelt. ... Most azonban az egyesítés ügye úgy volt felvetve, hogy az nemcsak a közigazgatás legalsóbb tagozatát érdeklő lokális ügy, hanem az állam szervezetének részletkérdése és az állampolgárok közt 12.000 magyarnak létérdeke. ... Az egyesítés sikere tehát azt jelenti, hogy a közigazgatás ezúttal hivatása magaslatán állott és az országos, a közérdekű szempontok érvényesülését oligarchikus törekvésekkel, partikuláris érdekekkel szemben biztosította.*”⁵²

A két település egyesítéséről szintén sokat lehetne írni, és arról is, hogy milyen előnyökkel járt a várost illetően ez a közigazgatási lépés. Magyary elsősorban a hitbizományi uradalmat, a grófi családot okolta, hogy korábban nem indulhatott meg Tata és Tóváros fejlődése olyan mértékben, mint az az ő szempontjai alapján kívánatos lett volna. Mivel bejárta Európát, sőt Amerikát is, bizton állíthatjuk, hogy volt kellő tapasztalata e téren.

De arról sem feledkezzünk el, hogy az Eszterházyak is sokat tettek. Különböző nem lehetett volna több oldalon keresztül írni a grófi család birtokairól, a városban működő gyárakról a *Vármegyei évkönyvek* sorozat megýenket részletező kötetében.⁵³

Ebben a könyvben írnak arról, hogy városunk akár a magyar Salzburg is lehetne. A vármegye idegenforgalmi nevezetességei közt olvashatjuk:

„*A történelmi és kultúrtörténeli műemlékek és nevezetességek egész során kívül természetbeni adottságok is lehetővé tették, hogy az idegent a vármegye földjére vonza a bizony sajnós csak szűk anyagi keretek között mozgó propaganda.*

Ilyen természetbeni adottság például Tata amely ma már a magyar Salzburg nevet verekedte ki magának. Az európai érdeklődés homlokterében évekkel ezelőtt tűnt fel Tata neve és pedig akkor, amikor a M. kir. Operaház előadásában itt tartották meg a Csavargó és Királyleány című operák szabadtéri előadásait. Ezek a szabadtéri ünnepi játékok már európai értelemben vett társadalmi és művészi eseménnyé nőtték ki magukat s az országos és külföldi sajtó egyértelműleg ekkor nevezte el magyar Salzburgnak Tatát. ... A sajtó egyetemes elragadtatását, az abszolút művészi teljesítmény mellett, előnyösen befolyásolta a csodálatosan szép fekvésű kisváros, annak romantikus 600 holdas nagytava, 240 holdas vad eredetiségében pompázó, történelmi emlékekben gazdag angol-kertje az évszázados fák lombjai közül égkek színeiben kitűrköző 60 holdas hattjustava, a késői magyar barokképítészet néhány Európaszerte számontartott remekműve, ... a remek formában és épségben tartott 500 éves öregvár, gyógyerejű hévízei és kenesforrása, a várost keresztül-kasul szelő kristálytisza patakok és bugyborékoló források partjain pompázva nyíló kék egyiptomi tündérrózsák színes látványa, ... gyönyörű kirándulóhelyei, festői várromjai, vadban gazdag erdőségei s halban gazdag vízei... Ezekkel a lenyűgöző, szép látványosságokkal lépten-nyomon

találkozik az ezer évvel megült, történelmi levegőjű városka kedves, virágdiszes utcáin az idegen. Az emlékébresztő kellemes csendben pedig monoton egyhangúsággal kelepelnek bele az utcák szögleteiből számtalan vizimalom mohúlte, lomha kerekai.”⁵⁴

A II. világháború világevését kis városunk is megsínylette. Igaz, nagyobb károk az épületekben nem keletkeztek, de annál nagyobb volt a veszteség az előzőekben felvázoltakhoz képest. A grófi család elköltözött, a nagyobb üzemek tulajdonosai származásuk miatt ugyancsak elmenekültek, vagy éppen a deportáltak sorsára jutottak. A piaristák az iskolák államosításakor ugyancsak elkerültek a városból. Megszűnt minden, ami éppen hogy csak felépült, kialakult. A város „fénykora” a szürkületbe sülyedt. A város ugyan működött és némi fellendülés is tapasztalható volt, sőt megyei székhelyé is avansálhatott volna, ha a magasabb politikai érdekek nem a szomszédos bányásztelepüléseket egyesítik és avatják várossá és megyeszékhelyé. Talán nem is baj, hiszen nem épültek hatalmas lakótelepek a kertes házak helyére, nem települt jelentősebb nehézipar a településre.

Közigazgatásilag ugyan község és nagyközség besorolást kapott Tata, de az itt lakók számára nem okozott nagyobb változást. Tata és Tóváros az maradt, ami maradhatott az 1950-es években.

1954-ben, 50 évvel ezelőtt közigazgatási szempontból újra várossá nyilvánították Tatát. A sajtóban és egyéb helyeken nem igazán lehetett olvasni erről. Kutakodásaink alapján egyetlen olyan cikket találtunk, amelyben az „új városról, Tatáról” írnak.⁵⁵ E cikkben történetileg mindent belczsúfolt szerzője: az elfogadható történelmi részeket át a mondák világába tartozó történetekig. A cikk „érdekessége” nem is ebben van, hanem abban, hogy egy sort sem szán arra, hogy éppen milyen állapotban van a királyok pihenőhelyeként, a magyar Salzburgként számon tartott város. A kor szellemiségét idézi a jövőbe tekintő leírás.

„Most forgassuk előre az idő kerekét egészen 1970-ig. Nézzük meg Tatát a városi tanács városfejlesztési tervének tükrében. Sima betonúton gördül az autó Almásfüzitőtől Tatáig. Az állomástól menjünk a Berta malom felé. A betonozott út két oldalán gesztenyefasor. Mögötte kultúrpark terül el. ... A Fényes folyóra nem ismerni rá, medrét kiszélesítették, két partját betonozták. ... Tata központjában két méterrel szélesedett az út. A beépítetlen házhelyek helyén csinos házak sorakoznak. ... Tata fürdővárossá alakult. A vár alatti kanyarban emeletes házak között visz az út. Itt emelkedik az új tanácsháza is. A várat helyrehozták és ideköltöztették Tata múzeumát. Régi, kopár Kossuth-térre nem lehet ráismerni. ... Itt is virágágyak teszik üdévé a levegőt, lombos fák között sétálnak Tata dolgozói. ... nyaralók, szállodák egész sora biztosítja az emberek kényelmét. ... Menjünk el a Néppark felé. A kiosk helyén gyönyörű úszószálloda épült fedett uszodával. A Cseke-tó partján csónakház áll, távolabb új, korszerű sportpályákon játszanak a fiatalok. ... A kialakult városközpont körül frissen nyújtózkodik a város. A régi, sokszáz éves házak, volt rendházak eredeti formájukban simulnak bele az új házak rengetegébe.”⁵⁶

A cikk utolsó bekezdését már nem is idézem, az a kor propagandájának egyik szép példája. De a szerző így képzelte el Tatát az 1970-es évekre. Nem vitatom, hogy sok fejlődésen ment keresztül a város, de azt hiszem jóval több az a veszteség, ami eltűnt, elpusztult, de talán még nem ment feledésbe.

E kis tanulmánnyal az volt a célom, hogy a rég elfeledett, esetleg csak a régi korok írástudói által lejegyzetelt „városképekből” adjak egy áttekintést. Nem akartam a város történetét újraírni, csupán azokra az érdekességekre felhívni a figyelmet, amelyeket olvashatunk, netán egy későbbi tanulmányban felhasználhatunk. Nem is nevezném „szakirodalmi szemlének” ezt az írást, hiszen helyhiány miatt sok minden kimaradt. Kihagytam a legújabb időszakok városismertetőit is, hiszen azok napjaink városát mutatják be, melyben élünk. Szépségeinek örülünk, a hibákon bosszankodunk. A város vezetőit pedig zaklatjuk, hogy: „*Bezzeg a régi szép időkben...*!”

Azon kívül, hogy a letűnt korok írásos emlékeit felidéztem az is célom volt, hogy a már sokszor emlegetett várossá válás útját bemutassam.

Az Önök dolga, Tisztelt Olvasóim, hogy eldöntsék: Tata 50 éve város? vagy éppen Mikortól város Tata?

Befejezéssül már csak egy útikalauzból szeretnénk ízelítőt adni, amely a legújabb kori várossá nyilvánítás után néhány évvel jelent meg. Ha úgy tetszik, a város első útikönyve. Bár láthattuk, hogy ezt a címet már odaajándékoztuk a nyomdavezető özv. Kopasz Józsefnek.

Tehát az 50 évvel ezelőtti Tatáról szól.⁵⁷

*„Dunántúli kisváros... Múltja az emberiség történetének hajnaláig vezet, ahol a tatai mammutvadász ősember megjeleni. Azóta a nagy tó és a bővizű források vidéke mindig szívesen lakott helye az embereknek. Mert jó e helyen élni. A pannonsíkság minden szépsége találkozik itt: erdők és hegyek ölelik körül a tavat, amelynek partjain egy közel ezeréves kisváros utcái bukdácsolnak a sziklás dombokon. Történelmi idők ragyogásáról és a nehéz évszázadok küzdelmeiről beszélnek a házak és kövek, a mindig alkotó és minden nehézségen győzedelmeskedő emberi akaratról. Arról, amely a múltban a jövőt épített és jövőt épít ma is. A jövőért harcoló munkánkban a múlt a példa, emlékeit mindnyájuknak becsülni, őrizni kell.”*⁵⁸

*„Tata műemlékei mellett érdemes szemügyre vennie az idetartó idegennek Tata természetes környezetét, adottságait, természeti szépségeit, érdekességeit. ... A természet ajándékait elfogadó történelmi korok embere jól választott, amikor Tatát és környékét letelepedési helyül szemelte ki. ... A dunamenti római határőrvidéket kiépítő és fenntartó katonák Lacus Felix-nek, Boldog Tónak nevezték a környéket. És méltán!”*⁵⁹

Befejezésül pedig tényleg csak annyit, hogy legyen még sok 50, vagy éppen több száz évünk itt a Boldog Tó partján. Korok, divatok jönnek, mennek, történészek, írástudók, kutatók mindig fognak érdekes adatokat találni, a régészek újabb leleteket, a néprajzosok újabb adatokat stb. Ne legyen unalmas sem a mi hátralévő időnk, sem az utánunk következők élete.

Jegyzetek

- ¹ SZATMÁRI 1979, 137-184.
- ² uo. 139.
- ³ CSÁNKI 1890, V-XII.
- ⁴ CSÁNKI 1897, 482-488.
- ⁵ uo. 491-492.
- ⁶ URBÁRIUMOK
- ⁷ uo.
- ⁸ uo.
- ⁹ SZELESTEI 2001, 9-12.
- ¹⁰ uo.
- ¹¹ BÉI. 1989.
- ¹² uo. 29-42.
- ¹³ uo. 44.
- ¹⁴ uo. 60-61.
- ¹⁵ uo. 66-67.
- ¹⁶ VÁLYI 1796-1799.
- ¹⁷ VÁLYI 1799/III.
- ¹⁸ uo. 467-468
- ¹⁹ uo. 594.
- ²⁰ KAZINCZY 1903, 350.
- ²¹ KAZINCZY 1885, 47-48.
- ²² KIS-TÜKÖR
- ²³ uo. Csorba Csaba: A Hármas kis tükör.
- ²⁴ uo. 70-71.
- ²⁵ FÉNYES 1848/1992.
- ²⁶ uo. Fényes Elek előszava.
- ²⁷ VÁLYI 1799, Előbeszéd.
- ²⁸ FÉNYES 1848, 166-167.
- ²⁹ FÉNYES 1848, 167.
- ³⁰ Uo.
- ³¹ uo. 168.
- ³² uo. 169-170.
- ³³ FÉNYES 1851¹⁹⁸⁴.
- ³⁴ HUNFALVY – ROHBOCK 1864¹⁹⁸⁶.
- ³⁵ uo. (2. kötet) 21-22.
- ³⁶ FÉNYES 1848, 167.
- ³⁷ KOPASZ 1888¹⁹⁸⁷.
- ³⁸ uo. 5-6.
- ³⁹ uo. 9.
- ⁴⁰ POLGÁRDY 1939.; POLGÁRDY 1939¹⁹⁹⁸.
- ⁴¹ BODNÁR 1937.
- ⁴² BODNÁR 1937, 8-9.
- ⁴³ POLGÁRDY 1939, 1.
- ⁴⁴ POLGÁRDY 1939¹⁹⁹⁸, 1.
- ⁴⁵ u.o.
- ⁴⁶ uo. 6-7.
- ⁴⁷ uo. 12.
- ⁴⁸ MAGYARY 1938¹⁹⁸⁸.
- ⁴⁹ uo. 1.
- ⁵⁰ uo. 1.
- ⁵¹ uo. 2-9.
- ⁵² uo. 19-20.
- ⁵³ REVICZKY 1940.
- ⁵⁴ uo. 154-155.
- ⁵⁵ KOVÁCS 1954.
- ⁵⁶ uo.
- ⁵⁷ JENEI – BARANYAI 1957.
- ⁵⁸ uo. 3.
- ⁵⁹ uo. 24.

Irodalom

BÉL 1989

Bél Mátyás: Az újkori Magyarország földrajzi-történelmi ismertetése. Komárom vármegye. (Ford.: Vilimszky László) Tatabánya 1989.

BODNÁR 1937

Dr. Bodnár Gyula (szerk.): Tata és Tóváros. Budapest székesfőváros iskolai kiránduló vonatai 21. Bp. 1937.

CSÁNKI 1890

Csánki Dezső: Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában. I. köt. Bp. 1890.

CSÁNKI 1897

Csánki Dezső: Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában. III. Bp. 1897.

FÉNYES 1848¹⁹⁹²

Fényes Elek: A magyar birodalom statistikai, geographiai és történeti tekintetben. Részletes és kimerítő leírása Magyar és Erdélyországnak... 1. kötet. Komárom vármegye. Pest 1848. (Hasonmás kiadás: Tatabánya 1992.)

FÉNYES 1851¹⁹⁸⁴

Fényes Elek: Magyarország geographiai szótára, melyben minden város, falu és pusztá betűrendben körülményesen leíratik. 1-4 kötet. Pest 1851. (Hasonmás kiadás: Bp. 1984.)

HUNFALVY – ROHBOCK 1864¹⁹⁸⁶

Hunfalvy János – Rohbock, Ludwig: Magyarország és Erdély eredeti képekben. 1-3. kötet. Darmstadt, 1856-1864. (Hasonmás kiadás: Bp. 1986.)

JENEI – BARANYAI 1957

Jenci Ferenc – Baranyai Vince: Tata. Útikalauz. Tatabánya 1957.

KAZINCZY 1885

Kazinczy Ferenc: Magyarországi utak. Pannonhalma, 1831. In: Ráth Mór (szerk.): Kazinczy Ferenc utazásai. Bp. 1885.

KAZINCZY 1903

Kazinczy Ferenc: Pályám emlékezete. Negyedik könyv. In: Váczy János (szerk.): Kazinczy Ferenc műveiből. Bp. 1903.

KIS-TÜKÖR

Hármas Kis-tükör. Pest 1848. (Hasonmás kiadás (válogatás) a miskolci Lévy József Tudományos Könyvtárban őrzött példányról.) Miskolc 1992.

KOPASZ 1888¹⁹⁸⁷

Kopasz Józsefné: Tata-Tóváros írásban és képekben. Kalauz a kirándulók számára 29 képpel. Tata 1888. (Hasonmás kiadás: Tata 1987.)

KOVÁCS 1954

Kovács Klára. Új városunk: Tata. Komárom megyei Dolgozók Lapja 1954. (26. sz.).

MAGYARY 1938¹⁹⁸⁸

Magyary Zoltán: Mi lesz Tatatóvárosból? Bp. 1938. (Hasonmás kiadás: Tata 1988.).

POLGÁRDY 1939

Polgárdy Géza: Vértes hegység kalauza. (Magyarországi útikalauzok 3.) Bp. 1939.

POLGÁRDY 1939¹⁹⁹⁸

Polgárdy Géza: Tatatóváros és környéke kalauza. (Magyarországi útikalauzok 4.) Bp. 1939.

(Hasonmás kiadás: Tata 1998.)

REVICZKY 1940

Reviczky István (szerk.): Komárom vármegye Évkönyve az 1941. évre. Első évfolyam. Sátoraljaújhely 1940.

SZATMÁRI 1979

B. Szatmári Sarolta: Tata története a honfoglalástól 1526-ig. In: Bíró Endre (szerk.): Tata története I. (Az őskortól 1727-ig) Tata 1979, 137-184.

SZELESTEI 2001

Szelestei N. László: Bél Mátyás és Esztergom vármegye leírása. In: Deák A. András (ford.): Bél Mátyás: Esztergom vármegye leírása. Esztergom 2001.

URBÁRIUMOK

Urbáriumok és összeírások a Magyar Országos Levéltárban – Urbaria et conscriptiones. Arkanum Adatbázis Kft. (elektronikus dokumentum) Bp. 2004.

VÁLYI 1799

Vályi András: Magyarországnak leírása. I-III. Buda 1796-1799.

Tata as presented in travel books and guidebooks

László Gyüszí Ifj.

The present study does not attempt to give a review of Tata's history but to lay stress on interesting descriptions of the town presented in early monographs, guidebooks and other brochures. We cited facts on Tata from document-provided data and works dealing with them, from writings on the country's history, geography and political, constitutional and population circumstances (Mátyás Bél, András Vályi, Elek Fényes, János Hunfalvy), as well as from literature (Ferenc Kazinczy).

Tata im Spiegel von Landbeschreibungen und Reisebücher

László Gyüszí d. J.

Die Ziel unserer Abhandlung ist nicht die Darstellung der Tataer Geschichte sondern die Vorführung von interessanten Beschreibungen aus früher ausgegebenen Monographien, Landbeschreibungen und Reisebüchern. Wir zitierten neben Urkunden und deren Bearbeitungen auch Angaben aus seit dem 18. Jahrhundert erschienenen statistischen Büchern (von Matthias Bél, András Vályi, Elek Fényes, János Hunfalvy), aus der Literatur (Ferenc Kazinczy) oder aus über Tata verfassten Werke.

Tata-Tóváros, mint kedvelt fürdő- és üdülőhely (1733-1939)

Körmendi Géza
(Tata)

FORRÁSOKBAN BŐVELKEDŐ VIDÉK

Tata és környéke a legősibb időktől kezdve ember által lakott hely volt, amit elsősorban melegvizű forrásainak köszönhetett. Erre utal az Eötvös József Gimnázium épülete alatti lelőhely, ahol az ún. Porhanyó-bánya feltárásakor kőszekközők, mésztufába ágyazott állatcsontok, mamutcsontok kerültek elő.¹

Nagyot lépve előre a történelmi időben, Kr. u. a 2. században olvashatunk ismét a tatái forrásokról, amikor Pannóniában, a Duna mentén a rómaiak megépítették a limes egyik fontos katonai táborát, Brigetiót (Ószöny). Tata forrásai közül, Mikoviny Sámuel 1746-ban készített térképe alapján bizonyítható, hogy az ún. Kismosó források vizét vezették el a Látó-hegy oldalán végigfutó vízvezetéken a légiós táborba.²

A KIRÁLYI FÜRDŐTŐL A NAGY-TÓBAN KIALAKÍTOTT USZODÁIG

Az 1587-ből származó német feliratú térkép Mátyás király uralkodása idejéből fürdőt örökített meg. Ezen már feltüntették a tatái várat és malmokat, valamint a később kiépített angolkert területén eredő forrásokhoz berajzolt két épülethez odaírták, hogy *Königbad* és *Königinbad*, azaz király és királyné fürdője.³

Az „*Öregkirályné fürdője*” és a „*Török fürdő*” néven emlegetett középkori eredetű fürdő bizonytalan ábrázolása található meg Siebmacher Tata 1597. évi ostromát megörökítő rézmetszetén. A térképen az E betűvel jelölt épületekről „*Warme Baden*” vagyis melegfürdő olvasható.⁴ A kutatók feltételezése szerint a fürdőt a törökök előtt a rómaiak is használhatták.

Eszterházy József gróf, aki 1727-ben megvette Tatát, a romos állapotban megmaradt fürdőt 1733-1738 között újjáépíttette. A medence fölé emelt egyszerű épület három helyisége közül a középső egy négyszögletes vörös márvány úszómedence. Az alján levő átluggatott deszkapadló alól tört fel a bővízü, 21 C° fokos forrás, a fürdő túlfolyó vizét pedig föld alatti csatornán vezették el a Nagy-tóba.⁵

A fürdő bejárata fölött látható az építés idejét megörökítő római évszám és latin szöveg. Magyar fordítása: „*Tata ura gróf Eszterházy József romokból emelte a magyar nemzet iránti szeretetéből, hogy az a fürdő szolgáljon annak egészségére gyarapítására.*”⁶

A piaristák tatái rendházának „*Historia Domus*”-ában olvashatjuk, hogy Nagy Márton, aki 1844-1847 között a Tatái Kegyesrendi Gimnázium igazgatója volt, megépíttette a tornatermet és az uszodát. A parton öltöző is állt. A tornaterem vezetőjét nevezték ki úszómesternek, segítőjének a Komáromi Katonai Parancsnokságról küldtek sorállományú katonát.⁷

Száky Zsigmond komáromi ácsmester a dunai nyár fürdők mintájára elkészítette az uszodát, melyet Esterházy Miklós gróf belecgyezésével a kastély és a svájceráj közötti „Állé” előtt állítottak fel a Nagy-tóban.

Az uszodát a tó partjával fahíd kötötte össze. A téglalap alakú vízfelületet minden oldalról széles stég szegélyezte, ahonnan a gimnázium tanulói ugráltak a vízbe, verseny esetén innen rajtoltak.

Az uszodát 1845. június 22-én nagy ünnepség keretében, zeneszóval, mozsárágyú dörgéssel, úszóversennyel nyitották meg. Az eseményről a pesti lapok is tudósítottak. Az ünnepélyt június 29-én megismételték. A nagy tolongásban egy fiú beleesett a vízbe, a ruhástól beugrott tornatanár mentette ki.

Az uszodát minden ősszel szétszedték és nagyobb alkatrészeit a svájceráj, kisebb berendezési tárgyait pedig a piarista rendház udvarán tárolták tavaszig. A Nagy-tóban 1845-től 1847-ig három nyáron felállított uszoda alkatrészeit 1848-ban a konviktusba beszállásolt katonák széthordták. Ezzel végleg megpecsétlődött az első tatai uszoda sorsa.⁸

TATA-TÓVÁROSON A 20. SZÁZAD ELEJÉTŐL MEGÉPÍTETTÉK A STRANDFÜRDŐKET

Az 1867-es kiegyezés utáni évtizedekben felgyorsult a polgárosodás. A két község területén feltörő melegvízű források lehetővé tették Tatán is a polgári igények közé tartozó kádfürdők, majd a 20. század elején a modern strandfürdők kialakítását.

Számos tanulmány, tudományos előadás, újságcikk foglalkozott a tatai forrásvizekkel. Hatásukra 1886-ban azt tervezték, hogy a források vizét vízvezetéken elvezetik a fővárosba.⁹ Az elképzelés később nem valósult meg.

A visszaemlékezők szerint az 1880-as években már működött négy medencével a zsidók tisztasági fürdője, a mélyen épült (mai) Fürdő utca 8. számú házban. A Burgundiát, a megnyílt kádfürdőről 1883-ban Fürdő utcának nevezték el. A fürdő 1944 júniusában a tatai zsidóság Auschwitzba történt deportálása után megszűnt.¹⁰

A Hajdú utca és a Malom köz sarkán álló emeletes házukban nyitotta meg a Wágner család a kádfürdőt 1895-ben. A ház alagsorában két egyszemélyes és két kétszemélyes hideg-meleg vizes, zuhanyozóval ellátott tisztasági fürdő működött. A ház udvarában kialakított 11x7 méteres és másfél méter mély, nyilvános hidegfürdőt az I. világháború után az orosz hadifogságból hazatért Wágner Gyula vezetett. A fürdők vizét a szomszéd, Szent Vincéről elnevezett Irgalmas Nővérek zárdájának kertjében eredő, 21 °C Lopresty-forrás biztosította. A forrás vizét az uszodába a két méter magas kerítés tetején egy nyitott vályúban vezették át.¹¹

A Wágner uszodában az 1930-as évek végén, májustól szeptember közepéig belépődíjként 40 fillért szedtek. Az öltözködés a tizenöt vászonfüggönyös, elhúzható ajtajú kabinban történt. A körülmények puritánok voltak. Berendezése mindössze a bejárat ajtaja mellett lógó tükör a lányok fésülködéséhez, két pad a napozásra és a pontos időt mutató óra a falon. A második világháború után még néhány évig működött a kádfürdő és az uszoda. A Wágner család előregedett, Wágner Gyula meghalt, s a diákok uszodáját végleg bezárták.¹²

Az 1900-as évek elején a két község területén feltörő melegvizű források vizének hasznosítására az előjáróságok fürdők kiépítését határozták el. Elsőnek az Eszterházy-uradalom alakította ki a hatyúligeti hidegfürdőt 1903-ban, az angolkertben eredő Tükör-forrás, ismertebb nevén Kék-forrás és a Najád- vagy Angyal-forrás lefolyó vizének szabályozásával.¹³ 1907-től 1912-ig itt rendezte meg úszóversenyeit a Magyar Úszó Egyesület.¹⁴

A „Tata-Tóvárosi park úszóháza” végül azután kicsinek bizonyult, s ezért a versenyeket Tata-Tóvárosról Győrbe és Sopronba helyezték át.

Tata, a Rába-kerületi verseny megrendezési jogát 1920-tól 1926-ig kapta újból vissza. Ezekben az években a Nagy-Tóban, a tó fenékszűgője előtt alakították ki a 100 méter hosszú, és 20 méter széles pályát. Az elkerített részen még vízipóló mérkőzéseket is rendezhettek.¹⁵

Az 1922-ben lépcsőzetes nap- és homokfürdővel, tutajokkal felújított Kristály uszoda kabinjai 1926-ban leégtek.¹⁶ A következő évben a kor követelményeinek megfelelően építették ki a strandfürdőt három medencével. Az első sekélyvizűben a gyerekek játszhattak, középre került az 50 méteres versenymedence, a harmadik pedig a négy méter mély a csúszdával, a trambulinnal az ugrók részére. Háromszáz személyre új kabinsort, két 60-60 fős közös öltözőt adtak át, valamint a homokos területen állították fel a tornaszereket. A pálmaház mellett megnyitották az uszodába és az angolkertbe egyaránt átjárható kör alakú, oszlopos kioszkot, ahol dzsessz- illetve cigányzene hallgatása közben meleg ételeket fogyaszthattak a fürdőzők és a szórakozni vágyó vendégek.¹⁷ Ekkor nevezték el a strandfürdőt Kristály uszodának.

A várostól másfél kilométerre Naszály felé, a Fényes-forrásokból enyhén szénsavas 21-23 °C fokos hőmérsékletű víz tört fel. Közülük három forrásnak megkülönböztető nevet adtak a tataiak. A nádpadlival elkerített felső forrást a grófné használta fürdésre. A kerítésen belül kis ház szolgált az öltözésre és homokföveny a napozásra. A területet a grófjágerei őrizték. A következő az ún. Katona-forrás. A laktanyából kivezényelt katonák ebben a forrásban fürödtek. A legelső a legszebb, amelyről az öregek elmondása szerint a fürdőt elnevezték, Fényesnek. A három méter mély forráskráterből a tiszta vízben szabad szemmel jól látható fehér kvarchomokréteg bugyogott föl, melyből ezernyi buborék szállt fel a forrás felszínére. Az említett forrásokból, s azok lefolyó vizéből Tata község a közönség számára 1903-ban alakította ki a fürdőt, és a parton megépíttette a közös öltözőt. A szerény körülmények nem csábították a Fényesre a vendégeket, ezért Tata képviselő-testülete 1927 nyarán a fürdő területén utakat épített, a sétányokra padokat helyezett el. A Naszályi út felől a kiépített bekötőúton naponta többször közlekedett autóbusz a Kossuth térről a Fényesre. Kosnár Sándor az új kabinsor mellé felépíttette a csárdát, ahol cigányzene szórakoztatta a fürdőzőket.¹⁸

A Fényes-fürdőtől kétszáz méterrel lejjebb a források lefolyó vize kisebb tóvá szélesedett, amit zsillippel szabályoztak. Itt az 1900-as évek elején még a tatai és kocsis asszonyok kendert áztattak, innét kapta a Kenderáztató nevet. A csendes környékű, kellemes vizű helyet vasárnaponként a tatai családok felkeresték, hogy gyermekeiket a vászonból készített felfújható úszóalkalomatossággal úszni tanítsák.¹⁹

Megemlítem még, hogy a Fényes-források közelében lévő Feneketlen-tó hideg vizében nem fürödtek. Horgászásra használták.

A két község előljárósága 1905-ben kérte a gróftól, hogy engedje meg a Nagytóban a fürdést. Esterházy II. Ferenc csak felesége, Lobkovitz Anna Berta hercegnő közbenjárására engedélyezte, s az uradalom Tóváros legszebb partszakaszán jelölte ki a tóparti strandot. A Tata-Tóvárosra látogatók közül a fenyves erdő szélén sokan fürödtek az ingyenes strandon a kb. száz méterig lábolható 25 C° fokos Nagy-tó vizében.²⁰

A Tóvároson élő gyerekek az angolkertről lefolyó patakoknál a deszkametszőnél, és a Tívdő közénél zsillippel felduzzasztott részen klottgatájában élvezték a tiszta vizet.²¹

A legtöbb forrás Tatán a Komáromi utca házainak kertjében tört fel (pl. Gimesiék, Dávidháziék, Pesty ezredesék). A két legnagyobb forrás özv. Bodrogi Mihályné (Komáromi u. 16.) és a Forrási Nagy Istvánék (Komáromi u. 18.) kertjében kisebb tóvá szélesedett. Innen származik a Forrási Nagyék megkülönböztető nevük. A tulajdonosok 1908-ban megnyitották „csak hölgyeknek” a „gyógyfürdőt”. A források 1961-ben elapadtak. Helyüket betemették és az 1982-ben átadott Május 1. út épült meg felettük.²²

Az Eötvös utca végén lakó fiúk, más néven Csurgó-fölic az ún. „kékő” kibányászás után feltörő talajvizet összegyűjtő Bánya-tóba ugráltak fejest a magas szikláról. Az 1970-es évekre a bányát betemették, feltöltötték, majd házsort építettek a területen.²³

A KIRÁNDULÓK 1930-TÓL FELFEDEZIK A KÉT KÖZSÉG TERMÉSZETI SZÉPSÉGEIT IS

Az utcák szépítésére, csinosítására Tóváros 1927-ben megalakította a Park Társaságot és a Városfejlesztő Bizottságot.²⁴

Az idegenforgalom fellendítése érdekében egyre sürgetőbbé vált, hogy a Tata-Tóvárosra látogatók megtekinthessék az angolkerteret. Az előljáróság kérésére 1930-ban a gróf engedélyével tavasztól ősziig, szombaton és vasárnap 40 fillér belépődíj ellenében a nagyközönség előtt megnyitották az angolkerteret.²⁵

Még ebben az évben a Városfejlesztő Bizottság határozatot hozott az idegenforgalmi propaganda megindítására.²⁶ A két községről szóló részletes ismertetésekre egyre több budapesti és Komárom megyei iskola hozta el tanulóit Tatára. A MÁV 1932-től Budapestről induló – május 15-től június 15-ig vasárnaponként –, ún. filléres gyorsvonataival sokan keresték fel Tatát és Tóvárost.²⁷ Az egy napos kirándulás során a vonat Tóvároskertben állt meg, ahol kiszálltak a víkendezők. Idegenvezetővel megnézték az angolkerteret, a Kristály uszodában megfürödtek, és a kioszkban elfogyasztották az ebédjüket. Délután a Nagy-tó, a vár, a római katolikus nagytemplom, a Kapucinus templom és környéke megtekintése után a Vasút utcán kísérték a nagyállomásra. Késő délután az ott várakozó különvonatra szálltak fel, majd visszautaztak a fővárosba.

1930-ban felvetődött a gondolat, hogy Tatát és Tóvárost a kormányzattal üdülőhellyé nyilváníttassa a képviselő-testület.²⁸ Megalakult a „Tóvárosi üdülőhelyi Bizottság”, melynek hatósági fürdőbiztosának Reviczky István járási főszolgabíróvá választották meg. A bizottság évente állapította meg az üdülőhelyi díjakat. A fürdőévadban – május 15-től szeptember 15-ig – 1935-ben a három napot meghaladó idő eltöltése esetén a Tóvároson tartózkodók napi 10 fillér üdülőhelyi díjat fizettek. Mentessítették azonban üdülőhelyi díj fizetése alól a családban élő öt éven aluli gyermekeket, a táborozó cserkészeket, leventéket. A díjnak csak a felét kellett fizetniük a közalkalmazottaknak és családtagjaiknak.²⁹

Az idegenforgalom szervezésére 1935-ben megalakult a Tata Járási Idegenforgalmi Szövetség. Elnöke: Reviczky István főszolgabíró, titkárok: Bartusek Géza és Edelkrut Béla, utóbbiak a Tata Járási Idegenforgalmi Hivatalt vezették.³⁰

ÚTICALAUZOK, ISMERTETŐK, SZÁLLÁSHELYEK

Az útikalauzok megjelentetésének köszönhetően évente, főleg a nyári időszakban, igen jelentős számban fogadott a két község üdülőket. A 19. század végén, 1888-ban jelent meg Kopasz Józsefné kiadásában „*Tata és Tóváros írásban és képekben*” című kalauza. Az apró tévedéseket leszámítva ez szolgált mintául az 1930-as évek útikalauz szerzőinek. Lindenberg Adolf 1906-ban kiadta „*hivatalos*” ismertetőként „*Tóváros mint nyaralótelep és kirándulóhely*” című részletes útmutatóját.

Az ismertetések segítették az 1910-es évektől a tatai Engländer és a tóvárosi Lindenberg nyomdák kiadásában megjelent képeslapok nagy száma. 1930-tól az újságokban sorra jelentek meg hangulatos visszaemlékezések a Tata-Tóvárosi kirándulásokról.³¹

A két település előjárósága egyre több gondot fordított a terek, utcák kiépítésére, parkosítására. Erről beszélt Tóth Miklós Tata főjegyzője „*Tata a fejlődés útján*” című előadásában.³²

Az első modern útikalauz 1934-ben negyvenhat oldalon, huszonhárom fényképpel jelent meg Kenéz József szerkesztésében „*Tata-Tóváros és környéke*” címmel. Az egyes fejezeteket Fellner Pál országgyűlési képviselő, Reviczky István főszolgabíró, dr. Lukács József piarista gimnáziumi igazgató, Halmos Antal Tóváros, Tóth Miklós Tata főjegyzője és Kenéz József írták.³³ Az 1936-ban kiadott „*Üdülőhelyi díjfűzet*”-et neves tóvárosi fényképészek: Dosztál Gizi, Dimény Olivér, Kaksa Rajmund tizennégy fényképe tette szemléletesebbé. Hirdetésekkkel, orvosok, ügyvédek névjegyzékével tájékoztatta a Tata-Tóvároson nyaralókat. Az 1939-ben megjelent „*Tata-Tóváros és környékének kalauza*”, melyet Polgárdy Géza írt, főleg részletes történeti adataival, irodalmával és a város térképével nyújtott többet.³⁴

Az üdülési szezonban a nyaralók elhelyezésére több lehetőséget biztosított az Idegenforgalmi Hivatal. Minden igényt kielégített id. Noll Miklós által az uradalomtól bérelt Eszterházy Szálloda, ahol harminc folyóvizet, fürdőszobás lakosztályban panziórendszerű volt az ellátás. Hasonló körülmények között fogadta hat szobájával a vendégeket a Herczigh szálloda. A nyaralók többsége azonban a kétszáz magánházat választotta, ahol családi környezetben szépen berendezett szobák, fürdőszoba szolgálta a vendégek kényelmét. A tatai Gazdakör Tejszövetkezete minden reggel házhoz vitte a nyaralóknak az üveges tejet, teavajat, sajtot. A König-sütőde rendelésre ugyanúgy házhoz szállította a friss péksüteményt, kenyeret.

Alkalmi vendégek elhelyezésére néhány szobával rendelkezett a Bárány- és Hajba Vendéglő is.³⁵

A diákcsoportok fogadására alkalmas szálló azonban hiányzott. A Kereskedelmi Minisztérium anyagi támogatásával az előjáróság 1942-ben a Melegvíz és a Malompatak közelében felépítette a negyven férőhelyes diákszállót.³⁶

A szállásadók pontosan vezették az üdülőhelyi díjfűzetben a náluk nyaralók nevét, létszámát, az eltöltött éjszakák számát és az üdülőhelyi díj befizetését.

SZÍNHÁZI ÉLET; SZÓRAKOZÁS, NEVES VENDÉGEK

Az 1930-as években nagy vonzerőt jelentettek és országosan is elismertté tették Tata-Tóvárost a „*Júniusi hetek*” keretében, az angolkertben megrendezett szabadtéri játékok. A színpad kiépítése és a Magyar Királyi Operaház művészegyüttesének meghívása a zenét kedvelő gróf Esterházy Ferenc nevéhez fűződik. Az ünnepi játékok műszaki vezetője Tolnai Pál volt. Első alkalommal 1934. június 17-én került bemutatásra a *Bajazzók* c. opera, valamint a *Csongor és Tünde* c. táncjáték. 1935. június 20-án a *Tannhäuser* c. Wágnér-operát vitték színre. A zenekart Ferencsik János vezényelte, a darabot Oláh Gusztáv rendezte. A következő évben, 1936. június 11-én, az angolkerti színpadon az *Eiszer Fanni*t, a *Szent Fáklyát* (legenda) és Wágnér *Sigfried* c. operáját mutatták be. Egy héttel később, a vár udvarán Beethoven *Fidelio*ját adták elő.³⁷

A Tata-Tóvároson nyaralók nemcsak a hangulatos angolkertet, a Cseke-tavi csónakázást, a strandfürdőket, de a szerényebb polgári igényeket is kielégítő szórakozást is megtalálhatták: az Eszterházy Szálloda kerthelyiségében és a Herczigh Szállodában hetenként többször fővárosi művészek vendégszerepeltek. A nyári időszakban két hétre Alapi Nándor, Radó Béla és még más igazgatók színtársulatai repertoárjukban lévő színdarabokat – pl. *Candide*, *Tartuffe*, *Ördög* (Molnár F.), operettek (pl. *János vitéz*, *Marica grófnő*, *Maya*, *Csárdáskirálynő*, *Cirkuszhercegnő*) – mutattak be az Eszterházy Szálloda és a Hajba vendéglő színpadán.³⁸

Az angolkerti pálmaházban a grófi kastélyból tavasztól őszig kitelepített citrom, narancs és pálmafák alatt szolgálták ki a strandfürdő kioszkjából megrendelt ételekkel a vendégeket. A pálmaház előtt csodálatos természeti környezetben száz férőhelyes kerthelyiség és tánchely várta esténként a szórakozni vágyókat.

Itt tartották minden nyáron 1935-től a lampionokkal kivilágított pálmaház előtti részen az Anna-bálokat. Tatán a Hajba, a Hilbert és a helyén később megnyílt Laczházy vendéglő különtermeiről, kerthelyiségeiről ugyancsak elmondható.

A nyaralók és a Tatára látogatók 1934-től április vége és szeptember 30-a között szombaton, vasárnap és ünnepnapokon megtekinthették – kívülről, az udvaron sétálva – a történelmi nevezetességű tatai várat.³⁹

Az 1930-as években egyre népszerűbb sportot, a teniszt, a Tóvároson üdülők két helyen is játszhatták: a TAC sporttelepe mellett megépített hat salakos tenispályán és a Mikszáth úton lévő öltözős tenispályán. 1935-ben az országos felnőtt, 1936-ban az ifjúsági bajnokságot rendezték meg Tóvároson. A községekben nyaralók az ország legjobb teniszezőinek (Szigeti Ottó, Paksy Józsefné és még mások) játékát élvezhették.⁴⁰

A melegvízű strandfürdők, a táj szépsége, az európai hírű szabadtéri előadások, a barokk hangulatú kisváros vonzotta az olyan neves írókat, művészeket, színészeket, mint Blaha Lujza, Herczigh Ferenc, Kernstock Károly, Karinthy Frigyes, Móricz

Zsigmond, Páger Antal, Vándor Kálmán és még sokan mások, akik szintén nyaraltak itt. A Tatára látogató filmrendezők felfedezték városunkat a film számára is. Az 1930-as évektől számos filmet forgattak tata-tóvárosi helyszíneken (pl. *Nem élhetek muzsikaszó nélkül*, *Pogányok*, *Szegény gazdagok*, *Tóparti látomás*, *Háry János*).⁴¹

KIRÁNDULÁSOK TATA-TÓVÁROS KÖRNYÉKÉN

A hűvösebb napokon a fürdés helyett a környező községek nevezetességeinek megtekintésére szerveztek kirándulásokat. A legközelebbi település a Gerecse-hegy lábánál épült *Baj* község. Látványossága az 1754-ben Fellner Jakab által épített tizen négy ágú nagypince, melyben a vendégek az 1831-ben készült – Európa legnagyobb – hordóját láthatták. A szőlőhegyen neves családok (pl. Mennich János dr., Michl Géza gyógyszerész, Paulini Béla író, Zsindely Ferenc államtitkár) nyaralói és villái sorakoztak.⁴²

Tata-Tóvárostól tíz kilométerre érhető el *Dunaalmás*, mely könnyen megközelíthető autóbusszal és vonattal. A község részben kirándulóhely, részben kén-szfürdője révén, nyaralóhely is. Szorosan egybeépült a borairól híres *Neszmély* községgel.⁴³

A közeli kirándulóhelyek közé tartozik *Bánhida* is. A vasútállomástól meredek ösvény vezet az erdőn át fel a Csúcsos-hegyre, az 1896. évi millenniumi emlékműhöz, a Turulmadárhoz. Nem messze az ezredéves emlékműtől található a Szelim-barlang nyílása. Bejáratából nagyszerű a kilátás a hely lábánál épült falvakra, a háttérből pedig kirajzolódik a villamos erőmű szabad strandfürdője, ahol a kirándulók felfrissülhetnek a fárasztó gyaloglás után.

Tata-Tóvárostól a legmesszebb lévő kirándulóhely *Gesztes vára*, a Vértess-hegység legnagyobb erőssége. A völgyben építették fel a német telepesek Várgesztes községet. A vár története során sokszor cserélt gazdát. A török háborúk idején végvárként szolgált. A két világháború között a romos vár egyik tornyát újjáépítették és lakhatóvá tették. Ez maradt meg kirándulóhelyként a sűrű erdő rejtette dombtetőn.

Nem véletlenül jelöltem meg Tata-Tóváros fürdő- és üdülőkörzetében záró korszakhatárként az 1939-es évet. A második világháború, a front átvonulása és az azt követő nehéz esztendő az idegenforgalom fejlődését több évtizedre visszavetették. A Fényes-fürdőn és a Kristály uszodában kezdeti lépéseket tevő strandéletet tragikusan érintette, hogy a tatái források 1959-től néhány év alatt a tatabányai szénbányászat következtében elapadtak. Az 1960-as évektől országosan a szakszervezeti beutalókkal irányított üdülés valósult meg. A Nagy-tó tatái és tóvárosi partján a város által eladott telkeken felépült nyaralókkal üdülővárosrészek alakultak ki. Ezek a változások mind-mind azt eredményezték, hogy a 20. század első évtizedétől elindult, a polgári életformából adódó, családi víkendezés, több hetes nyaralás Tatán más irányba fejlődött. Ugyanakkor megmaradtak a tanulók, akik városunk történelmi emlékeit, parkjait keresik fel tavaszi és őszi tanulmányi kirándulásaikon.

Jegyzetek

- ¹ KORMOS 1912.
- ² HRENKÓ 1983.
- ³ SZATMÁRI 1979, 147
- ⁴ BÍRÓ 1979, 235.
- ⁵ RADOS 1964, 191-192.
- ⁶ WEHNER 1980, 82.
- ⁷ Piarista Rendi Levéltár 187-es doboz. Nagy Márton kéziratban fennmaradt művei.
- ⁸ A Tatai Kegyesrendi Reálgimnázium Értesítője az 1928-29. tanév végén. (Közlő: Magas Mihály igazgató) Tata 1929, 18.
- ⁹ Tata-Tóvárosi Híradó (továbbiakban: TTH) 1886. 10. sz.
- ¹⁰ Eeisz György (1925) 2890 Tata, Ady E. u. 16. közlése alapján.
- ¹¹ STROBEL 1993, 33-34.
- ¹² KÖRMENDI 1997. március 1.
- ¹³ TTH 1903, 20. sz.
- ¹⁴ TTH 1907, 29. sz.
- ¹⁵ KÖRMENDI – SÜTTŐ 1987, 28., 35.
- ¹⁶ Tatai Hírlap (a továbbiakban: TH) 1922, 22. sz.
- ¹⁷ TH 1927, 21. sz.
- ¹⁸ TH 1927, 29. sz.
- ¹⁹ Körmendi Géza (1929) 2890 Tata, Csokonai u. 4. közlése alapján.
- ²⁰ Tata és Tóváros 1905, 31. sz.
- ²¹ Heitz Ferenc (1924) 2890 Tata, Gesztenye fasor 41. és Harmath Péter (1938) 2890 Tata, Pálffy u. 11. sz. lakosok közlése alapján. A „*Deszkametsző*” az uradalmi erdőszert telepe volt. Az elrekesztett patak vize hajtott, vízikerek működtette. Elbontották. A Tivold köz a mai Oroszlányi utca.
- ²² TTH 1908, 29. sz.
- ²³ Csizsár József (1948) 2890 Tata, Eötvös u. 36. közlése alapján.
- ²⁴ TH 1927, 8., 16. és 17. sz.
- ²⁵ Komárom-Esztergom Vármegye (a továbbiakban: KEV) 1930, 26. sz. és TH. 1930, július 13.
- ²⁶ TH 1930, január 25.
- ²⁷ Esztergom-Komárom 1932, 18., 22. sz. szeptember 4-én is indítottak egy gyorsvonatot.
- ²⁸ Komárom-Esztergom megyei Levéltár I/KEML. Tata közgyűlési jegyzőkönyvek 1929-30. 8/kgy. 1930.
- ²⁹ Tóvárosi Üdülöhelyi Bizottság 170/1935. évi értesítése az üdülöhelyi díjak megállapításáról.
- ³⁰ TTH 1935, 5. sz. és Esztergom-Komárom 1935, 6. sz. A hivatali irodája az Esterházy u. 20. sz. alatt működött. Lebontották.
- ³¹ DUKÁSZ 1930, 207.; NÉMETH 1931, 9-10.; Lindenberg Adolf papírkereskedése és nyomdája a mai Ady E. utca elején működött, ahol a fodrász-szalón van. A Fürdő u. 1. számú házon emléktábla őrzi Engländer Jakab papírkereskedése és nyomdája emlékét.
- ³² TTH 1934, 18. sz.
- ³³ Komárom-Esztergom vármegye fürdőhelyeinek útmutatója. 1934. Nyomd: „*Turul*” Irodalmi és Nyomdavállalat Tata, Fazekas u. 23.
- ³⁴ Magyarországi útikalauzok 4. (1939) Bp. „Élet” Irodalom és Nyomda Rt. 16., Lux Géza és Iser József rajzaival. Az útikönyvet a Mórész Zsigmond Városi Könyvtár 1998-ban hasonló kiadásban megjelentette.
- ³⁵ Tata-Tóváros. Üdülöhelyi díjfűzet. 1936. Kiadja a Tatajárás Idegenforgalmi Hivatal. A „*Bárány*” Vendéglő (tulajdonosa Szattelberger János) a tóvárosi kis posta közelében állt, a Május 1. út építéscsokor lebontották. Hajba Sándor vendéglője Kossuth tér 10., ma a Zeneiskola épülete.
- ³⁶ KEML. Képviseleti területi jegyzőkönyvek. 30/kgy. 1942. és 128/kgy. 1942. A diákszállót 1984-ben átalakították halászcserdának.
- ³⁷ KÖRMENDI 1998, 63.
- ³⁸ Uo. 78-80.
- ³⁹ TTH 1934, április 21. sz.

⁴⁰ KÖRMENDI-SÜTTŐ 1989, 40. A hat tenispálya az Agostyáni utca végén, a ma is meglévő kis kúttal szembeni területen volt, helyükön utcák (pl. Révai u. stb.) épültek. A Mikszáth Kálmán utca elején ma is őrzi a platánsor és a kis ház a tenispálya emlékét.

⁴¹ KÖRMENDI 1998, 82-83.

⁴² STROBEL 1985, 150-160.

⁴³ Komárom-Esztergom vármegye fürdőhelyeinek útmutatója. 1934, 35-38.

Irodalom

DUKÁSZ 1930

Dukász Imre: Kirándulás Tatatóváros és környékére. TL 1930.

BÍRÓ 1979

Bíró Endre: Tata története 1526-tól az Esterházy-uradalom létrejöttéig. In: Bíró Endre (szerk.): Tata története I. Tata 1979, 187-239.

HRENKÓ 1983

Hrenkó Pál: A Mikoviny-árok és a tatái aquaeductus nyomában. Geodézia és Kartográfia. 1983.

KORMOS 1912

Kormos Tivadar: A tatái őskori telep. Magy. Kir. Földt. Int. Évkönyv XX. Bp. 1912.

KÖRMENDI 1997

Körmendi Géza: A Wágner uszoda. Komárom-Esztergom Megyei Hírlap 1997. március 1.

KÖRMENDI 1998

Körmendi Géza: Tata és Tóváros története a két világháború között /1920-1939/. Tata 1998.

KÖRMENDI – SÜTTŐ 1987

Körmendi Géza – Süttő Olivér: Sportegyesületek és sportélet Tata-Tóvároson 1910-1985. Tata 1987.

NÉMETH 1931

Németh József: Visszaemlékezés a Tatatóvárosi kirándulásra. Kertészeti Lapok 1931, 9-10.

RADOS 1964

Rados Jenő: Tata. Bp. 1964.

STROBEL 1985

Strobel Árpád: „A Vértes egyik gyöngyszeme: Baj.” Tata Barátainak Évkönyve. Tata 1985, 150-160.

STROBEL 1993

Strobel Árpád: Tatai séták. Tata 1993.

SZATMÁRI 1979

Szatmári Sarolta: Tata története a honfoglalástól 1526-ig. In: Bíró Endre (szerk.): Tata Története I. Tata, 1979. 137-184.

WEHNER 1980

Wehner Tibor: Tatai szobrok, emlékművek, emléktáblák. Tata 1980.

Tata-Tóváros: a popular bathing- and holiday resort (1733-1939)

Géza Körmendi

Tata and its vicinity has been inhabited ever since the Palaeolithic age – primarily due to its abundance of water (cold and hot springs, Által-ér). The present study gives an overview of the function of water as “an attractive force for tourists” since the time of the first settlement until 1939.

The Roman aqueduct between Tata and Brigetio, the bath belonging to the period of Matthias (“King’s and Queen’s Bath”), the medieval “Bath of the Old Queen” as well as the “Turkish Bath” and the “Warm Baths” were constructed owing to the activity of affluent springs.

Count József Esterházy, who purchased the estate in 1727, had the ruinous bath restored between 1733 and 1738. The swimming pool of the Piarist grammar school was constructed in the 19th century.

After the Compromise of 1867 tub-baths in accordance with middle-class demands were constructed, then, at the beginning of the 20th century, modern open-air baths. Numerous studies, scholarly discourses and articles discussed the spring-water of Tata; as a result, in 1886 plans were being outlined to conduct the water to the capital.

According to those remembering, in the 1880s the Jewish public bath was already in operation at No. 8 Fűrdő Street. In 1895 the Wagner family opened their tub-bath in their house on the corner of Hajdú Street and Malom Alley. After World War I, the public cold-water pool (11 x 7 x 1.5 m [length x width x depth]) in the yard of the house was run by Gyula Wagner, a former prisoner of war. The water of the baths was supplied by the Lopresty Spring (21 C°), which rose from the neighbouring garden of the nunnery of the Sisters of Mercy.

At the beginning of the 1900s the magistracies came to a decision to establish baths and thus utilize the water of hot-water springs that gushed forth in the area of the two townships. First, the Eszterházy estate developed the Hattyúliget (Swans’ Grove) cold-water bath (1903) through the regulation of the overflowing water of the Tükör (Mirror) Spring and the Nájád (Naiad) or Angyal (Angel) Spring, both of which rose in the landscape garden. Between 1907 and 1922 the Hungarian Swimming Association organized its swimming competitions here.

The changing-cubicles of the Kristály (Crystal) swimming pool (reconstructed and supplied with terraced places for sunbathing, sand baths and floats in 1922) were burnt down in 1926. Next year a three-pool open-air bath was constructed meeting the exigencies of the time. In 1903 Tata township developed a bath for the public on the Fényes Springs, utilising the overflowing water.

The magistracies of the two townships requested the Count to permit bathing in Nagy Lake; the estate allocated a lake-side beach on the most beautiful part of Tóváros.

Most springs gushed forth in the gardens of the houses of Komáromi Street. The two largest ones broadened out to form a minor lake; a spa was established here. The springs ceased flowing in 1961 and their sites were covered with earth.

In the 1930s, owing to the springs, baths and associated programmes, Tata was a popular target for tourists; tours were organised and guidebooks on the township were published. A "Committee of Holiday Resort of Tóváros" was set up, then in 1935, for the organisation of tourism, the Tourism Association of Tata District. The far-reaching plans were cut short by World War 2.

Tata-Tóváros, ein beliebter Bade- und Erholungsort (1733-1939)

Géza Körmendi

Tata und ihre Umgebung war an erster Stelle Dank des Wasserreichtums (Kalt/Warmwasserquellen, Által-Bächlein) seit der Altsteinzeit ein bewohnter Ort. Wir können in dieser Abhandlung die Rolle des Wassers als „Anziehungskraft des Fremdenverkehrs“ ab der Ansiedlung der Menschen bis 1939 verfolgen.

Dank des Quellenreichtums entstand hier eine römische Wasserleitung zwischen Tata und Brigetio, ein matthiaszeitliches Bad (Bad des Königs und der Königin) und ebenfalls mittelalterliche „Bad der alten Königin“ sowie die „Türkisch-“ und „Warmbäder“.

Zwischen 1733 und 1738 wurde das im trümmelhaften Zustand erhaltene Bad von Joseph Esterházy, der die Herrschaft in 1727 kaufte, neugebaut. Im Piaristengymnasium wurde im 19. Jahrhundert ein Schwimmbad errichtet.

Nach 1867 entstanden in Tata für die bürgerliche Ansprüche angemessene Bäder und am Anfang des 20. Jahrhunderts die moderne Strandbäder. Zahlreiche Abhandlungen, wissenschaftliche Vorlesungen und Zeitungsartikel beschäftigte sich mit den Tataer Quellenwasser und in 1886 wurde wegen ihrer Wirkung der Ausbau einer Leitung nach Budapest geplant.

Nach zeitgenössischen Quellen war schon in 1880-er Jahren das Reinigungsbad der Juden mit vier Becken im Haus Nr. 8 der Fűrű Strasse im Betrieb. Die Wagner-Familie machte 1895 im ihren Haus an der Ecke der Hajdú Strasse und der Malom-Passage ein Bad auf. Im Hof des Hauses wurde ein 11x7 m grosses und anderthalb m tiefes öffentliches Bad ausgebaut, das unter der Leitung Gyula Wagner im Betrieb war. Das Wasser der Bäder sicherte die 21° Grad warme Lopresty-Quelle aus dem Nachbargarten der barmherzigen Schwestern.

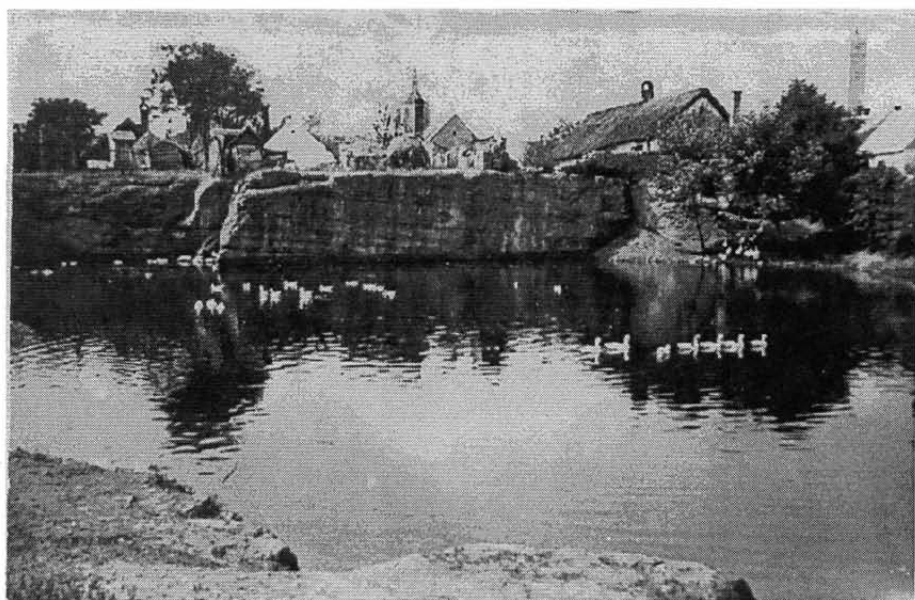
Am Anfang der 1900-er Jahre wurde von den Magistrate beider Gemeinden die Nutzung der Warmwasserquellen und der Ausbau von Bäder beschlossen. Die Eszterházy-Herrschaft erbaute in 1903 ein Kaltbad in der Schwanau mit Regulierung des abfliessenden Wassers der im englischen Garten entspringenen Tükör-, Najád- und Angyal-Quellen. Ab 1907 bis 1912 wurden hier vom Ungarischen Schwimmverein Wettkämpfe veranstaltet. In der ersten Hälfte des 20-er Jahren wurde im Grossteich eine 100x20 m grosse Bahn ausgebaut.

In 1926 brannten die Kabinen des in 1922 mit Sonnen- und Sandbad und Flösse erneuten Kristály Bades ab. Im nächsten Jahr wurde ein modernes Strandbad mit drei Becken ausgebaut. Die Gemeinde Tata errichtete in 1903 ein öffentliches Bad aus den Fényes-Quellen und derer abfliessenden Wasser.

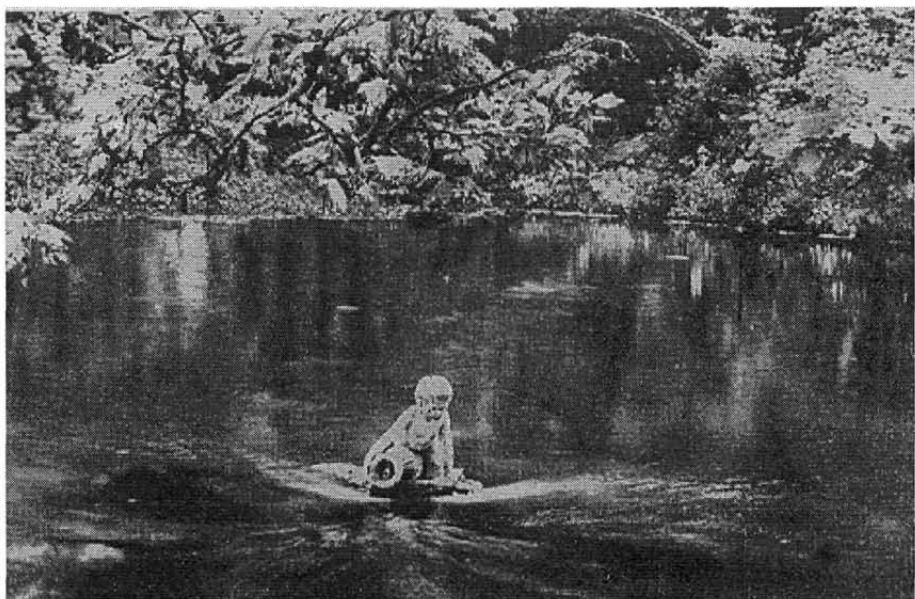
Die Magistrate beider Gemeinden baten in 1905 von dem Graf das Schwimmen im See zu erlauben und die Herrschft bestimmte den schönsten Uferabschnitt für den öffentlichen Strand. Die meiste Wasserquellen entsprungen in den Gärten der

Komáromi Strasse. Aus der zwei grössten Quellen entstand ein kleiner Teich, wo ein Heilbad eröffnet wurde und bis Versiegun der Quellen in 1961 in Betrieb war.

In den 1930-er Jahren war Dank der Quellen, Bäder und den kulturellen Programme ein lebhaftes Fremdenverkehrsleben in Tata. Neben den organisierten Reisen erschienen verschiedene Reiseführer über die Stadt. In 1935 wurde mit der Ziel der Organisation des Fremdenverkehrs das Fremdenverkehrsband von Kreis Tata gegründet. Den grosszügigen Pläne machte der zweite Weltkrieg ein Ende.

1.

2.

I. tábla 1. Tàta, Bányató 2. Tàta, Angolpark

1.

2.

II. tábla 1. Tata, Angolpark, Csekető 2. Esterházy-szálloda

1.

2.

III. tábla 1-2. Tata, Fényes-fürdő

1.

2.

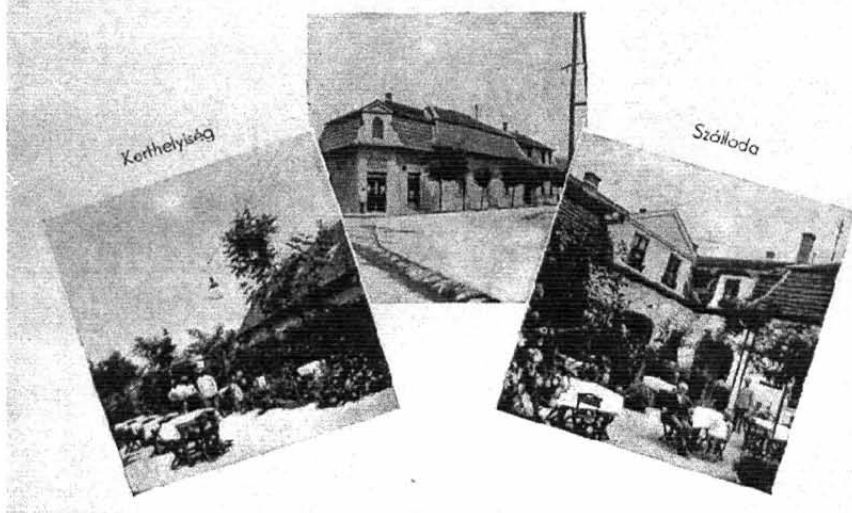
IV tábla 1-2. Tata, Fényes-fürdő

1.

HERCZIG IMRE ÉS VINCE TATA-TÓVÁROS, TÓVÁROS, ALMÁSI U. 2—4

Vendéglő - Étterem

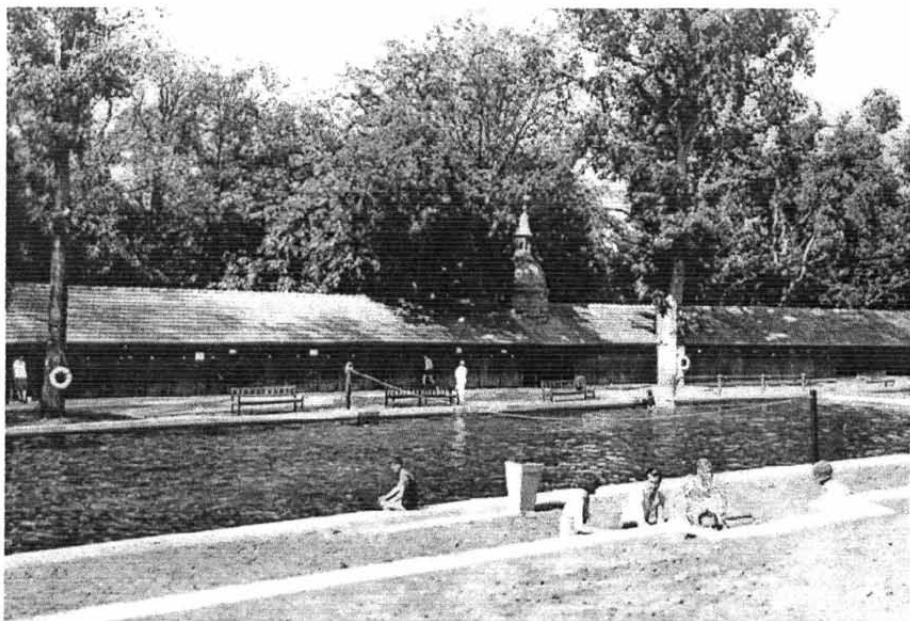

2.

V. tábla 1. Tata, Fényes-fürdő 2. Tata, Herczig-szálloda (képeslap)

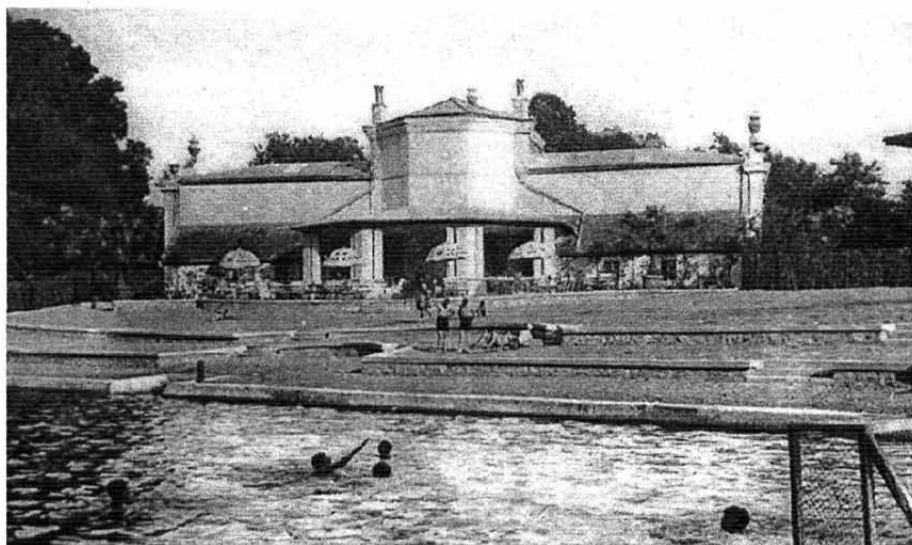

1.

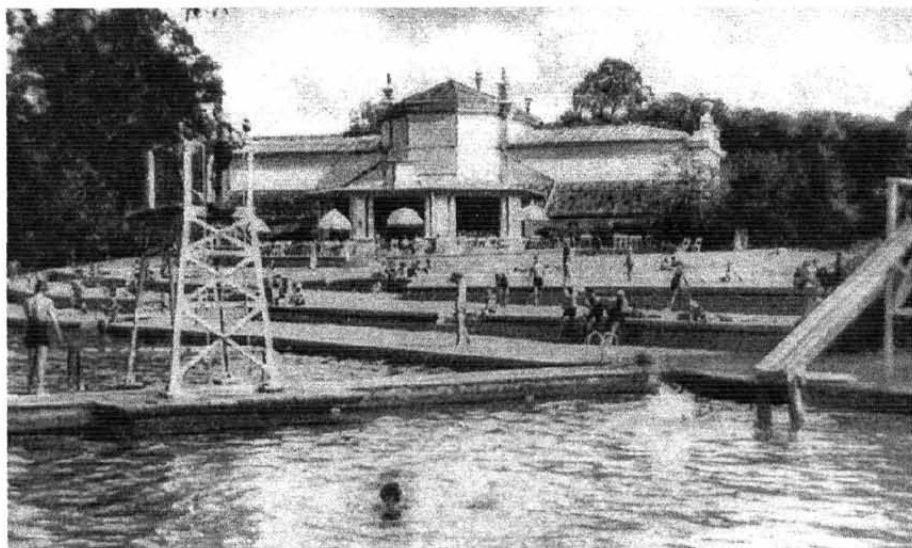

2.

VI. tábla 1-2. Tata, Kristály-fürdő

1.

2.

VII. tábla 1-2. Tata, Kristály-fürdő

